

पूर्व भारतनी
जैन तीर्थभूमियो
[सचित्र]

: लेखक :

शांतभूति

मुनिराज श्री. जयंतविजयलु

का.जी. डेवगणनाथर मठि लाल मठि
श्री महावीर जैन आराधना कन्द्र, कोला
का. क.

सं. २००७]

धर्म सं. २९

[सने १९५१

: प्रकाशक :

श्री यशो विजय जैन ग्रंथभाण
बावनगर

પ્રકાશક :

શ્રી ભાયચંદ અમરચંદ વકાલ

ખી. એ., એલએલ. ખી.

મંત્રી :

શ્રીયશોવિજય જ્ઞાન ગ્રંથમાળા

ગાંધીચોક, ભાવનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

કિંમત : બે રૂપિયા

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ,

શા ૨ દા

મુદ્રણાલય

પાનકેર નાકા : અમદાવાદ.

तीर्थ-स्तुतिः ।

ख्यातोऽष्टापदपर्वतो गजपद-
सम्मेतशैलाभिधः,
श्रीमान् रैवतकः प्रसिद्धमहिमा
शत्रुञ्जयो मण्डपः ।
वैभारः कनकाचलोऽर्बुदगिरिः
श्रीचित्रकूटादय-
स्तत्र श्रीऋषभादयो जिनवराः
कुर्वन्तु वो मङ्गलम् ॥

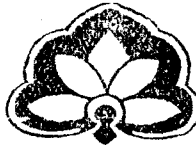
गुरु-स्तुतिः ।

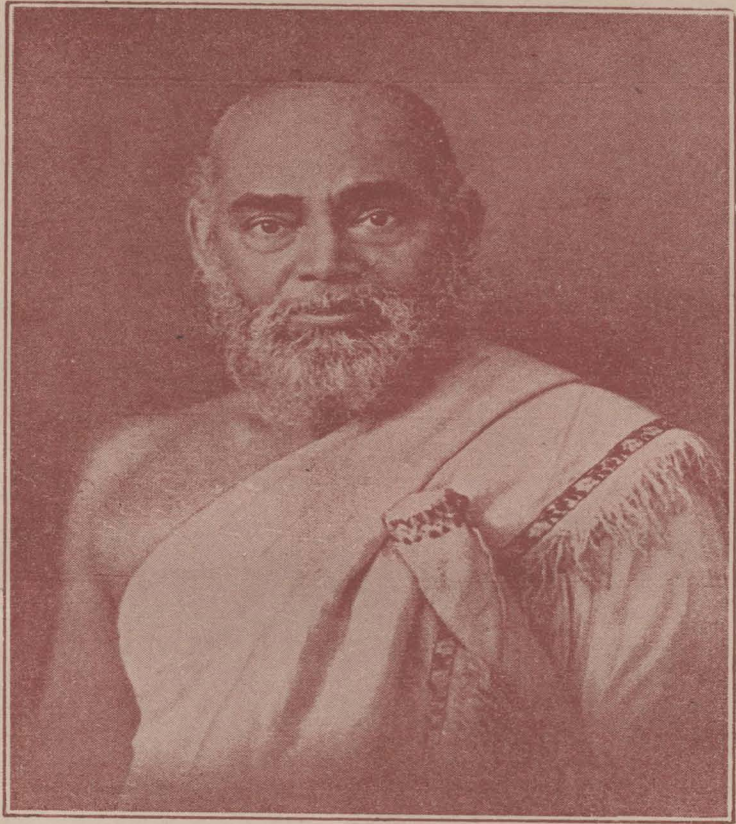

[आ. म. श्री. विजयधर्मसूरीश्वरस्तुतिः]

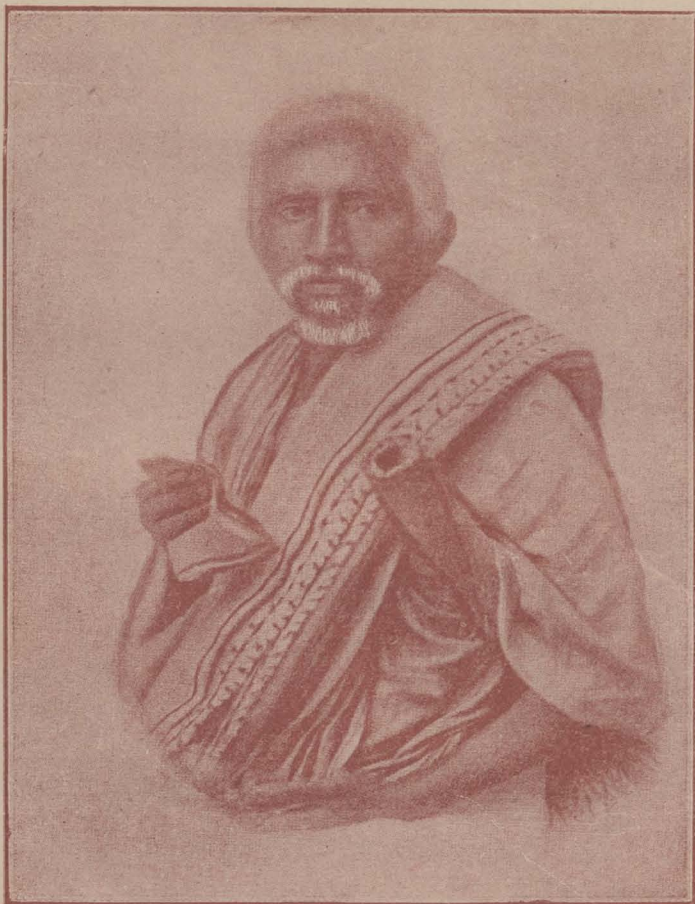
धर्मो विज्ञवरेण्यसेवितपदो
धर्म भजे भावतः,
धर्मेणावधुतः कुबोधनिचयो
धर्माय मे स्यान्नतिः ।
धर्माच्चिन्तितकार्यपूर्तिरखिला
धर्मस्य तेजो महत्,
धर्मे शासनराग-धैर्यसुगुणाः
श्रीधर्म ! धर्म दिश ॥१॥

—अनेकान्ती मुनिः ।

शास्त्रविशारद, तैनाचार्य
श्री विजयधर्मसूरीश्वर७ महाराज

ઉપાધ્યાય શ્રી મંગળવિજયજી મહારાજ
ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ

જન્મ-વિ. સં. ૧૯૩૩ : દીક્ષા ૧૯૫૬ : પ્રવર્તકપદ ૧૯૭૦

ઉપાધ્યાયપદ ૧૯૬૮ : સ્વર્ગગમન ૧૯૯૮

સ મર્પણુ

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ

જ્યાં જૈનધર્મનું નવસર્જન કર્યું તે—

પૂર્વ દેશની પુણ્યભૂમિમાં

અહિંસા અને અનેકાન્તનો સંદેશો ફેલાવી

જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં

અને

સરાકભાઈએનો ઉદ્ધાર કરવામાં

પોતાનું પાછલું જીવન સમર્પણુ કરનાર,

સ્વ. વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મ. ના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન,

ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ,

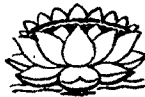
ઉપાધ્યાય શ્રી. મંગળવિજયજી મહારાજની

પુણ્ય સ્મૃતિને

“પૂર્વભારતની જૈન તીર્થભૂમિઓ”

— આ ગ્રંથરૂપી અંજલિ —

સાદર સમર્પણુ કરી કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

પ્રા સંગિક

પુરમ પૂજ્ય, શાંતમૂર્તિ, સ્વ. મુ. શ્રી. જ્યંતવિજયજી મહારાજનું પૂર્વ દેશની જૈન તીર્થભૂમિઓનો અતિસંક્ષિપ્ત પરિચય આપતું અને યાત્રીઓને ભોમિયાની ગરજ સારતું આ પુસ્તક પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

મૂળે, ભાઈશ્રી જ્યજિષ્ણુની વિનંતીથી જૈન આલયગ્રંથાવલીની બીજી શ્રેણી માટે ‘સમેતશિખર’ નામક નાની પુસ્તિકા તૈયાર કરતી વેળાએ, પૂ. મુ. શ્રી. જ્યંતવિજયજીએ એ પુસ્તિકામાં આપી શકાય તે કરતાં ઘણી વધારે સામગ્રી સમેતશિખર અને પૂર્વદેશની જૈન તીર્થભૂમિઓ અંગે એકત્રિત કરી હતી; આ બધી સામગ્રી તેઓશ્રીએ મુખ્યત્વે પોતાની તે તે પ્રદેશના વિહાર દરમ્યાન કરેલી નોંધના આધારે તેમ જ તે અંગેનું કેટલુંક સાહિત્ય વાંચીને ભેગી કરી હતી. પણ આ બધાનો ઉપયોગ ૨૪ પાનાં જેટલી નાની પુસ્તિકામાં શી રીતે સમાઈ શકે? એટલે તેઓએ એનું જુદું પુસ્તક પ્રકાશિત કરવાનું વિચારેલું અને એ માટે તેઓએ બીજી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતીઓ ભેગી કરી લીધી હતી.

પણ એ બધી સામગ્રી ફરીથી વ્યવસ્થિત રીતે લખાઈ ને પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય તે પહેલાં જ પૂ. મહારાજશ્રીના સ્વર્ગવાસ થયો અને આ કાર્ય અધૂરું રહ્યું. છેવટે ગયે વર્ષે મહારાજશ્રીના શિષ્યરત્ન પૂ. મુ. શ્રી. વિશાલવિજયજી મહારાજની સૂચના મુજબ, આ બધી સામગ્રી ઉપરથી આ પુસ્તકની મુદ્રણને યોગ્ય નકલ પંડિત શ્રી. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ—આકરણુતીર્થ—એમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવી. આમ કરતી વેળા તે તે તીર્થભૂમિને લગતી કેટલીક વિશેષ માહિતીનો એમાં ઉમેરો કરીને આ પુસ્તકમાં તે તે તીર્થભૂમિને લગતી મુખ્ય મુખ્ય હકીકતો આપી દેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ કરવા

જતાં, સંભવ છે કે સરતચૂક કે માહિતીફેરના કારણે આ પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે હકીકતદોષ કે સ્ખલના રહી જવા પામ્યાં હોય આવી સ્ખલના જેઓના જેવામાં આવે તેઓ તેની અમને જાણ કરવાની કૃપા કરે, જેથી પુસ્તકના પુનર્મુદ્રણ સમયે તે દૂર કરી શકાય.

આ પુસ્તકમાં મુખ્ય ૪૨ અને ખીજાં ૧૬ મળીને કુલ ૫૫ જેટલાં ગામ-નગરોનો પરિચય આપ્યો છે. તીર્થયાત્રાનો ક્રમ અને ક્યાંથી ક્યા સ્ટેશને ઊતરી તીર્થધામમાં જવાય એની માહિતી પણ આપવામાં આવી છે. વિચ્છેદ ભૂમિઓની વિગત પણ જેટલી પ્રાપ્ત થઈ શકી તેટલી આમાં સંગ્રહી છે. મતલબ કે, તીર્થયાત્રી આ પુસ્તક ઉપયોગી હકીકતો સાથે હર્ષભેર વાંચી જાય એવી દૃષ્ટિથી આ પુસ્તક લખાયું છે.

પૂ. મુ. શ્રી. વિશાલવિજયજી મહારાજના સદુપદેશ અને ધ્રાંગધ્રા-નિવાસી શ્રીયુત ચતુરભાઈ કલ્યાણજીની પ્રેરણાથી આ પુસ્તકનું ખર્ચ ધ્રાંગધ્રાનિવાસી (હાલ મુંબઈમાં રહેતા) શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ સૂર્યદે આપ્યું છે તે બદલ અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ, અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ આ ગ્રંથમાળાના જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં આ રીતે જ સહાય આપતા રહેશે એવી ઉમેદ રાખીએ છીએ.

પૂ. જયંતવિજયજી મહારાજના સ્વર્ગવાસથી આ ગ્રંથમાળાને ભારે ખોટ આવી પડી છે. એક રીતે કહીએ તો આ ગ્રંથમાળાના પુસ્તક-પ્રકાશનના કાર્યમાં ઠીકાશ આવી ગઈ છે. મહારાજશ્રી પોતે ઉત્તમ કોટિના ગ્રંથો તૈયાર કરતા હતા એટલું જ નહીં, એ ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવા માટેની આર્થિક સહાય પણ તેમના અસરકારક ચારિત્રના બળે મળી રહેતી હતી. અને એ રીતે ગ્રંથમાળાનું પુસ્તક-પ્રકાશનનું કાર્ય નયિંત રીતે ચાલ્યા કરતું હતું. અત્યારે અમે આ કાર્યમાં વારંવાર મુશ્કેલીનો અનુભવ કરીએ છીએ.

આમ છતાં મહારાજશ્રીના શિષ્યરત્નો પૂ. મુ. શ્રી. વિશાલ-વિજયજી તથા મુ. શ્રી. જ્ઞાનંદવિજયજી આ ગ્રંથમાળા પ્રત્યે ખૂબ

ખૂબ લાગણી ધરાવે છે અને જ્યારે જ્યારે શક્ય હોય ત્યારે ત્યાર અંધમાળાને સહાય અપાવવામાં પ્રેરણા કર્યા કરે છે. આ માટે એ બંને મુનિવરો પ્રત્યે અમે અમારી આભારની લાગણી વ્યક્ત કરીએ છીએ.

પૂ. જયંતવિજયજી મહારાજનાં ખીજાં પણ કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો, આર્થિક સગવડના અભાવે, પ્રકાશિત થવાં બાકી છે. જેમ જેમ આર્થિક સહાય મળતી રહેશે તેમ તેમ એ પુસ્તકો અમે પ્રકાશિત કરતા રહીશું. વિદ્યાપ્રેમી મહાનુભાવો અમારી આ જરૂરિયાત તરફ લક્ષ્ય આપે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

અમે તો ઈચ્છીએ કે—આ અંધમાળાને સર્વ મુનિવરો પોતાની માને—અમારું ધ્યેય જૈન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું ગૌરવ વધારે એવા અંધો પ્રકાશિત કરવાનું છે. અને એ સંબંધે અમે સહુ કોઈના સહકારની યાચના કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકને વધુ આકર્ષક અને ઉપયોગી બનાવવા માટે જુદી જુદી તીર્થભૂમિઓનાં ૧૯ જેટલાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. આ ચિત્રોના બ્લોકો પૂરા પાડવા માટે અમે ‘જૈન’ પત્રના સંચાલકોને આભાર માનીએ છીએ.

આટલા પ્રાસંગિક નિવેદન સાથે અમે આ પુસ્તક જૈન સંઘના કરકમળમાં સાદર કરીએ છીએ.

—પ્રકાશક

यक्षराइमणिभद्रो विजयतेतराम् ॥

अनुक्रमणिका

प्रकाशकीय निवेदन		१६. कलकत्ता:	५०
ध्रंगध्रानिवासी शेठ श्री.		१७. आलुवर:	५७
पुरुषोत्तमदास सुरय्यंद		कटगोला:	५८
वेरा (छवनयरित्र)		महिमापुर:	५९
तेजःपुंज तीर्थदर्शन:	१	नरसिंहपुरा:	६०
१. आगरा:	६	मुर्शिदाबाद:	६२
२. मथुरा:	१०	१८. अछमगंज:	६३
३. शौरीपुर:	१५	१९. भागलपुर:	६६
४. कांपिल्यपुर:	२१	२०. नाथनगर:	६७
५. कानपुर:	२३	२१. यपापुरी:	६७
६. अदलाहाबाद:	२५	२२. मंदागिरि:	७२
७. कौशाभी:	२७	२३. मिथिला:	
८. गया:	३२	२४. लप्पीसराई अने कथूल	
९. लखिपुर:	३४	जं कशनो:	७५
१०. छसरी (पारसनाथ हिल)	३६	२५. क्षत्रियकुंड:	७५
११. मधुवन:	३६	लछवाड:	७६
१२. समेतशिअर:	३८	वैशाली:	७८
१३. अराकंड:	४६	२६. काकंदी:	८१
१४. गिरडीह:	४८	२७. गुलाया:	८२
१५. अरदान:	४९	२८. पावापुरी:	८४

૨૯. કુંડલપુર (નાલંદા) :	૯૧	સારનાથ:	૧૧૬
૩૦. રાજગૃહી:	૯૩	૩૪. અયોધ્યા:	૧૧૮
વિપુલગિરિ:	૯૪	૩૫. અષ્ટાપદ:	૧૨૦
રત્નગિરિ:	૯૫	સુલતાનગંજ:	૧૨૨
ઉદયગિરિ:	૯૫	૩૬. કૈમળ્યાદ:	૧૨૩
સુવર્ણગિરિ:	૯૬	૩૭. રત્નપુરી:	૧૨૩
વૈભારગિરિ:	૯૭	૩૮. શ્રાવસ્તી:	૧૨૪
મગધ:	૧૦૦	૩૯. લખનૌ:	૧૩૨
૩૧. બિહાર:	૧૦૩	૪૦. અહિચ્છત્રા:	૧૩૫
૩૨. પટણા:	૧૦૪	૪૧. હસ્તિનાપુર:	૧૪૦
૩૩. કાશી-બનારસ:	૧૦૯	૪૨. દિલ્હી:	૧૪૫
ચંદ્રપુરી:	૧૧૫	પરિશિષ્ટ-પહેલું:	
સિંહપુરી:	૧૧૫	પરિશિષ્ટ-બીજું:	

અગત્યનો સુધારો

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ.
સં. ૧૫૩૯	સં. ૧૬૩૯	૯	૬
લઠાનું જૈન મંદિર	લઠાનું મંદિર	૧૫	૩
નય	મય	૨૫	૮
શ્રીપાર્શ્વનાથ	શ્રીનમિનાથ	૭૩	૨૩
		૭૪	૧૩

ચિત્રસૂચિ

ગામ	ગા. નં.	ચિત્રપરિચય	પૃષ્ઠ
૧. કાનપુર:	(૫)	મીનાકારી જિનાલય:	૨૩
૨. મધુવન:	(૧૧)	જિનાલય:	૩૬
૩. સમેતશિખર	(૧૨)	શ્રીપાર્શ્વનાથ જિનાલય:	૩૮
૪. „	(૧૨)	પહાડનું દૃશ્ય:	૩૮
૫. „	(૧૨)	જલમંદિર:	૩૮
૬. આલુચર:	(૧૭)	ત્રિશિખરી મંદિર:	૫૭
૭. મહિમાપુર:	(૧૭)	કસોટીનું મંદિર:	૫૯
૮. અજિમગંજ:	(૧૮)	જિનાલય:	૬૩
૯. કલકતા:	(૧૬)	કાચના મંદિરની સામે આવેલું જિનાલય:	૫૦
૧૦. „	(૧૬)	રાયબદ્રીદાસનું પ્રસિદ્ધ કાચનું મીનાકારી મંદિર:	૫૦
૧૧. ચંપાપુરી:	(૨૧)	જિનાલય:	૬૭
૧૨. ક્ષત્રિયકુંડ:	(૨૫)	ભ. મહાવીરસ્વામીના જન્મસ્થળનું મંદિર:	૭૫
૧૩. પાવાપુરી:	(૨૮)	જિનાલય:	૮૪
૧૪. „	(૨૮)	જળમંદિર:	૮૪
૧૫. „	(૨૮)	ધર્મશાળામંદિર:	૮૪
૧૬. કુંડલપુર:	(૨૯)	જિનાલય:	૯૧
૧૭. ગુણ્યાયા:	(૨૭)	જળમંદિર:	૮૨
૧૮. બિહારશરીફ:	(૩૧)	જિનાલય:	૧૦૩
૧૯. રત્નપુરી	(૩૧)	„	૨૩

शान्तभूर्ति, मुनिराज
श्री नयंतविजयल महाराज

ध्वांगध्वानिवासी
शेठ श्री पुरुषोत्तमदास सूर्यवंद वारा

ધ્રાંગધ્રાનિવાસી

શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ સૂરચંદ વોરા

[ટૂંક પરિચય]

સામાન્ય સ્થિતિના કુટુંબમાં જન્મવા છતાં, પોતાની હોંશિયારી અને બાહોશીથી આપખળે આગળ વધીને શ્રીમંત તરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસભાઈ મૂળે ધ્રાંગધ્રાના વતની છે, અને અત્યારે મુંબઈમાં પોતાનો વેપાર-ધંધો ચલાવે છે. તેમના પિતાશ્રીનું નામ સૂરચંદભાઈ વોરા, અને માતાનું નામ શ્રી. ઉજ્જમભાઈ. જ્ઞાતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૬ના ફાગણ શુદ્ધ ૧૫ના રોજ થયેલો.

તેઓએ પોતાના ધંધાની શરૂઆત પંબળમાંથી કરેલી અને અત્યારે જનરલ મર્ચન્ટ અને કમિશન એજન્ટ તરીકે તેમની પેઢીએ મુંબઈમાં ખૂબ નામના મેળવી છે.

જિંદગીની શરૂઆતથી જ જેમ તેમણે વેપાર-ધંધા તરફ ધ્યાન આપ્યું હતું તેમ ધાર્મિક કાર્યો અને લક્ષ્મીનો સહુપયોગ કરવા તરફ પણ તેઓ પહેલેથી જ રસ લેતા આવ્યા છે, અને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ સાંપડ્યો છે ત્યારે ત્યારે ધાર્મિક કે સેવાનાં કાર્યોમાં પોતાની લક્ષ્મીનો સહુપયોગ કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નથી. આ રીતે લક્ષ્મીનું ઉપાર્જન કરવું અને તેનું દાન કરવું એ બંને કાર્ય તેઓ સાથે સાથે જ કરતા રહ્યા છે.

પંબળના વસવાટ દરમ્યાન તેમણે લગભગ પચાસ હજાર રૂપિયા ધાર્મિક કાર્યોમાં દાન તરીકે આપ્યા હતા.

શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસના જીવનમાં એક બીના ખાસ ધ્યાન દોરે એવી અને આપણા બીજા લક્ષ્મીવંતોએ દાખલો લેવા જેવી એ છે કે, તેઓ હમેશાં જૈન સમાજ, કેળવણીનાં તેમજ બીજાં ક્ષેત્રોમાં આગળ વધતો રહે એવી ભાવના સેવતા રહ્યા છે અને એ રીતે તે તે ક્ષેત્રોમાં પોતાના ધનનો એમણે સફળ્ય કર્યો છે અને હજુ પણ કરી રહ્યા છે. અત્યારે જૈન સમાજને બીજા સમાજોની હરોળમાં રાખવા માટે આવા પ્રયત્નો કરવાની ખૂબ જરૂર છે, અને તેથી આવી દીર્ઘ દૃષ્ટિ રાખવા માટે શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસભાઈને ધન્યવાદ ઘટે છે.

તેઓએ પચીસ હજાર રૂપિયા ખરચીને પોતાના વતન ધાંગધામાં, પોતાના માતૃશ્રી ઉજ્જવળાઈના નામે, જૈન શ્રાવિકા-ઉપાશ્રયનું મકાન બંધાવી આપ્યું છે. ધાંગધામાં (દેરાસરમાં) સ્નાનગૃહની અગવડ હતી તે પણ તેમણે એક હજાર રૂપિયાના ખર્ચે દૂર કરી દીધી હતી. મુંબઈની શ્રી. જીવદયા મંડળીના અને શ્રી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવી કેળવણીની સંસ્થાના તેઓ પેટ્રન છે, અને વિદ્યાલય સારી રીતે પ્રગતિ સાધે તે માટે ખૂબ રસ લઈ રહ્યા છે. કાંદીવલી (મુંબઈ)માં પોતાના બંગલામાં તેમણે આદર્શ જૈન ગૃહમંદિરની સ્થાપના કરી પોતાની પ્રભુલક્ષિતને મૂર્તરૂપ આપ્યું છે.

જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશિપો આપવામાં અને બીજાઓને ગુપ્ત મદદ આપવામાં શેઠશ્રીને ભારે રસ છે. તેઓ પોતાના નામની જાહેરાતથી હમેશાં અજગા રહીને સાદાઈ, ધાર્મિક વૃત્તિ અને નિરભિમાનપણે પોતાને જે કંઈ કરવા જેવું લાગે તે કાર્યમાં ઉદારતાપૂર્વક ધનનો ઉપયોગ કરે છે.

વિશેષ નોંધવા જેવી વાત તો એ છે કે આજે ૭૧ વર્ષની ઉંમરે પણ તેઓનો ઉત્સાહ અને ખંત નવાઈ ઉપજાવે અને પ્રેરણા આપે એવાં છે. તેઓના હાથે તાજેતરમાં—આ જ વર્ષમાં—થયેલ એ સત્કાર્યો તેમના પ્રત્યે હરકોઈને માન ઉપજાવે એવાં છે. તે એ સત્કાર્યો તે આ—

પહેલું : થોડાક મહિનાઓ પહેલાં, ધ્રાંગધ્રામાં તેઓએ એક લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી રકમનું દાન આપીને શેઠ પુરુષોત્તમદાસ સૂર્યવંદ વોરા જૈન ઝોડિંગની સ્થાપના કરી છે. આ ઝોડિંગમાં કોઈ પણ સંપ્રદાયના લેહલાવ સિવાય જૈન માત્રને રાખવાની નીતિ અપનાવવામાં આવી છે એ ધીના શેઠશ્રીની દીર્ઘદૃષ્ટિ, ઉદારતા અને સમયજ્ઞતાના પુરાવારૂપ છે. જૈન સમાજમાં-જૈનોના બધાય ફિરકાઓમાં સંપ સ્થાપવાની જરૂર સંબંધી જે વાતો અને વિચારણા આપણે ત્યાં ચાલે છે તેને શેઠશ્રીએ પોતાના હાથે સાચી કરી બતાવી છે. આ ઝોડિંગના મકાનનું ઉદ્ઘાટન સૌરાષ્ટ્ર એકમના રાજ-પ્રમુખ શ્રી. ધ્રાંગધ્રાનરેશને હાથે કરાવવામાં આવ્યું હતું. અને એ પ્રસંગે ધ્રાંગધ્રાના સંઘ તરફથી શેઠશ્રીને માનપત્ર અર્પણ કરીને તેમની સેવાની કદર કરવામાં આવી હતી.

બીજું લાંબા સમય સુધી યાદ રહી જાય તેવું શેઠશ્રીનું કાર્ય તે તેમણે બજાવેલું જૂનાગઢ મુકામે ગત વૈશાખ માસમાં ભરાયેલ આપણી જૈન ચેતાંબર મૂર્તિપૂજક કોન્ફરન્સના ૧૮મા અધિવેશનના સ્વાગતપ્રમુખ તરીકેનું કાર્ય. કોન્ફરન્સનું જૂનાગઢમાં મેળવવા ધારેલું ૧૮મું અધિવેશન મૂળે તો ગયા ફાગણ માસમાં મળવાનું હતું. પણ એમાં ભારે ભંગાણુ પડ્યું,

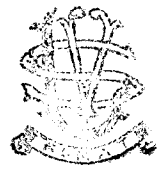
ત્યારપછી એ વણસેલા કાર્યને હાથ ધરવું, પહોંચી વળવું અને એને સાંગોપાંગ-સફળતાપૂર્વક પાર પાડવું એ ભારે મુશ્કેલ અને જવાબદારીવાળું કાર્ય હતું. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં એ કાર્યને પાર પાડવાનું અને સૌરાષ્ટ્રના જૈનોના ગૌરવનું જતન કરવાનું બીડું શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસભાઈએ ઉઠાવ્યું એ ખીના એમના પ્રત્યે ભારે સન્માન અને આદર ઉત્પન્ન કરે એવી છે.

૭૧ વર્ષની વૃદ્ધ ઉમ્મરે આ કાર્યને પહોંચી વળવામાં અને કોન્ક્રેટનો પ્રચાર કરવામાં તેમણે જે મહેનત અને જહેમત ઉઠાવી છે તે ચિરસ્મરણીય બની રહેશે. અનેક શંકા કુશંકાના વાતાવરણ વચ્ચે પણ કોન્ક્રેટના જૂનાગઢના અધિવેશનને સફળ બનાવવાનો યશ જેમના કાળે જાય છે તેમાં કોન્ક્રેટના સ્વાગતપ્રમુખ તરીકેનું સુકાન સાચવનાર શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ સુરચંદ વોરાનું નામ મોખરે તરી આવે છે. આ કાર્ય તેમના જીવનની યશકલગી રૂપ બની ગયું છે.

શેઠશ્રીનો આટલો પરિચય આપી શકાય તેટલી માહિતી અમને પૂરી પાડવા માટે અમે શેઠશ્રીનાં બધાં સેવાકાર્યોમાં હમેશાં પ્રેરણા આપનાર શ્રીયુત માણેકલાલ નાનજીભાઈનો આભાર માનીએ છીએ.

પોતાની ઉમ્મરનો વિચાર કર્યા વગર, હમેશાં ધર્મ, સમાજ અને કેળવણી જેવાં સેવાકાર્યોમાં પોતાની શક્તિ અને લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરનાર શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમભાઈ તંદુરસ્તીભર્યું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે અને પોતાના જીવનને વિશેષ ઉજ્જવળ બનાવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

— પ્રકાશક

पूर्वभारतनी
जैन तीर्थभूमिभ्यो
[संक्षिप्त परिचय]

તેજ:પુંજ તીર્થદર્શન

[પ્રવેશ]

કુંદરતની લીલા અને માનવચારિત્ર્યનો અદ્ભુત મેળ જે સ્થળમાં સંવાદ સાધી શકે એ સ્થળનું આકર્ષણ માનવજીવનની શુદ્ધિનું ધામ થઈ પડે છે. આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ ‘આત્માને તારે એ તીર્થ’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને નદી અને પર્વતનો મહિમા ગાયો છે. હિંદુઓએ નદીઓને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તે મહત્ત્વ જૈનોએ પર્વતને આપ્યું છે. મોટે ભાગે ગિરિભૂમિ ઉપર જૈન તીર્થોના પાયા પડ્યા છે.

‘યદધ્યાસિતમર્હદ્મિસ્તદ્ધિ તીર્થં પ્રચક્ષતે’—અરિહંતોએ જે ભૂમિને પવિત્ર કરી હોય તે ભૂમિ તીર્થ કહેવાય છે. જૈનધર્મના મોટા ભાગના તીર્થકરો પૂર્વદિશામાં જન્મ્યા છે ને વિચર્યા છે. એ ભૂમિમાં એકાંત એવી પર્વતની શુકાઓ કે જંગલમાં પોતાની જીવનસાધના કરી છે ને પોતાના ઉપદેશથી તે તે નગરની જનતાને ઓશિંગણુ બનાવી છે.

‘સન્તો તપસા ભૂમિં ધારયન્તિ’—સંતપુરુષો તપ વડે ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરતા. મતલબ કે, તેઓ એ પ્રદેશમાં રહીને તપ અને જ્ઞાનથી ત્યાનું વાતાવરણ બરી દેતા ને એમનો ધર્મબોધ સાંભળવા લોકોનાં ટોળાં રોજ-અ-રોજ ઊમટયે જતાં. એ નિષ્કામ મહાત્માઓના ધર્મબોધથી લોકો રંગાઈ જતાં

જીવનપલટો કરી કાયાનું કલ્યાણ કરવા એમના આદેશને માથે ચડાવતા. આથી જ કહેવાય છે કે એ કાળે જૈનધર્મનો વિજયવાવટો પૂર્વદેશમાં ફરકતો હતો. ‘મગધિ મૂઓ નર ખર હૂઈ એ’ આવો જૈનેતરીય તિરસ્કાર મગધના પ્રદેશમાં જૈન સંસ્કારોની બહુલતાનું સચોટ પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

સમેતશિખર અને તેની આસપાસની નગરીઓમાં ચોવીશે તીર્થંકરોનાં મોટા ભાગનાં કલ્યાણક સ્થળો આવેલાં છે તેથી એ ભૂમિ આજ સુધી તીર્થોના મહિમા ધારણ કરી રહી છે. કેટલાયે યાત્રીઓ આવી તીર્થભૂમિમાં આવી જીવનશુદ્ધિ કરી જતા ને પોતાનો અનુભવ ચિરંજીવ બનાવી રાખવા તેનાં વર્ણનો આલેખતા. આ રીતે અનેક યાત્રી-કવિઓએ તીર્થકલ્પો ને તીર્થભાણાઓ લખી એ ઉદ્દેશની પરંપરાને આજ સુધી બળવી રાખી છે. આ વર્ણનગ્રંથો આજે ઇતિહાસની મહામૂલી વિગતો પૂરી પાડતા આપણા ગૌરવનો નિધિ બની રહ્યા છે. એ વર્ણનોમાંથી કયા તીર્થો કયાં હતાં, કેવી રીતે હતાં, કેટલાં જિનમંદિરો હતાં, તેમાં કેટલી મૂર્તિઓ હતી, તેને બંધાવનાર ને તેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર કોણ પુણ્યપુરુષો હતા વગેરે આહિતી સાંપડે છે. ને આપણા તીર્થોના વિકાસનો ઇતિહાસ પૂરો પાડે છે. એ વર્ણનોમાં આલેખેલ અષ્ટાપદ જેવાં તીર્થોના આજે પત્તો નથી; જ્યારે શ્રાવસ્તિ, મિથિલા, કૌશાંબી, બદ્દિલપુર, પુરિમતાલ, અહિછત્રા, તક્ષ-શિલા, વીતભયપત્તન, કાંગરા, બદ્રીપાર્શ્વનાથ, ઉદયગિરિ, જગન્નાથપુરી કે કારકા જેવાં તીર્થો વિચ્છેદ પામ્યાં છે કે બીજા ધર્મવાણાઓએ હાથ કરી લીધાં છે એની બાજુ આજની પરિસ્થિતિ જોઈને થાય છે.

એ સ્થળોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનું આધુનિક શૈલીએ વર્ણન આલેખવાનો આ પ્રયાસ છે. આમાં તીર્થ ન હોય એવાં માર્ગે આવતાં શહેરોનું પણ ક્રમવાર વર્ણન છે અને જૈન યાત્રાળુને ઉપયોગી થઈ પડે એ દ્રષ્ટિએ માહિતી આપી છે.

એક કાળે તીર્થયાત્રા કરનાર મોટા તપસ્વી ને વીર ગણાતો. લોકોમાં એ સત્કારનું ભાજન બનતો, કેમકે એ સમયની યાત્રામાં દુર્ગમ અને બિહામણાં જંગલો એને યગપાળા વીંધવાં પડતાં; ચોર, ડાકુ ને હિંસક પ્રાણીઓનો એને સામનો કરવો પડતો; ભૂખ, તૃષ્ણા, વેઠવી પડતી; સર્ગાં ને વહાલાંને વીસારવા પડતાં ત્યારે એની ભાવનાનાં મૂલ અંકાતાં. આજે એ ભક્તિની કલ્પના કરીએ તોય રામાંચ ખડાં થઈ જાય.

આજના વિજ્ઞાને તીર્થયાત્રા સુગમ બનાવી છે તેથી આજની યાત્રાનું વાસ્તવિક રૂળ જોઈએ તેટલું ઉપજતું નથી. છતાંય તીર્થયાત્રામાં ભક્તિ અને સંયમ જળવાય તો યાત્રાનું પુણ્ય મળે જ. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે, ‘મન યવ મનુષ્યાણાં કારણં વન્ધ-મોક્ષયોઃ’ આપણે એ ઉદ્દેશને સફળ બનાવવા પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ. એ તેજસ્વી તીર્થોનાં દર્શન કરવાં એ પણ જીવનનો અણમુલો લઢાવો છે.

આ વર્ણનમાં પૂર્વદેશની યાત્રા માટે રેલ્વે રસ્તા અને સ્ટેશનોની માહિતી આપી છે. આપણી યાત્રા આગરા શહેરથી શરૂ થાય છે. ચાલો, આપણે સૌ ત્યાં જઈએ અને ત્યાંથી યાત્રા લંબાવીએ.

૧. આગરા

આગરા ઐતિહાસિક શહેર છે. મોગલ બાદશાહોએ એને પાટનગરની મહત્તા આપી ને અકબર, જહાંગીર તેમજ શાહજહાંએ એને કળાલક્ષ્મીથી શણગારી સમૃદ્ધ કરી છે. તે જ આ આગરા શહેર એના ભૂંસાતા સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે.

એ સમયની જાહોજલાલી અને શિલ્પસૌંદર્યનું ગરવું દર્શાવવાનું આ શહેર યમુનાના કિનારે શોભી રહ્યું છે. આગરાનો પ્રચંડ કિલ્લો માત્ર જુઓ! તો અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં—એ બાદશાહી ત્રિપુટીની જાવનાતું દર્શાવવાનું સાકાર થતું લાગે. જાણે અનેક કડવા-મીઠા પ્રસંગો ઘોળી પીને આ પ્રચંડ કિલ્લો એના વિરાટ સ્વરૂપે દેખા દે છે. આ સિવાય અહીં અનેક ઈમારતો મોગલ બાદશાહોએ ઊભી કરી છે. ઈતમદોલા કબર, અકબરની કબર વગેરેમાં કળામય સ્થાપત્યનો અંબાર ભરી દીધો નજરે પડે છે.

આગરાનું સર્વોત્કૃષ્ટ આકર્ષણ તે તાજમહાલ. એની રચનામાં સંસારની વાસનાકથા વણાયેલી છે. એ જોવાલાયક ભલે હોય પણ એમાંથી આપણે સાત્ત્વિક પ્રેરણાની આશા ન જ રાખી શકીએ. એ માટે તો અકબર જેવા બાદશાહની ધાર્મિક જિજ્ઞાસા તરફ દષ્ટિ નાખવી જોઈએ.

એ પ્રસંગ જો કે ફતેહપુરસિક્રીમાં બન્યો હતો પરંતુ એ પ્રસંગ પછી જ આગરાની ભૂમિમાં જૈનધર્મે ગૌરવ મેળવ્યું ને બાદશાહે એ માટે કેટલીયે છૂટછાટો આપી. એ પ્રસંગ ટૂંકમાં જોઈ લઈએ :

એક દિવસ બાદશાહ અકબર ફતેહપુરના પોતાના મહેલમાં બેઠો બેઠો રાજમાર્ગ પરની ચર્ચાનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. ત્યાં જ એની નજરે એક મોટો વરઘોડો નીકળતો જોવાયો. તેમાં મધ્યમાં રહેલી એક પાલખીમાં એક સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જને બેઠેલી હતી, તેના હાથમાં કુંજ, કૂલ ને શ્રીકુંજનો એક ધાળ હતો. આ જોઈને બાદશાહે પોતાના પરિચારકોને પૂછ્યું : ‘આ કોણ છે અને ક્યાં જઈ રહી છે ?’ પરિચારકોએ ખુલાસો આપ્યો : ‘હજૂર ! આ એક શ્રીમંત જૈન શ્રાવિકા છે. તેણે છ મહિનાના ઉપવાસનું કઠણ તપ કર્યું છે. જૈનોના ઉપવાસમાં માત્ર દિવસે ગરમ પાણી જ લેવાય છે. અન્ન કે કુંજ-કૂલાદિ કંઈ જ નહિ. આજે જૈનોનો કોઈ પર્વ દિવસ છે તેથી આ બાઈ જૈન મંદિરમાં દશ ન માટે જઈ રહી છે.’

આ સાંભળીને બાદશાહને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તે છ મહિનાના ઉપવાસની હકીકત માની શક્યો નહિ. તેણે એ તપસ્વી શ્રાવિકા અંપાબાઈને પોતાની પાસે બોલાવી ધ્યાન-પૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું. એની નિર્દોષ વાણી, તેજસ્વી આકૃતિ ને ભક્તિપ્રકુલ વદન જોઈ એ વાતની એને પ્રતીતિ થઈ છતાં તેમાં કંઈ દંભ તો નથી એની તપાસ માટે પોતાના માણસોને છૂપી રીતે મૂકી દીધા. જ્યારે આ બાઈ પોતાના સત્યની અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈ ત્યારે બાદશાહ સ્વયં તેની પાસે જઈ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરી બોલ્યો : ‘માતા ! તું આવું કઠણ તપ કેમ ને કેવી રીતે કરે છે ?’ તપસ્વીનીએ કહ્યું : ‘રાજન ! આ તપ કેવળ આત્મશુદ્ધિ માટે કરું છું ને એ પણ સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ શ્રીહીરવિજયસૂરિણે જોવા

ધર્મશુરુઓની કૃપા માત્રનું કૃણ છે.' બાદશાહે એ તપસ્વિનીની ક્ષમા માગી વિદાય લીધી. પરંતુ તત્ત્વરસિક સત્યપ્રેમી બાદશાહને ત્યારથી શ્રીહોરવિજયસૂરિજીને મળવાની ઉત્કંઠા બાગી. તેણે એ આચાર્યશ્રીની માહિતી મેળવી, તે વખતના ગુજરાતના સુબેદાર શાહબુદ્દીન અહમદખાને એક ફરમાન લખીને એ કર્મચારીઓને ગુજરાત તરફ રવાના કર્યાં. સૂરિજી એ વખતે ગંધારમાં હતા.

બાદશાહનું ફરમાન મળતાં શ્રીહોરવિજયસૂરિજીએ પોતાના શિષ્યો સાથે સં. ૧૬૩૮માં ગંધારથી નીકળી ગામ ને નગરોનું પગપાળા પર્યટન કરતાં કરતાં સં. ૧૬૩૬ માં કૃતેહપુરસિક્કી પહોંચ્યા.

પોતાના વિદ્વાન શિષ્યો સાથે સૂરિજી શાહીમહેલમાં યધાર્યા ને બાદશાહને જૈનધર્મનાં તત્ત્વો ને તપ-ત્યાગના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનો પરિચય કરાવ્યો. બાદશાહ ખૂબ પ્રસન્ન થયો. એ પ્રસન્નતાના ઉપલક્ષમાં સૂરિજીએ બીજું કંઈ ન માગતાં પથુષણા ને એવા બીજા તહેવારોમાં અ-મારીપટહ બબલવાતું ફરમાન માગી લીધું ને કેટલાંયે તીર્થોના પરવાના માગી લીધા. પરોપકારી આ મહાત્માની માગણીથી બાદશાહ ખૂબ પ્રભાવિત થયો. સૂરિજીને તેમના વિદ્વદ્વરબારમાં સ્થાન મળ્યું. તેણે સૂરિજીને 'જગદ્ગુરુ'ની પદવીથી નવાબ્યા. બાદશાહ અકબરના પુત્ર-પૌત્ર બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાંએ પણ સૂરિજીના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો સાથે એવો સંબંધ બાળવી રાખ્યો.

અત્યારે તો અહીં જૈનોની વસ્તી ઓછી છે પણ એ

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટના મુભગ મિલન પછી જૈનોએ લગભગ ૧૨ જેટલાં જૈન મંદિરોની રચના કરી દીધી છે. કેટલાંક મંદિરો તેા શ્રીહીરવિજયસૂરિજના સમક્ષ તૈયાર થયેલાં ને તેની પ્રતિષ્ઠા તેમણે પોતે કરાવી હતી.

(૧) રાશન મહોદલામાં આવેલા શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૩૯માં શ્રીહીરવિજયસૂરિજને કરી હતી અને શ્રાવક માનસિંહે તેની પાછળ ખૂબ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. સં. ૧૭૫૦ માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજીએ રચેલી 'તીર્થમાળા'માં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ મળે છે.

“અધિક પ્રતાપી આગરેં સોહેં,
શ્રીચિંતામણિ જનમન મોહેં;
સંવત સોલસેં યોગણવ્યાલીસઈ,
શ્રીગુરુ હીરવિજઈ મુજગિસઈ. ૬
કીધી પ્રતિષ્ઠા પાસજી સાર,
ખરથેં સાહ માનસિંઘ ઉદાર;
તે ચિંતામણિ પાસજી સ્વામી,
વંદ્યા આગરે આણુંદ પારી.” ૭

(૨) શ્રીચૌમુખજીનું મંદિર સંઘવી ચંદ્રપાલે બંધાવ્યું હતું. (૩) શ્રીહીરાનંદ મુકીમે શ્રીસૌમંધરસ્વામીજીનું મંદિર, (૪) તમા બબ્બરમાં આવેલું શ્રીભીલભંજન પાર્શ્વનાથનું મંદિર, (૫) માતીકટરામાં આવેલું શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મંદિર. આ પાંચ મંદિરો સં. ૧૭૫૦ પહેલાં બની ચૂક્યાં હતાં. તે પછી (૬) શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું, (૭) શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથનું, (૮) શ્રીચંદ્રપ્રભુનું, (૯) શ્રીસુવિધિ-

નાથ ભગવાનનું, (૧૦) શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું (૧૧) શ્રી વાસુપૂજ્ય પ્રભુનું, (૧૨) શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું—એમ કુલે ૧૨ જૈનમંદિરો વિદ્યમાન છે.

રોશન મહોલ્લામાં શ્રીહીરવિભ્યસૂરિ મહારાજના વખતનો જૂનો જૈન ઉપાશ્રય છે, જૈન ધર્મશાળા ને શ્રીવીરવિભ્યજી જૈનપુસ્તકાલય છે.

ઝેલનગંજમાં ગુરુદેવ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિભ્યધર્મસૂરિજી મહારાજના ઉપદેશથી શેઠ લખમીચંદ ઝેદે બંધાવેલ સુપાર્શ્વનાથ જિનાલય અને ધર્મશાળાની સાથે શ્રીવિભ્યધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર છે. આ જ્ઞાનમંદિરમાં પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. હસ્તલિખિત પ્રાચીન પોથીઓ પણ તેમાં ઘણી સંગ્રહાયેલી છે.

શહેર બહાર શહાગંજમાં તપગચ્છીય દાદા શ્રીહીર-વિભ્યસૂરિજીની દાદાવાડી છે. તે ‘શેઠજીકા મંદિર’ના નામે ઓળખાય છે. ત્યાં એક જિનાલય અને ધર્મશાળા પણ છે.

આગરા જેમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે તેમ કારીગરીમાં પણ આગળ પડતું છે. આરસ અને માટીની કારીગરીની વસ્તુઓ અહીં બને છે.

૨. મથુરા

આગરાથી પશ્ચિમ દિશામાં ૩૨ માઈલ દૂર ‘મથુરા’ આવેલું છે. રેલ્વે સ્તો અહીં આવાય છે.

મથુરાની પ્રસિદ્ધિ અતિપ્રાચીન નગરીઓમાં છે. એનું

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ખૂબ મહત્વ છે. ઉત્તર ભારતના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં મથુરાનો ફાળો વિશિષ્ટ છે. અહીંના અવશેષોમાં ભારતીય શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને વૈદિક સંસ્કૃતિનો સંગમ થયેલો જોવાય છે. આ સ્થળે ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે વિદેશી સંસ્કૃતિ અથડાઈ હતી; એની પણ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

અહીંના પ્રાચીન અવશેષો જ્યાં સુધી મળી આવ્યા નહોતાં ત્યાં સુધી આ નગરી વૈદિક સંસ્કૃતિનું તીર્થધામ મનાતી હતી; પરંતુ શોધખોળના પરિણામોએ મથુરામાં ઘડાયેલા ઇતિહાસના અંકડા જોડી આપ્યા છે ત્યારથી ભારતના અને વિદેશના વિદ્વાનોને પોતાની માન્યતામાં ધર-મૂળથી પરિવર્તન કરવું પડ્યું છે.

ભારતીય વિદ્વાન રા. બ. રાધાકૃષ્ણણ કહે છે કે, “મારે શુદ્ધ હૃદયથી કહેવું પડે છે કે, આ મથુરા જૈનો માટે પહેલા નંબરે, ખૌદો માટે બીજા નંબરે અને વૈષ્ણવો માટે ત્રીજા નંબરે છે. મતલબ કે, અહીંના કંકાલી ટીલાથી જે પ્રાચીન શિલાલેખો અને મૂર્તિઓ વગેરે જે કંઈ વસ્તુઓ નીકળી છે તે બધામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ જૈનોની મળી છે, તે પછી ખૌદોની, અને એ સમય પછીની વૈષ્ણવોની છે.”

વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે, “કનિંઘહામને જે વસ્તુઓ અહીંથી મળી આવી છે, તેમાંના ૨૬ ભાગ બ્રાહ્મણધર્મની સશસ્ત્ર મૂર્તિઓને બાદ કરતાં બધી જૈનોની જ મળી આવી છે.”

આ હકીકત જૈન અનુશ્રુતિને સમર્થન આપે છે. અનુ-

શ્રુતિ પ્રમાણે જૈનોના સાતમા તીર્થંકર શ્રીસુપાર્શ્વનાથના સમયથી જ આ નગરીની મહત્તા અંકાય છે અને ત્યારથી તીર્થભૂમિ તરીકે એની પ્રસિદ્ધિ પણ છે. ઉગ્રસેન રાજાની અહીં રાજધાની હતી. તેમની પુત્રી રાજ્જિમતીની આ જન્મ-ભૂમિ હતી. એ પછી શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન અને મહાવીર-સ્વામીના સમયથી આ નગરી જૈન સંસ્કૃતિનું પ્રધાન કેન્દ્ર બની ગઈ અને અંતિમ કેવળી શ્રીજંપૂસ્વામીના નિર્વાણથી આ ભૂમિની પવિત્રતા ઉપર મહોર લાગી ગઈ.

એ કાળે મથુરાનો વૈભવ અને શોભા અનેરી હતી. વિવિધતીર્થકલ્પકાર શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, “મથુરા ખાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી હતી. એની આસપાસના કાટ-કિલ્લાને ચમુનાનાં પાણી ધોતાં હતાં. ધવલ-ગૃહો, દેવાલયો, જિનાલયો, વાવ, કૂવા, પુષ્કરિણી અને હાટોનો તો અહીં પાર નહોતો.”

માઠી તીર્થભૂમિઓમાં મથુરાની ગણના થતી. એક કાળે જૈનોની જાહોજલાલી અહીં ખૂબ હતી. એ સમયે જૈનધર્મે પોતાનો ઠંકો વાગતો કર્યો હતો. એ જ કારણ છે કે, મથુરા માટેનું આ આકર્ષણ ખૌદ્ર અને બ્રાહ્મણોને ઓછા મહત્વનું નહોતું લાગ્યું.

આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીના સમયમાં દુર્ભિક્ષના કારણે જૈનોની શ્રુતપરંપરા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ હતી. તેવી જ સ્થિતિ આચાર્ય સ્કંદિલના સમયમાં પણ એવાં જ કારણોથી થઈ. એ સમયે આચાર્ય સ્કંદિંદ જ આ પ્રદેશમાં એક વિશિષ્ટ શ્રુતધર ગણાતા હતા. દુર્ભિક્ષનો સમય વીતતાં જ આચાર્ય

સ્કંદિલના પ્રમુખપણા હેઠળ મથુરામાં જૈન શ્વેતાંબર સંઘ એકઠો થયો અને આગમોને વ્યવસ્થિત કરવામાં લાગી ગયો. પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજીના કથન મુજબ વીરનિર્વાણ સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ. સં. ૩૫૭ થી ૩૭૦) વચ્ચેના કેઈ વર્ષમાં જે વાચના થઈ તે 'માથુરીવાચના' અથવા 'સ્કંદિલીવાચના'ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછી તેરસો વર્ષે આં બધા-બહિસૂરિએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને છેવટે મંત્રી કર્મચક્રે મથુરાના જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

ઔરંગઝેબના સમયમાં આ તીર્થ નાશ પામ્યું, મંદિરો ને મૂર્તિઓ જમીનહોસ્ત થઈ ગયાં ને કાળના ઝંઝાવાતે એના ઉપર ધૂળ ફેરવી દીધી.

આ દેશમાં ઈતિહાસસંશોધનનું કામ શરૂ થયું ત્યારે કેટલાક સંશોધકોનું મથુરા ઉપર ધ્યાન ખેંચાયું. કંકાલી ટીલા નામે જોળખાતા એક ટેકરાને તેમણે ખોદી કાઢ્યો ત્યારે જૈનોના તીર્થ તરીકેના દાવાનાં પ્રમાણો તેમના હાથે જ પ્રગટ થયાં. આ ખોદકામમાંથી અનેક મૂર્તિઓ, પખાસણો, આયાગપટો, ગર્ભાપહારનાં શિલાકિત ચિત્રો વગેરેએ જૈન-ધર્મના ઈતિહાસ ઉપર વેરો પ્રકાશ પાડ્યો છે. એટલું જ નહિ જૈનોના શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખાયેલ. ગણ, કુળ ને શાખાનાં નામો જેવાં ને તેવાં તેમાં કોરાયેલાં મળી આવ્યાં છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબર પંથબેદના પુરાવાઓની એમાંથી સાબિતી સાંપડે છે. એ સિવાય જૈનોની કળા અને સ્થાપત્યના વિકાસનાં પ્રમાણો એમાંથી જ જડી આવે છે. આ બધી

વિગતોને ચર્ચવાનો અહીં અવકાશ નથી. આ અવશેષો લખનોના કેસરબાગમાં અને સ્થાનીય મ્યુઝિયમમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને એ વિશે જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનોએ આછો પ્રકાશ પાડ્યો છે. એનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થાય અને તે વસ્તુઓનો સાંગોપાંગ ભિક્કલ આવે એ હવે જરૂરી છે. હજી કેટલીયે મૂર્તિઓ અને અવશેષો પર બૌદ્ધોની છાપ લાગેલી છે તે દૂર થવી ઘટે છે.

હાલમાં અહીં સ્વેતાંબર જૈનોનાં ૮-૧૦ ઘર છે. દિગંબરોની સંખ્યા વધુ છે. અહીં ઘીયામંડીમાં પ્રાચીન સ્વેતાંબર જૈન મંદિર છે. તે નાનું હતું ને જીર્ણ થયું હતું. એને નવેસરથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવી મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુટી) ના હાથે સં. ૧૯૮૮માં એની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

અહીં ૮૪ આગમો લખાયાં એના સ્મરણરૂપે 'ચોરાશીના મંદિર' તરીકે ઓળખાતું એક મંદિર છે. તેની મૂળ વેદી ઉપર શ્રીજંબૂસ્વામીની પાદુકા છે. તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રીહીર-વિજયસૂરિજીના પ્રશિષ્ય શ્રીવિવેકહર્ષગણિએ કરી એ સંબંધી તેના ઉપર લેખ હતો. પરંતુ મંદિરને પોતાનું કરી લેવાની સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ એના ઉપર હાથ ફેરવ્યો છે. એ લેખને તદ્દન ઘસી નાખવામાં આવ્યો છે.

અહીં દિગંબર મંદિરો ને ધર્મશાળા છે.

મથુરામાં સ્વેતાંબર જૈનોને ઉતરવાનું મોકળાશમયુષ્ઠ ખાસ સ્થાન નથી. આથી અહીં મંદિર પાસે સ્વેતાંબર ધર્મશાળા થવાની જરૂર છે.

મથુરા પાસે ગોકુળ-વૃંદાવન વગેરે વૈષ્ણવ ધામો છે. વૃંદાવનમાં સ્વેતાંબર જૈનનું ઘર એક છે. અહીં સુવર્ણના લકૃાનું જૈન મંદિર દર્શનીય છે. જે ઉદાર મહાશયે આ મંદિર બંધાવ્યું તેના કુટુંબીઓ આજે વૈષ્ણવધર્મના ભક્તો બન્યા છે. જૈન સાધુઓની અવરજવર વિના આવાં અનેક ક્ષેત્રોમાંથી જૈનધર્મનું નામોનિશાન ઘસાતું ચાલ્યું છે એ ઓછી કમનસીબ ધીના ન ગણાય.

૩. શૌરીપુર

મથુરાથી રેલ્વે રસ્તે આગરા પાછા આવીને, ત્યાંથી ટુંડલા જંકશન થઈ શીકોહાબાદ જંકશને અવાય છે. ત્યાંથી ૧૩ માઈલ દૂર અને નવી રેલ્વે લાઈનના બાહા સ્ટેશનથી ૫ માઈલ દૂર વાયવ્ય ખૂણામાં ‘બટેશ્વર’ નામનું મોટું ગામ છે. યમુનાના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર આ ગામ વસેલું છે. આગરા જિલ્લાના ભદાવર પ્રાંતમાં આની ગણના થાય છે.

વટેશ્વરનાં પ્રાચીન નામ સોરિયપુર, શૌરીપુર, સોરિપુર અને સૂર્યપુર વગેરે મળી આવે છે. બટેશ્વર નામ કાંતો ભદાવરબરેશે સ્થાપેલા ભદ્રેશ્વર શંકરના મંદિર ઉપરથી ભદ્રેશ્વર વસ્યું ત્યાર પછી બટેશ્વર-વટેશ્વર નામ બહોરમાં આંચું હોય અથવા અહીં વડનાં વૃક્ષોનાં અનેક ઝુંડ હોવાથી વટેશ્વર-બટેશ્વર નામ પડ્યું હોય. જો કે વિ. સં. ૧૯૮૧માં અહીં યમુનાનું પૂર ફરી વળવાથી એના જળપ્રલયમાં અહીંના વડોનો બહુધા નાશ થઈ ગયો છે.

ઈ તિહાસના ઉલ્લેખ મુજબ અહીં નાસીરુદ્દીન ગોરીના સમયથી અગ્નિવંશી બઢોરિયાનું મૂળ ગણાય છે.

વટેશ્વરની ચારે બાજુએ પથરાયેલાં પુરાણાં ખંડેરા અને પ્રાચીન ટેકરાઓ એની કાળજૂની બંધ બઢોજલાલીની સાક્ષી પૂરે છે. સર કનિંઘહામની માન્યતા પ્રમાણે આ ભગ્નાવશેષોની ભૂમિ ઉપર જૈન તેમજ આહિર પ્રજાએ ૪૦૦ વર્ષોથી વસવાટ કર્યો હતો અને તેનું નામ ખટેશ્વર પાડવામાં આવ્યું હતું.^૧

પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો, પુરાણો, ત્રિપિટકો તથા પ્રાચ્ય-વિદ્યાના ગ્રંથોમાં શૌરીપુર માટે ઘણાં બહાવોહ કરેલો જોવા મળે છે. મેગેસ્થિનિસે કરેલા ભારતજ્ઞમણ વૃત્તાંત ‘એરિયન’માં શૌરીપુરનો Calisoboraca કાલીસોબોરેકા નામે ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે, “આ ગામ યમુનાના જમણા કાંઠે મનુષ્યોથી ભરચક, સુંદર અને સમૃદ્ધિશાળી વેપારી નગર છે.”^૨

ભારતમાં અનેક સ્થળોની શોધખોળનો માર્ગ ખુલ્લો થયો ત્યારે સર એલેક્ઝાંડર કનિંઘહામ અહીં આવ્યા હતા. તેમણે અહીં ૧૭ જૈન મંદિરો જોયાં હતાં, જેમાં ૯ મોટાં હતાં. તેમણે અહીંથી અનેક પુરાણી મૂર્તિઓ, શિલાલેખો, તામ્રસિક્કા, પ્રસ્તરખંડો અને કેટલાંયે ભગ્નાવશેષોનો સંગ્રહ કર્યો હતો અને સને ૧૮૭૦ માં કાર્લાઈલે ખટેશ્વરમાં રહીને અનેક પ્રાચીન ચીજો એકઠી કરી, બધી વસ્તુઓ ગાડાંઓમાં ભરીને આગરા

૧. ‘આર્કિયોલોજિકલ સર્વે’-રિપોર્ટ—વોલ્યુમ ૪, ૯.

૨. ‘રાયલ અશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ,’ વો. ૧ પૃષ્ઠ ૩૧૪, તથા ‘મેગેસ્થિનિસની યાત્રા.’

મોકલી હતી, તેમાં સં. ૧૦૮૪ કે ૧૦૯૪ ના લેખવાળી ઋષભદેવની પ્રતિમા તેમજ બીંત પરના જૈન લેખો અને જિનમૂર્તિઓ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ધ્યાનખેંચે તેવાં છે.

જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે શૌરીપુર જૈનોનું પ્રાચીન તીર્થધામ છે. લગભગ છઠ્ઠા-સાતમા સૈકામાં રચાયેલા 'વસુ-દેવહિંદી' નામના કથાશ્રંથમાં શૌરીપુરની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે મળે છે : “ હરિવંશમાં સોરી અને વીર નામના બે ભાઈઓ હતા, જેમાં સોરીએ 'સોરિયપુર' અને વીરે 'સોવીર' વસાવ્યું. સોરીનો પુત્ર અંધકવૃષ્ણિ હતો. તેને ભદ્રા રાણીથી સમુદ્રવિજય વગેરે દશ પુત્રો થયા અને કુંતી તેમજ માદ્રી નામની બે કન્યાઓ થઈ. વીરનો પુત્ર ભોજ-વૃષ્ણિ થયો. તેનો પુત્ર ઉગ્રસેન થયો અને ઉગ્રસેનને અંધુ, સુઅંધુ તેમજ કંસ વગેરે છ પુત્રો થયા હતા.”

હેમચંદ્રાચાર્યે 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'માં પણ શૌરીએ શૌરીપુર વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને વિશેષમાં એ પણ જણાવ્યું છે કે, સમુદ્રવિજય શૌરીપુરમાં અને કંસ મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણે કંસને મારીને મથુરામાં રાજ્ય જમાવ્યું પરંતુ મગધના રાજવી જરાસંઘના ભયથી શ્રીકૃષ્ણ અને સમુદ્રવિજય આદિ યાદવો પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્રની દ્વારિકાનગરીમાં આવીને વસ્યા.

જૈનોના પ્રાચીન આગમશ્રેણી પૈકી 'સમવાયાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યકનિયુક્તિ, કલ્પસૂત્ર' ઇત્યાદિ શ્રેણીમાં શૌરીપુરનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ છે. યાદવકુલતિલક શ્રીનેમિનાથ ભગવાને આ ભૂમિને પોતાના જન્મથી પવિત્ર તીર

બનાવી હતી. આ કારણથી તીર્થભૂમિ તરીકે શોરીપુરની ખ્યાતિ આજે પણ જૈનોના હૃદયમાં વસેલી છે.

પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થળે જૈનધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા વિપુલ પ્રમાણમાં હતી પરંતુ શુંગરાજ પુષ્યમિત્રની ધર્માન્ધતા અને તે પછી શંકરાચાર્યના ધાર્મિક આક્રમણોથી જૈનધર્મના ઉપાસકો પોતાની તીર્થભૂમિઓ છોડી દર્ધરાજ-પૂતાના, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણમાં જઈને વસ્યા. આમ હોવા છતાંયે પ્રભાવશાળી જૈનાચાર્યોએ કબૂતી પરવા કર્યા વિના એ પ્રાંતોમાં વિચરીને તીર્થની રક્ષા માટે ઉપદેશનો ધોધ સતત વરસાવ્યા કર્યો. એવા પ્રભાવશાળી આચાર્યોમાંથી શ્રીબૃહલદ્રિસૂરિ, ઉદ્યોતનસૂરિ, પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, વિમલચંદ્રસૂરિ વગેરેનાં ઉજ્જવળ નામો ઈતિહાસની સુવર્ણાક્ષરીમાં નોંધાયેલાં મળે છે.

તે પછીના સમયનો શોરીપુરનો ઈતિહાસ અંધારામાં છે. છેવટે સત્તરમી શતાબ્દમાં સંઘવી સેહિલ, જે 'હીર-સૌભાગ્યમહાકાવ્ય'ના રચનાર શ્રીસિંહવિમલગણિના પિતા-મહથતા હતા, તેમણે શોરીપુરનો સંઘ કાઢ્યો હતો. તેમાં અનેક સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ હતાં. તેમણે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની નવી મૂર્તિ બનાવી હતી પરંતુ કોઈ કારણવશ એની અંજનશલાકા તે સમયે થઈ શકી નહોતી.

આખરે સમ્રાટ અકબરના પ્રતિબોધક શ્રીહીરવિજયસૂરિ સં. ૧૬૪૦ માં શોરીપુરની યાત્રાર્થે સંઘ સાથે પધાર્યા ત્યારે તેમણે સં. સેહિલે તૈયાર કરાવી રાખેલી પ્રતિમાની અંજન-શલાકા કરી પ્રતિષ્ઠિત કરી અને ભગવાન નેમિનાથની ચરણ-પાડુકાને પણ તેમણે પધરાવી હતી.

સં. ૧૬૬૨ માં શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયજીશિષ્ય શ્રીજયવિજયજી પૂર્વદેશની યાત્રા કરવા જતાં આગરાથી સં. બાબુ કુંઝરજીને સાથે લઈને શૌરીપુર ગયા હતા ત્યારે શૌરીપુરમાં સાત સ્વેતાંબર મંદિરો હતાં— એવી નોંધ કરે છે.^૩

એ પછી સં. ૧૬૬૭ માં શ્રીવિવેકહર્ષજી શૌરીપુર પધાર્યા હતા અને કેટલીયે મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી; જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ આગરા, મથુરા, કલકત્તા અને સરધના વગેરે સ્થળોમાં આજે પણ પૂજાય છે.

સં. ૧૬૭૧ માં શ્રીસહજસાગરજી, પં. વિજયસાગર, પં. હેતુસાગરજી વગેરે સંઘ સાથે આગરાથી શૌરીપુરની યાત્રાએ પધાર્યા હતા. એ જ સમયમાં શ્રીકલ્યાણસાગરજીએ પણ યાત્રા કરી હતી.

સં. ૧૬૬૮ માં શ્રીજ્ઞાનચંદ્રસૂરિ, સં. ૧૭૪૭ માં શ્રી-સૌભાગ્યવિજયજી, સં. ૧૭૫૭ માં ઉપા. મેઘવિજયજી તથા સં. ૧૮૦૫ માં કુશલવિજયજી વગેરેએ શૌરીપુરની યાત્રા કરી હતી, એની તીર્થમાળાઓ અને ઐતિહાસિક કાવ્યો સાક્ષી પૂરે છે.

મતલબ કે, શ્રીહીરવિજયસૂરિજીએ આ તીર્થની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરી યાત્રાને માર્ગ ખુલ્લો કર્યો એટલું જ નહિ ત્યાં રહેતા રજપૂતોને પણ તેમજ પ્રતિબોધ કર્યો હતો જેથી યાત્રાળુઓને સગવડ મળતી હતી.

૩, 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' પૃષ્ઠ ૨૩ (શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા ભાવનગરથી પ્રકાશિત)

એ પછી અહીંનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર થયો જણાતો નથી. અહીં હાલ એક પહાડી પર પાંચ જૈન મંદિરો છે, જેમાંનાં ચાર તો ખાલી છે અને એકમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં પત્રલાં છે.

એ સમય પછી જ્યારે બદનસિંહ નામના રાજાએ યમુનાના કિનારે ઘાટ અને શિવાલય બંધાવ્યું ત્યારે ગામનું નામ બડેશ્વર-બટેશ્વર આપ્યું. ગામની વચ્ચે તેમણે જૈન મંદિર પણ બંધાવ્યું હતું.

આ મંદિર ‘યતિમંદિર’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે તેની વ્યવસ્થા યતિજીના હસ્તક હતી, એ ગાદી ઉપર થયેલા યતિઓમાં યતિ ઋષભદાસના શિષ્ય ધન્નામલજી શ્વેતાંબર યતિ મહાત્મા હતા. મંદિરના કંપાઉંડની સામે બંધાવેલા ચોતરા પણ યતિજીના નામે જ ઓળખાય છે.

એ યતિજીની ગાદીએ આવેલો શિષ્ય, ત્યાં રહેતા દિગંબર જૈનોના પ્રભાવમાં આવી ગયો અને મંદિરની વ્યવસ્થાને બદલને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિને બદલે ત્યાં અજિતનાથ ભગવાનની દિગંબરી મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી.

સરકારી ગેઝેટિયરના નકશામાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું નામ ઉલ્લેખાયું છે અને પ્રાચીન ઈ તિહાસનાં અનેક પ્રમાણો હોવા છતાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર વચ્ચે તીર્થમાલિકીનો ઝગડો થયો. તેમાં આજ સુધી દિગંબરો ક્ષાવી શક્યા નથી. આજે પણ મૂળ મંદિર શ્વેતાંબર જૈન સંઘના કબજામાં છે.

શ્વેતાંબર, દિગંબર વચ્ચેના ઝગડાનો હમણાં થોડા દિવસ અગાઉ જ ફેંસલો થઈ ગયો છે. એનો ચૂકાદો શ્વેતાંબરોના લાભમાં આવ્યો છે.

સં. ૧૯૬૦ માં ગ્વાલિયરનિવાસી શેઠ નથમલ શુલેચ્છાએ અહીં આવી આલીશાન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું શરૂ કર્યું અને આગરાના જૈન સંઘે તેનો કારભાર સંભાળ્યો. સં. ૧૯૮૧ માં જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય પૂરું થતાં મારા ગુરુભાઈ મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયજી સાથે અમે એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

કલકત્તાવાળા શેઠ હનુમાનસિંહ લક્ષ્મીચંદ્રજીએ એક નવી ધર્મશાળા બંધાવેલી છે. તેમાં જૈન યાત્રાળુ માટે બધી સગવડ રહે છે.

૪. કાંપિલ્યપુર

શૌરીપુરથી પાછા શીકોહાબાદ જંકશને આવીને ત્યાંથી ફરુકાબાદની ગાડીમાં એસી ફરુકાબાદ જંકશનથી ૧૯ માઈલ દૂર 'કાયમગંજ' સ્ટેશને ઉતરાય છે. ત્યાંથી પાકી સડકે એક માઈલ દૂર 'કાયમગંજ' નામનું મોટું ગામ છે. આ ગામ વેપારનું પીઠું ગણાય છે. અહીંના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે બંધાવેલું વિશાળ પુસ્તકાલય ખાસ જોવાલાયક છે, જેમાં દુનિયાભરનાં પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ કરેલો છે.

કાયમગંજથી ૫ માઈલ દૂર 'કાંપિલ્યપુર' નામનું ગામ છે. જૈનો અને જ 'કાંપિલ્યપુરી' કે 'કંપલાજી' કહે છે, જ્યારે આ તરફના લોકો આ ગામને 'કંપલના લાડકા' એ નામથી જોળખાવે છે.

અહીં સામાન્ય વસ્તી છે. થોડાં ઝુંપડાં વટાવ્યા બાદ ગામના પાછલા ભાગમાં આવેલી એક ઊંચી ટેકરી ઉપર

જૈનોનું તીર્થ આવેલું છે. તેરમા તીર્થ'કર શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન—એમ ચાર કલ્યાણકો થવાથી આ ભૂમિ તીર્થધામ બનેલી છે.

એક વિશાળ કંપાઈડમાં કોટયુક્ત નાની ધર્મશાળા છે. તેના મધ્ય ભાગમાં કોટયુક્ત શિખરખંધી નાનું છતાં રમણીય મંદિર આવેલું છે. મૂળનાયક શ્રીવિમળનાથ ભગવાનની ડાબી બાજુએ શ્રીમલિનાથ અને જમણી બાજુએ શ્રીશાંતિનાથ તેમજ મહાવીર ભગવાન વિરાજે છે. વચલી વેદિકા ઉપર ચાર જોડી પગલાં છે. મંદિરના કોટના ચારે ખૂણે ચાર દેરીઓમાં શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનાં ચારે કલ્યાણકોની યાદ આપતી ચરણપાદુકાઓની સ્થાપના કરેલી છે.

કંપાઈડના પાછલા ભાગમાં જૂનાં ખંડિયેરો વીખરાયેલાં પડયાં છે. તે એક સમયે આ કાંપિલ્યપુર દક્ષિણ પાંચાલની રાજધાનીનું નગર હતું; એની યાદ આપે છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં ઉલ્લેખ્યા મુજબ ચોદમા સૈકામાં પણ અહીં શ્રીવિમલનાથ ભગવાનનું મનોહર મંદિર હતું. ભગવાનનાં પાંચ કલ્યાણકો અહીં થયેલાં હોવાથી 'પંચ કલ્યાણક' નામનું નગર વસેલું હતું, તેમજ આ કલ્યાણકોનો મહોત્સવ જે સ્થળ ઉપર થયો હતો તે સ્થળ ભગવાનના મુવરના લાંછન ઉપરથી 'મુવર ક્ષેત્ર' નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલું હતું.

જૈન અંથોમાં તેની પ્રાચીનતાનાં વિવિધ વર્ણનો આલેખાયેલાં મળે છે. દશમા હરિષેણ ચક્રવર્તી અને ખારમા પ્રહ્લદન્ત ચક્રવર્તીની રાજધાનીનું આ નગર હતું. દ્રૌપદીનું પિયર અહીં હતું. પુષ્પમિત્ર નામનો ચોથો નિહ્લવ અહીં જ થયો હતો.

જેને ખંડ અથવા ખંડરક્ષાના નામે ઝોળખાતા શ્રાવકે પ્રતિ-
ઝાધીને પાછો ઠેકાણે લાવ્યો હતો. સંજય રાજા, ગાગલિ
કુમાર, દ્વિમુખ રાજા અને શ્રીમહાવીર ભગવાનના મુખ્ય દશ
શ્રાવકોમાંના કુંડકોલિક ગાથાપતિ શ્રાવક, જેની ભગવાન
મહાવીરે પણ પ્રશંસા કરી હતી-વગેરે મહાપુરુષો અહીંના
જ રહેવાસી હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ પોતાના ચરણ-
કમળથી આ ભૂમિને પવિત્ર કરી હતી.

એ સમયની આ સમૃદ્ધિશાળી નગરી આજે ઉજ્જૈન
બનેલી છે. કાળના સપાટા વારાફરતી સૌના માથે વીંઝાતા
રહે જ છે.

૫. કાનપુર

કુંપિલ્યપુરથી પાછા કાયમગંજ સ્ટેશને આવીને રેલ્વે
સ્તે કાનપુર અવાચ છે.

કાનપુર કલ્યાણક ભૂમિ નથી પણ ગંગા નદીના કિનારે
વસેલું સોહામણું નગર છે. ચહેરનાં આલીશાન મકાનો, લાંબી-
પહોળી સડકો અને સાંકડી ગલીઓને પસાર કરતાં મધ્ય
ભાગમાં આવેલા મહેશરી મહોલ્લામાં બાબુ રૂઢનાથપ્રસાદજીએ
બંધાવેલું શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનું મીનાકારી મંદિર ઝળહળતું
નજરે પડે છે. કાય અને મીનાકારી રંગબેરંગી કળાનો આ
અનોડ નમૂનો દર્શનીય છે. આમાંની કમાનો, છત અને થાંભ-
લાઓ મનોહર રીતે ગોઠવાયેલા જેવાય છે. દીવાલોમાં તીર્થ-
સ્થળો, યોગનાં આસનો અને નારકીનાં દુઃખોની આબેહૂબ

આલેખના જૈનોના પુરાણા કથાનુયોગનો ચિતાર આંખ સામે ખડો કરે છે. આ જોઈને હૃદય પુલકિત બની જાય છે. ખરેખર, આ મંદિર કલકત્તાના રાયબદ્રીદાસના અનુપમ જૈન મંદિરની યાદ અપાવે છે.

મંદિરની લગભગ એક નાનો પણ રમણીય બગીચો છે. એમાં કાચથી મઢેલાં પ્રાચીન કળાનાં દૃશ્યોનું સંગ્રહસ્થાન છે. શિલાલેખો, દૃશ્યો અને કળાના વિવિધ નમૂનાઓ જોઈને આપણા પ્રાચીન ગૌરવનો ખ્યાલ આવે છે. વસ્તુતઃ આવાં સંગ્રહાલયોની યોજના પ્રત્યેક તીર્થધામમાં કરાય તો એનો મહિમા વધુ દીપી જીકે. જૈનસંઘને પોતાની પ્રાચીન કારકીર્દિનું જ્ઞાન આવાં તીર્થસ્થળોમાં થાય અને એવી ઉદાત્ત ભાવનાની પરંપરા જળવાઈ રહે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

આ મંદિરની સામે એક જૈન ધર્મશાળા છે, તેમાં જૈન યાત્રાળુઓ માટે બધી સગવડ હોય છે.

કાનપુરમાં વેપાર અર્થે આવેલા મારવાડી, ગુજરાતી, કચ્છી વગેરે જૈન ભાઈઓની વસ્તી છે.

શહેરમાં પાકી ખાંધણીની નહેર વગેરે જોવાલાયક કેટલાંક સ્થળો છે. વેપારનું મોટું મથક છે. અહીંની ગરમ કાપડની મિલો અને આમડાના કારખાનાંઓની કારીગરીવાળી ચીજો વખણાય છે.

૬. અલ્લાહાબાદ (પ્રયાગ)

કાનપુરથી રેલવે રસ્તે અલ્લાહાબાદ અવાગ છે.

અકબર બાદશાહે યમુનાના કિનારે ઈ. સ. ૧૫૭૫માં કિલ્લો બંધાવી આ શહેરને આબાદ કર્યું ત્યારથી આ શહેર 'અલ્લાહાબાદ' નામથી ઓળખાય છે. એનું પ્રાચીન નામ 'પ્રયાગ.' પ્રકૃષ્ઠો યાગ:-પૂજા અન્નમિત્ર પ્રયાગઃ। 'રામાયણ' અને 'મહાભારત'માં આ નગરનું મનોહર વર્ણન કરેલું છે. પાંડવોને ભસ્મસાત કરવા માટે નય નામના ચતુર શિલ્પીએ લાક્ષાગૃહની રચના અહીં જ ઊભી કરી હતી. ભારદ્વાજ મુનિને આશ્રમ પણ અહીં જ હતો.

અહીં ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી નામની ત્રણ નદીઓનો સંગમ થાય છે, એને 'ત્રિવેણીસંગમ' કહે છે. સંગમનું સ્થળ નિશ્ચિત નથી હોતું. મહાકવિ કાલિદાસે 'રઘુવંશ'માં આ ત્રિવેણીનું શાયક વર્ણન આપ્યું છે, ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે: એવી હિંદુઓની માન્યતા છે, તેથી શેજ હબરો લોકોની ભીડ અહીં બમ્બેલી રહે છે.

હિંદુઓનું તીર્થધામ હોવાથી અહીં હિંદુમંદિરો ઘણાં છે. બોદ્ધકાળમાં અહીં બોદ્ધોની સંસ્કૃતિ ફેલાઈ હતી, એની ખાતરી આપતો અશોકસ્તંભ આજે પણ કિલ્લામાં મોબુદ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૦ માં મહારાજા અશોકે આ સ્તંભ ઉપર આજ્ઞાપત્ર કોરાવ્યું હતું. તેની પાસે જ ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દનો મહારાજા વિક્રમાદિત્ય સમુદ્રગુપ્તનો પણ લેખ છે. સત્તરમી સદીના બાદશાહ જહાંગીરના રાજ્યાભિષેકનો શિલાલેખ પણ અહીં જોવાય છે કેમકે મુસ્લિમકાળમાં મુસલ-

માનેાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું આ મુખ્ય સ્થળ બની રહ્યું હતું અને આ બધા ધર્મોના સંસ્કારો પહેલાં જૈનોની સંસ્કૃતિએ અહીં પોતાનો અડો જમાવ્યો હતો; એની પ્રાચીન વર્ણનો શાખ પૂરે છે. આ રીતે શ્રમણ, વૈદિક અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સંગમની યાદ આપવા માટે જ બાણે કુદરતે આ ભૂમિમાં ત્રિવેણીસંગમની રચના કરી હશે! એવી કલ્પના સહેજે થઈ આવે છે.

અલગત, અહીં હાલમાં દિગંબર જૈનોનાં મંદિર, ધર્મ-શાળા અને તેમની વસ્તી સિવાય સ્વેતાંબર જૈનોનું એકે મંદિર, ધર્મશાળા કે વસ્તી નથી છતાં જૈનોનાં પ્રાચીન સૂત્ર ગ્રંથોમાં પ્રયાગની હકીકત મળી આવે છે એ મુજબ: આજનું પ્રયાગ પ્રાચીન કાળમાં અયોધ્યા નગરીનો ‘પુરિમતાલ’ નામનો પાટો કહેવાતો હતો. પ્રયાગના કિલ્લામાં આજે પણ ભૂલું રહેલું વડનું ઝાડ છે, તેની નીચે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું હતું.’ તીર્થમાળાઓના કથન મુજબ: આ વડલો ‘અક્ષયવટ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેની નીચે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનાં પગલાં હતાં પરંતુ સં. ૧૬૪૮ માં રાય કલ્યાણ નામના શૈવ વણિકે એ પગલાં ઉત્થાપીને ત્યાં શિવલિંગની સ્થાપના કરી દીધી તે પછી ઓરંગઝેબે એ શિવલિંગનો નાશ કર્યો. વડલાની પાસે કિલ્લાના એક ભાગમાં બીજી ડિંડૂ મૂર્તિઓ સાથે એક-એ જૈન તીર્થકરોની મૂર્તિઓ પણ હયાત

૧. પુરિમતાલે શ્રીઆદિનાથ: ૧ ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં ‘ચતુરશીતિ મહાતીર્થકલ્પ.’

૨. ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’ પૃષ્ઠ: ૭૬

છે. પ્રયાગમાં શ્રીશીતલનાથ પ્રભુ ખિરાજમાન છે એવી નોંધ વિવિધતીર્થકલ્પકાર કરે છે.

‘ પુષ્પચૂલા નામની સાધ્વીને અને અર્ષિકાપુત્ર આચાર્યને અહીં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. અર્ષિકાપુત્રનું અહીં નિર્વાણ થતાં એમનું શરીર શૂળીમાં પરોવાયું હતું અને દેવોએ તેમજ લોકોએ મહોત્સવ કરી આ સ્થળનું મહાત્મ્ય વધારી દીધું હતું : ’ એવી હકીકત શ્રીજ્ઞાનપ્રભસૂરિ પોતાના ‘ વિવિધ-તીર્થકલ્પ ’ માં નોંધે છે, જે પ્રાચીન ઐતિહાસિક પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે.

૭. કૌશાંબી

અલ્લાહાબાદથી નૈઋત્ય ખૂણામાં ૩૮ માઈલ અને અલ્લાહાબાદ સ્ટેશનથી ૪. આઈ. રેલ્વે રસ્તે ૨૩ માઈલ દૂર ભરવારી સ્ટેશને ઉતરાય છે. ત્યાંથી ૨૦ માઈલ દૂર કૌશાંબીનું પ્રાચીન સ્થળ છે. આજે તોયમુનાના કાંઠે જે ભાગમાં વહેંચાયેલાં કોસમ ઈનામ અને કૌસમ ખીરાજ નામનાં ગામડાં આવેલાં આવેલાં છે, અને તેની આસપાસના જંગલમાં અને પહાડ ઉપર પડેલાં ખંડિયેરા જ પ્રાચીન કૌશાંબીની ધ્વસ્ત ભૂમિ મનાય છે. આ ભૂમિને આજે ‘ કૌસંબપાલી ’ કહે છે. ચીની યાત્રી ફાહિયાને પણ આ જ ગામીને પ્રાચીન કૌશાંબી હોવાનું જણાવ્યું છે. પાસે આવેલો પલોસાનો કિલ્લો અને નજીકમાં આવેલી યમુના નદીનો પણ તેણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કોશાંબીમાં આજે તો કોઈ શ્રાવકની વસ્તી કે મંદિર નથી. માત્ર ક્ષેત્રસ્વર્ણના એટલે આ તીર્થના પ્રાચીન ગોરવનું એ સ્થળ ઉપર ઊભા રહીને સ્મરણ કરવાનું રહે છે. છઠ્ઠા તીર્થકર શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનનાં ચાર કલ્યાણકોન આ ભૂમિ મનાય છે.

આ ભૂમિ ઉપર કેટકેટલાં નાટકો ભજવાઈ ગયાં હશે એની શી ખબર પરંતુ પ્રાચીન જૈનગ્રંથોમાં આ નગરીમાં બની ગયેલા એક રોમાંચક પ્રસંગની નોંધ મળે છે:

ભગવાન મહાવીરના સમયની આ વાત છે. કોશાંબી વત્સદેશની રાજધાનીનું નગર હતું. એની શેભા પાર વિનાની હતી. ત્યાં શતાનીક નામે રાજા હતો. તે એટકની લાવણ્યવતી કન્યા મૃગાવતીને પરણ્યો હતો. એના અનોખા સોંદર્યની વાત ઉજ્જૈનીના રાજા ચંદ્રપ્રદોત જે શતાનીકનો સાદુ થતો હતો, તેના કાને અચડાઈ ત્યારે કોઈ પણ ભોગે એને હાથ કરવાની વાસના એને બળી. કેમકે આ સમય સ્ત્રી-રત્નની સાઠમારીનો હતો.

મૃગાવતી શીલવતી અને ચતુર હતી. ચંદ્રપ્રદોત સામે થવાની શતાનીકની શક્તિ નહોતી તેથી મૃગાવતીએ ચતુરાઈથી ચંદ્રપ્રદોતને મૂર્ખ બનાવવાનો વિચાર કર્યો. મૃગાવતીના કહેવાથી ચંદ્રપ્રદોતે ઉજ્જૈનીનો કિલ્લો પડાવી નાખી. એ જ સામગ્રીથી કોશાંબીને ફરતો કોટ બંધાવી આપ્યો. આખરે ચંદ્રપ્રદોતને કોશાંબી ઉપર ચડાઈ કરવી પડી. તે દરમિયાન શતાનીક મરણ પામ્યો અને તેના પુત્ર ઉદયનને ઉજ્જૈની લઈ જવામાં આંધો, પરંતુ મૃગાવતીને મેળવવાની તેની આશા ફળી નહિ. મૃગાવતીએ ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈ આત્મકલ્યાણ કર્યું.

પરંતુ આ વેરનો બદલો લેવાનો ઉદ્દ્યને નિશ્ચય કર્યો હતો. ઉદ્દ્યને એ સમયે ગંધર્વવિદ્યામાં અન્નેડ મનાતો. ચંડ-પ્રદ્યોતની પુત્રી વાસવદત્તાને સંગીતમાં કુશળ બનાવવાનું કામ ઉદ્દ્યનેને સોંપવામાં આવેલું હતું. જે તકની રાહ જોઈને ઉદ્દ્યને જોઈ હતો એ મળી જતાં ઉદ્દ્યને વાસવદત્તાને ઉન્નેનીમાંથી ખુદ્દી રીતે કૌશાંબી ઉપાડી ગયો ત્યારે જ ચંડપ્રદ્યોત ઠંડો થઈને જોઈ.

આ ઘટના સિવાય આ ભૂમિ ઉપર કેટલાયે પવિત્ર પ્રસંગો બની ગયા છે એ બાણવાજેવા છે.

ભગવાન મહાવીરને પાંચ મહિના અને પચીસ દિવસના પારણામાં ચંદનબાળાએ અડદના બાકુલા આ સ્થળે જ વહોરાવ્યા હતા. સાધ્વી ચંદનબાળા અને ઉપર્યુકત મૃગાવતી સાધ્વીને આ ભૂમિમાં જ કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું. શ્રેણિક મહારાજને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવનાર અનાથી મુનિ અહીંના જ હતા. 'શ્રીપાતરાસ'માં જે ધવલ શેઠનું વર્ણન આવે છે તે આ નગરીના જ રહેવાસી હતા.

'શતપથબ્રાહ્મણ' અને 'રામાયણ'માં પણ કૌશાંબીને ઉલ્લેખ છે એ મુજબ: પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ વરરુચિ જેને કાત્યાયન પણ કહે છે તેનો જન્મ આ ભૂમિમાં જ થયો હતો. રતનાવદી નાટિકા સૌ પ્રથમ વત્સપદ્મ-કૌશાંબીમાં જ ભજવાઈ હતી.

'ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'માં શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે, ઉન્નેનીથી કૌશાંબી ૧૦૦ યોજન દૂર છે.^૧ શ્રીજિન-પ્રભસૂરિ ચોદમા સૈકામાં જ્યારે કૌશાંબીની યાત્રાએ આવ્યા.

૧. એ ગ્રંથનું પર્વ ૬૩, સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૨૫૮.

ત્યારે કૌશાંબીની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં આપે છે. “અહીં એ પ્રાચીન કિલ્લો (ઉપર્યુકત અંડપ્રદોતે બંધાવી આપેલો) વિદ્યમાન છે. આ નગરી યમુનાના કિનારા ઉપર જ વસેલી છે. અહીં કેસુડાંની ગીચ ઝાડી છે અને ઝગીચાઓ પણ ઘણા છે. આ નગરી પાસે જ્યાં ધનવૃષ્ટિ થયેલી તે 'વસુહાર' નામનું ગામ પણ છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અભિશ્રદ્ધના પારણાના (જેઠ સુદિ ૧૦ ના) દિવસે અહીંના લોકોમાં ધર્મક્રિયા વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે અહીંના મંદિરોમાં મનોહર જિનમૂર્તિઓ છે. શ્રીપદ્મપ્રભ ભગવાનના મંદિરમાં ભગવાનને પારણુ કરાવતા પ્રસંગની અંદનખાળાની આભેદૂળ મૂર્તિ પણ વિરાજમાન છે.

તપાગચ્છીય હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય શ્રીહંસસોમ સુનિ સં. ૧૫૫૬માં રચેલી 'તીર્થમાળા'માં કૌશાંબીનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે અહીંના મંદિરમાં ૬૪ જિનમૂર્તિઓ છે.^૨

૫. સહજસાગરના શિષ્ય વિજયસાગરે સં. ૧૬૬૧ પછી રચેલી 'તીર્થમાળા'માં કૌશાંબી માટે કહે છે કે, અહીં ૨ જિનાલય છે અને કિલ્લો પણ મોબુદ છે.^૩

ઉપાધ્યાય શ્રીકલ્યાણવિજયજીના શિષ્ય જયવિજયગણિ કૌશાંબીની યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં આવતાં ગામોની દૂરી નોંધતાં કૌશાંબીનું વર્ણન સં. ૧૬૬૪માં રચેલી 'તીર્થમાળા' માં કરતાં કહે છે કે, શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની જન્મભૂમિ શૌરીપુરથી ૧૧૫ કોસ પર આવેલા સાહબહાપુરમાં જિનમંદિર

૨. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' પૃષ્ઠ: ૧૪.

૩. એજન: પૃષ્ઠ: ૨, ૩.

છે, ત્યાંથી ૩ કોસ પર મહિગામમાં શ્રીમહાવાંર ભગવાનનું જિનાલય છે. ત્યાંથી ૫ કોસ પર કૌશાંબી વસેલી છે. કૌશાંબીમાં બે જિનમંદિરો છે. શ્રીપદ્મપ્રભ જિનેશ્વરની જન્મભૂમિકા ઉપર ચરણપાદુકાઓ છે, ખાકુલા વિહાર અને ધન્ના-શાલિભદ્રનું સરૌવર પણ છે.^૪

એ જ રીતે લાભવિજયજીના શિષ્ય પં. સૌભાગ્ય વિજયજીએ સં. ૧૭૪૭ માં રચેલી 'તીર્થમાળા'માં કહે છે કે, અમે આગશથી નીકળ્યા અને નદીપાર તપાગચ્છીય પોષાળમાં રહ્યા. ત્યાંથી પીરૌબાબાદ અને ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૧ કોસ દૂર ચંદાવાડીમાં રહેલા સ્ફટિકના ચંદ્રપ્રભ ભગવાનને નમીને ફરી પીરૌબાબાદ આંચા. ત્યાંથી ૬ કોસ દૂર સકુરાબાદ થઈને અનુક્રમે કોરટા, કડા, માણેકપુર, દારાનગર થઈને સાહિબબાદપુર આંચા. અહીં એક પોષાળ હતી પરંતુ કોઈ કુમતીએ લાંચ લઈ તેની મસ્જિદ કરાવી દીધી છે. સાહિબબાદપુરથી ૩ ગાઉ પર મહિઆ ગામ છે, જેમાં ૨ પ્રાચીન જિનાલયો હતાં પરંતુ અત્યારે માત્ર સ્થાન જ છે. ત્યાંથી ૬ કોસ દૂર કૌશાંબી છે. અહીં એક જીજી જિનાલય છે. તેમાં અનેક પ્રતિમાઓ છે.^૫

મતલબ કે, લગભગ અઠારમા સકાના ઉત્તરાર્ધ સુધી અહીં જિનમંદિર અસ્તિત્વમાં હતું પરંતુ આજે તો વેરાન ભૂમિ ઉપર હાડપિંજરો જેવાં વીખરાયેલાં ખંડિયેરો સિવાય કશું જોવા મળતું નથી.

આ ભૂમિને કેટલાક રત્નપુરી કહે છે. એનું કારણ એ

૪. એજન ; પૃષ્ઠ : ૨૩, ૨૪.

૫. એજન ; પૃષ્ઠ : ૭૫.

છે કે આજે પણ જ્યારે અહીં ધોધમાર વરસાદ પડે છે ત્યારે ધોવાયેલી આ ભૂમિમાંથી કેટલીયે અમૂલ્ય પ્રાચીન વસ્તુઓ જડી આવે છે. અહીંથી કેટલાયે સિદ્ધા મળી આવ્યા છે. તેના ઉપર વત્સ-વાહરડાનું ચિહ્ન કેરાયેલું હોય છે. આ ચિહ્નમાં વત્સદેશનો વાસ્તવિક સંકેત રહેલો છે.

૮. ગયા

ગુયા મોટું શહેર છે. અહીં સ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તી, મંદિર કે ધર્મશાળા વગેરે કંઈ જ નથી પરંતુ દિગંબર જૈનોની વસ્તી છે. સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર ૨ દિગંબર જૈન ધર્મશાળાઓ છે તેમાં બે દિગંબર જૈન મંદિરો છે.

ગયાસુરના નામ ઉપરથી આનું નામ 'ગયા' પડ્યું છે. 'ગયામાહાત્મ્ય'માં એનું અદ્ભુત વર્ણન કરેલું છે.

અહીં હિંદુઓ કૃષ્ણ નદીને કાંઠે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવા આવે છે, તેથી હિંદુઓનું આ મોટું તીર્થસ્થળ છે. કૃષ્ણ નદીમાં પાણી નથી હોતું. કહેવાય છે કે સીતાના શાપથી એ ભોંયમાં જ રહે છે. એટલે રેતીમાં ખોદીએ ત્યારે પાણી હાથ લાગે. અહીં યાત્રાળુઓની ભીડ હમેશાં જામેલી રહે છે અને ગયાવળા પંડાઓ તેમની વચ્ચે મનમાની દક્ષિણા પડાવવા ફરતા જોવાય છે. નદીના કિનારે ગદાધરનું સુંદર મંદિર આવેલું છે. શહેરમાં પણ હિંદુમંદિરો અનેક છે.

સં. ૧૭૫૦માં શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી નામના યાત્રી ચોતાની 'તીર્થમાળા'માં ગયાનું વર્ણન આ રીતે કરે છે:

મારગ માંહ મિથ્યામતા બણુ છ,
 રાજધાંણી છે ગયા ગાંમ રે;
 અઝોત પિતર અવગતિયા જે હુવેં રે,
 પિંડ ભરે લોલા તસ નાંમ રે.
 ક્ષુ નામ નદીની રેતમાં રે,
 ઝેસે મસ્તક મુંડિત મૂઠ રે,
 ઈણુ ઠાંમે દશરથ નીકળ્યો રે,
 સીતા લેં વેલુપિંડ ચૂઠ રે.
 બિનપ્રતિમા ચારેં ચોપસ્થું રે,
 મોટા તિણુ મિથ્યાત્વી ગાંમ રે;
 ઘણું રહ્યાં મિથ્યાત્વના યાંનકે રે,
 ન રહે જૈનીનાં મન ઠાંમ રે.
 તિહાંથી ભાધગયા કેસ ત્રણુ છે રે,
 પ્રતિમા બોદ તણો નહિં પાર રે;
 બિન મુદ્રાથી વિપરીત બણુજે રે,
 કંઠે જનોઈનો આકાર રે.” ૧

ગયા જેમ હિંદુઓનું તીર્થધામ છે તેમ સાત માઈલ
 દૂર બોદોનું પણ તીર્થસ્થળ છે. એ સ્થળને બોદો ‘ભાધિ-
 ગયા’ નામે ઝોળખે છે. જૂના વખતમાં આ સ્થળને ‘ઉર-
 વેલા’ કહેતા.

આજથી અઠી હજાર વર્ષો પૂર્વે બુદ્ધ ભગવાને અહીંના
 એક અશ્વત્થ વૃક્ષ તળે છેલ્લી સાધના કરી હતી. આ સ્થળે

૧. ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’ પૃષ્ઠ: ૮૯

બુદ્ધ ભગવાનને ધ્યાન સમાધિનો અનુભવ લેતાં તત્ત્વત્રોધનો નવો માર્ગ હાથ લાગ્યો હતો. ઉપશમ, પ્રજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણ અપાવનારો મધ્યમ માર્ગ તે એમની શોધ હતી. આ માર્ગ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ સ્થળે આજે મોટા વૃક્ષોથી વીંટાયેલું વિશાળ મંદિર ઊભું છે. એમાંની કારીગરી ભવ્ય દીસે છે. મંદિરમાં બુદ્ધ ભગવાનની સૌમ્ય મૂર્તિ ખિરાજમાન છે. આ મંદિરની પાસે જે સ્થળે બુદ્ધ ભગવાન આંટા મારતા વિચાર કરતા હતા તે ‘ચંક્રમણભૂમિ’ પણ છે. નજીકમાં કમળોથી છવાયેલું તળાવ છે અને બોદ્ધ સાધુઓનું નિવાસ સ્થળ પણ છે. આજે આ બોદ્ધ મંદિર એક મહાંતના કબજામાં છે.

૯. ભદિલપુર

ગૃયાથી ૧૬ કોશ દૂર ‘ભદિલપુર’ તીર્થ આવેલું છે. ગયા શહેરથી જ હાંટરમંજ થઈને પહાડની તળેટીમાં હટવરિયા નામનું ગામ આવે છે. ત્યાંથી ૪—૫ માઈલ દૂર દ્વતારા (હંતારા) નામનું ગામ છે. તે અને તેની પાસે જ કોલવા નામનો પહાડ છે—એ બધું એક કાળે ભદિલપુર હતું એમ મનાય છે.

એક સમયે ભદિલપુર મોટું નગર હતું. શ્રીશીતળનાથ ભગવાનના જન્મથી આ ભૂમિ પવિત્ર થયેલી છે. તેમનાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકેા પણ આ સ્થળે જ થયાં હોવાથી આ તીર્થસ્થળ ખની ગયેલું છે. ભગવાન મહાવીર—સ્વામી આ સ્થળે પધાર્યા હતા અને ચતુર્માસ વીતાવ્યું

હતું. અત્યારે તો આ તીર્થ વિચ્છેદ થયું છે, તેથી માત્ર ક્ષેત્ર-સ્પર્શના કરવાની રહે છે. અહીં શ્રાવકની કોઈ વસ્તી નથી.

આજે કોલવા પહાડના ચડાવ ઉપર વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ અને ગીચ ઝાડી વચ્ચે આવેલા એક મેદાનમાં 'આકાશલોચન' નામનું તળાવ આપણી નજર આગળ નાનકડા માનસરોવરનું દ્રશ્ય ખડું કરે છે. તળાવની પાસે એક પાતાળપાણી કુંડ છે અને તેની પાસે જ એક સ્વેતાંબર જૈન મંદિર ખાલી ઊભું છે. તેમાં મૂર્તિ વગેરે કંઈ જ નથી.

અઠારમા સૈકાના તીર્થયાત્રી પં. સૌભાગ્યવિજયજી આ સ્થળે આવ્યા ત્યારે અહીં જૈન મંદિર હતું. તેમાં સાત કુણાવાળી પાર્શ્વનાથની મનોહર મૂર્તિ વિરાજમાન હતી. એક ગુફામાં એકલમલ પ્રતિમા હતી અને નિર્મળ પાણીથી ભરેલા સરોવરમાં અસંખ્ય કમળો ખીલેલાં હતાં.^૧

નોંધ:—

કેટલાક યાત્રાળુઓ ગયાથી નવાદા સ્ટેશને પહોંચે છે અને નવાદાની આસપાસની પંચતીર્થી; જેમાં ગુણ્યાયા, પાવાપુરી, રાજગૃહી, કુંડલપુર અને મિહાર શરીફનો સમાવેશ થાય છે, તેની યાત્રા કરે છે.

સોથી પહેલાં મિહાર સ્ટેશનથી ૩ કોશ પર કુંડલપુર જવાય છે. ત્યાંથી ૪ કોશ પર રાજગૃહી આવેલી છે. ત્યાંથી ૫ કોશ દૂર પાવાપુરી, ત્યાંથી ૬ કોશ દૂર ગુણ્યાયા અને ત્યાંથી ૧ કોશ પર નવાદા સ્ટેશને યાછા આવી શકે છે. આ પંચતીર્થાનું વર્ણન આગળ આપવામાં આવેલું છે.

૧. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ.' પૃષ્ઠ : ૯૦

૧૦. ઇસરી (' પારસનાથ હીલ ' સ્ટેશન)

ગુયા જંકશનથી ઇ. આઈ. રેલ્વે રસ્તે ઇસરી અવાય છે. આ સ્ટેશનનું નામ ' પારસનાથ હીલ ' છે, જેને ' ઇસરી ' પણ કહે છે.

અહીં સ્ટેશનની નજીક શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી (કારખાનુ) છે. પહાડની ઊંચી ઢેખરેખ અને વ્યવસ્થાનું કાર્ય આ પેઠી કરે છે. અહીં વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે, તેમાં જ એક જિનાલય છે. યાત્રાળુઓને સર્વ પ્રકારની સુવવઠ મળી રહે છે.

અહીંથી મધુવન મોટર રસ્તે ૧૪ માઈલ થાય છે. બળદ ગાડીઓ પણ મળે છે. મધુવન જવા માટે આ રસ્તેથી પસાર થતાં બંને બાજુએ પથરાયેલી અદ્ભૂત નૈસર્ગિક શોભાનો સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવાય છે. સુગંધી વાયુને વીંઝતાં વૃક્ષો થાક અને ગ્લાનિને હઠાડી મૂકે છે અને જોતજોતામાં તીર્થ-ભૂમિના પવિત્ર વાતાવરણથી ચૂંજતી તળેટીની છાયામાં આવી જવાય છે.

૧૧. મધુવન

સુમેતશિખરની તળેટીમાં વસેલું ' મધુવન ' એક નાનું ગામડું છે. છતાં પર્વતનો ભરતો વાતસલ્યભાવ એ કોઈ રહ્યું હોય એવું એનું અનુપમ કુદરતી કલાવિધાન નજરે ચડે છે. ચારે બાજુએ છવાયેલી ગીચ બાડી વચ્ચે

ગુલ્તું આ ગામડું દેવમંદિરોની હારમાળાથી રમણીય બની રહ્યું છે.

યાત્રાળુઓ માટે હરકોર શેઠાણીએ અને બાણુ ધનપત-સિંહજીએ અંધાવેલી બે વિશાળ સ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળાઓ મધ્યમાં આવેલી છે. એમાં એકીસાથે હબરો યાત્રાળુઓ ભિતરી શકે એવી સગવડ છે. નજીકમાં પહાડ તરફ જિંચા ભાગ પર દિગંબર તેરાપંથીઓની અને ગામ તરફના નીચાણુ ભાગ ઉપર દિગંબર વીસપંથીઓની ધર્મશાળાઓ છે. આ ત્રણે કોઠીઓ એક હારમાં આવેલી હોવાથી અનુક્રમે સજ્જી કોઠી, ઉપલી કોઠી અને નીચલી કોઠીના નામે ઓળખાય છે.

સ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળામાં પેસતાં દરવાબની બહાર વડલાઓની સઘન છાયામાં એક મોટા વૃક્ષ હેઠળ તીર્થરક્ષક ભોમિયાજીનું મંદિર આવેલું છે. એની પહાડ જેવી મોટી આકૃતિ છે. તેમાં શાસનદેવતા યક્ષની મૂર્તિ છે. એ તીર્થ-ભૂમિની રક્ષા કરે છે અને યાત્રાળુઓનાં સંકટ હરતી ‘બગતી જ્યોત, કહેવાય છે.

સ્વેતાંબર ધર્મશાળાના પૂર્વ તરફના દરવાબથી પેસતાં અહીંના કારાખાનાની પેઠી છે. આ પેઠી સમૈતશિખર તીર્થ, મધુવન કોઠી, ખરાકઠ તીર્થ અને ગિરડીહની સ્વેતાંબર કોઠીનો વહીવટ સંભાળે છે. મધુવનની ધર્મશાળામાં નાના-મોટા બે બગીચાઓ આવેલા છે.

આ ધર્મશાળામાં જુદા જુદા પાકા કોટયુક્ત કંપા-ઉંડમાં સ્વેતાંબર જૈનોનાં ૧૧ જિનાલયો લગોલગ આવેલાં છે. ૧-૩ મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ત્રણ, ૪ વીચ

તીર્થંકર ભગવંતોની ચરણપાદુકાઓનું, ૫ શ્રી શુભ ગણધરનું, ૬ નીચે ગોડી પાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીસંભવનાથનું, ૭ જગતથેઠે બંધાવેલું શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથનું, ૮ નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું, ૯ શ્રીજય-રૂપજી નવલખાએ બંધાવેલું શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનું, ૧૦ શ્રીસુપાર્શ્વનાથનું તેમજ ૧૧ નીચે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને ઉપર શ્રીચંદ્રપ્રભ જિનેશ્વરનાં મંદિરો છે. ધર્મશાળાની પાછલી બાજુએ ડાબે હાથે દાદાજીની છત્રી છે અને થોડે દૂર જિનપગલાંની ડેરી છે.

આમાં સાત મંદિરો સુખ્ય છે અને બાકીનાં તેની આબુઆબુમાં આવેલાં છે. ૧૨ મું મંદિર ગામ બહાર ‘રાજા ઢોઢી’ના નામે ઝોળખાય છે. આ મંદિરમાં મૂ. ના. શ્રીસુધર્મસ્વામી બિરાજે છે અને ૧૩ મું મંદિર ઉપર જણાવેલું લોભિયાજીનું ચક્ષુમંદિર છે. આ રીતે અહીં શ્વેતાંબર સૈનોનાં ૧૩ મંદિરો છે.

દિગંબર વીસપંથી અને તેરાપંથીનાં બે મંદિરો પણ બેવાલાયક છે.

અહીં પોસ્ટ ઓફિસ છે તેનું નામ ‘પારસનાથ’ છે.

૧૨. સમેતશિખર

આખો પર્વત સઘન વનરાજિથી વીંટાયેલો છે. અહીંની શાંત અને નિર્જન ભૂમિમાં પંખીઓનાં અહૂલાદી કલરવો યાત્રીઓને સહાનુભૂતિ અર્પે છે અને જ્યારે સાગરમાંથી ઉદ્ભવેલાં વાદળાં પોતાની રુમરુમ આલથી આ તીર્થને ભેટતાં

વરસી પડે છે ત્યારે તો કવિની હૃદય-ભિમ્બો ઊછળી જાય અને સંગીતના સૂર છેડી દે એવું વાતાવરણ પ્રકૃતિદેવી અહીં સરજે છે. ખરેખર, આ પર્વતને જોતાં જ કુદરતની ક્રીડા-સ્થલીનું ઊભરાતું ભવ્ય દર્શન લાધે છે.

અહીંની ભૂમિમાં મોટી મોટી હરડે, ઘોળી મુસળી, વત્સનાગ, વરાધનાં પાંદડાં, આંમળાં અને ભીલામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે. આજે જેનું જ્ઞાન રહ્યું નથી એવી ચમત્કારિક ઔષધિઓનો આ ભૂમિ ભંડાર છે એમ કહીએ તો ચાલે. વસ્તુતઃ અહીં રત્નગર્ભા વસુંધરાના અનુભવનું રહસ્ય આપોઆપ સમબાઈ જાય છે.

કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગુફાઓ છે. મોટાં મોટાં વૃક્ષોની સઘન છાયા વિસ્તરેલી છે. ઠંડા પાણીનાં ઝરણાં ખલખલ કરતાં વહ્યાં જાય છે. પુષ્પોની મુગંધથી સભર શીતળ વાયુ અહીંના વાતાવરણને માદક બનાવી મૂકે છે. ચાના બગીચા, ભીલોનાં છૂટાંછવાયાં ઝુપડાં વગેરે જોતાં આ ગિરિરાજનું અતિમનોહર દૃશ્ય જાણે કોઈ મનોહર પ્રદેશમાં આવી પડ્યા હોઈએ એવા ભાનથી પોતાની જાતને પણ ભુલાવી દે છે.

આ ગિરિરાજની જિંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૪૪૮૮ ફીટની છે. શીલવિજયજી 'તીર્થમાળા'માં નોંધે છે કે, આ પહાડ સાત કોશ જિંચો અને પાંચ કોશ પહોળો છે.

આ પર્વતશ્રેણીઓમાં પહેલાં હાથીનાં ઝુંડ વસતાં હતાં એમ કહેવાય છે. આજે તો ગેંડા, સાખર, રીંછ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ અવારનવાર જોવામાં આવે છે પરંતુ આજસુધી કોઈ પણ યાત્રીને હેરાન કર્યા હોય એવું સાંભળવામાં આંચું નથી.

આ તરફના પ્રદેશમાં રહેનારા રાજપૂતો અને ભીલો વગેરે આ પારસનાથ પ્રભુને મહાદેવ-મોટા દેવ તરીકે માને છે અને ભાવધી યાત્રા કરે છે. અહીં પોષ દશમીએ મોટો મેળો ભરાય છે અને તેમાં જૈન-જૈનેતર હબરો માણસો આવે છે. અહીંની યાત્રા આસો મહિનાથી ફાગણ સુદી પૂનમ સુધીની ગણાય છે. તે પછી ભીલામાની પુષ્કળતાને લીધે પાણી ખગડી જાય છે અને મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ રહે છે, તેથી યાત્રીઓ ખાકીના કાળમાં અહીં આવતા નથી.

અનેક તીર્થંકરો ગણધરો અને મુનિવરો અહીં નિવાણુ પામ્યા છે તેથી તેની પવિત્રતા સહુના હૈયે વસેલી છે. એકાદ વાર પણ આ તીર્થની યાત્રા કરવી એ માનવજીવનનો અમૂલ્ય લાભો મનાય છે.

આ તીર્થની યાત્રા કરનારા કેટલાયે કવિઓએ આનો મહિમા જુદી જુદી રીતે ગાયો છે. પં. શ્રીવિજયસાગરજી આ સમેતશિખર તીર્થને શત્રુજયથી પણ વધારે મહત્તા આપે છે. પં. શ્રીવિજયસાગરજી અને પં. શ્રીજયવિજયજીએ તીર્થની યાત્રા કરતાં પોતાની ‘તીર્થમાળા’માં સમેતશિખરની આસપાસના મનુષ્યો અને આ ભૂમિની રસાળતાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એ વખતની સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે. આ કવિઓએ કરેલા વર્ણનનો સાર આ પ્રમાણે છે:—^૧

“અહીંના લોકો લંગોટિયા છે, માથું ઉઘાડું રાખે છે, માથે વાળનાં ગુંચળાં વધારે છે. સ્ત્રીઓ કાંચળીઓ પહેરતી

૧. ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’ ભા. ૧ સંક્ષિપ્તસાર-
પૃષ્ઠ : ૨૯-૩૦.

નથી. કાંચળી નામથી તેા ત્યાં ગાળ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ કઠરૂપી-ભૂતલી જેવી લાગે છે. માથું ઢાંકેલી કોઈ સ્ત્રીને તેઓ જુએ છે ત્યારે તેમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાંના બીલો હાથમાં ધનુષ્ય અને બાણ લઈને ફરે છે.”

આ પછી આગળ જતાં આ કવિઓએ આ રસાળ ભૂમિનું સ્વાભાવિક વર્ણન કરી તે દેશમાં થતાં ફળ, ફૂલ અને ઔષધાદિ, પંખીઓ, પશુઓ, ઝરણાંઓ વગેરેનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે.

સમતશિખરની યાત્રાએ જનારાઓને તે સમયમાં પણ રાજાની સન્મતિ મેળવવી પડતી હતી; એવું આ તીર્થ-માળાઓ ઉપરથી જણાય છે. અંગાળમાં આવેલા ઝરિયા ગામમાં રઘુનાથસિંહ રાજા રાજ્ય કરે છે. તેના દીવાનનું નામ સોમદાસ છે. સમતશિખરની યાત્રાએ જતાં જે કોઈ યાત્રી અહીં આવે છે, તેની પાસેથી અડધા રૂપિયા લઈને તેને આગળ જવા દે છે. વચમાં દલાલો પણ ફર્યા કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “શ્રીપાર્શ્વનાથના પાળેલા અમે રખવાળ છીએ. તમે સંઘ લઈને આવ્યા છો માટે જે કંઈ લાત્રા હો તે અમને આપો.”

આગળ જતાં આ કવિ જણાવે છે કે, કતરાસના રાજા કૃષ્ણસિંહ પણ દાણુ લે છે. વળી, સમતશિખરની તળેટીમાં રઘુનાથપુરા ગામ છે. અહીં યાત્રાળુઓ એક વિશાળ વડની નીચે ઊતરે છે. અહીંથી એ ગાઉ સપાટ જમીન પર ચાલ્યા પછી પહાડનો ચઠાવ આવે છે; એમ પણ કવિએ જણાવ્યું છે. આ પછી કવિ આખી એક ઢાળમાં આ મનોહર રસાળ

પહાડનું વર્ણન કરી આ પહાડમાં થતી વનસ્પતિઓ, વાઘ, સિંહ વગેરે કેવાં કેવાં જાનવરો આ જંગલમાં રહે છે તે પણ જણાવે છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં આને 'સમેતશિખર' કહે છે. તેવીશમાં તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ અહીં નિર્વાણ પામ્યા તેથી આ 'પારસનાથ પહાડ' તરીકે પણ ઓળખાય છે. રાજદક્ષિણમાં પણ આનું 'પારસનાથ હિલ' નામ નોંધાયેલું છે.

આ ગિરિરાજ ઉપર ચોવીશ તીર્થંકરોમાંથી પહેલા શ્રીઆદિનાથ, ખારમા શ્રીવાસુપૂજ્ય, ખાવીસમા શ્રીનેમિનાથ અને ચોવીસમા શ્રીમહાવીરસ્વામી સિવાયના વીશ તીર્થંકરો નિવાણ પામ્યા છે અને ગિરિરાજની જુદી જુદી દેરીઓ ઉપર એમની નિર્વાણભૂમિનું સ્મરણ કરાવતી પગલાંની દેરીઓ છે.

સવારે ત્રણ-ચાર વાગ્યે યાત્રાળુઓ પહાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરે છે અને સાંજે ચાર થી છ વાગ્યા સુધીમાં પાછા મધુવન આવે છે. કોઈ યાત્રી ઉપર રહી શકતો નથી.

લોમિયાણના મંદિરથી સમેતશિખર પહાડ ઉપર ચડવાનો રસ્તો ચડ્ડ થાય છે. પહાડ ઉપર ચડવા માટે સાંકડી પણ સુંદર સડક બાંધેલી છે. લાલવર્ણી માટીથી કપડાં પણ રંગાઈ જાય છે.

છ માઈલ ઉપર ચડ્યા પછી જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર જતાં છ માઈલ થાય છે અને કિતરતાં છ માઈલ-એમ મળીને કુલ ૧૮ માઈલનો પંથ કાપવાનો હોય છે. ઘટાદાર વૃક્ષોની શીતળ છાયા, સુગંધી પવન અને ખરક જેવા પાણીને લીધે માણસને થાક પણ ભુલાઈ જાય છે સૌ

ખડે પગે યાત્રા કરે છે અને અચકત માણસો ડાળીથી યાત્રા કરે છે.

વાંકાચૂકા ચડાવના બે માઈલ પર ચાના બગીચા તજરે પડે છે. ત્યાંથી એક માઈલ ઉપર જતાં ગંધર્વનાળુ આવે છે. આ નાળામાં બારે માસ શીતળ ને મીઠું પાણી વઢા કરે છે. આ પાણી પાચક મનાય છે. અહીં નાની સરખી જૈન ધર્મશાળા છે. યાત્રીઓ પાછા ફરે ત્યારે અહીં શ્વેતાંબર જૈન કોઠી તંરકથી યાત્રીઓને બાતુ અપાય છે. ખીવા માટે ઠંડા-ઝિના પાણીની સગવડ હોય છે.

અહીંથી અર્ધે માઈલ ઉપર જતાં સીતાનાળુ આવે છે. આ નાળાનું પાણી પણ બારે માસ વહેતું રહે છે અને મીઠું હોય છે. અહીંથી અઢી માઈલ ઉપર જતાં કુલ ૨૮ ટૂંકોની યાત્રા કરાય છે. તેમાં પહેલી શ્રીગૌતમસ્વામીની દેરી આવે છે. આમાં ચોવીશ તીર્થંકર ભગવાનોનાં પગલાં છે.

બીજી શ્રીકુંચુનાથની, ત્રીજી શ્રીચંદ્રાનનની, ચોથી શ્રીનેમિનાથની, પાંચમી શ્રીઅરનાથની, છઠી શ્રીમદ્દિનાથની, સાતમી શ્રીચ્રેયાંસનાથની, આઠમી શ્રીમુવિધિનાથની, નવમી શ્રીપદ્મપ્રભુની, દશમી શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની, અગિયારમી શ્રીચંદ્રપ્રભુની, બારમી શ્રીઆદિનાથની, તેરમી શ્રીશીતળનાથની, ચૌદમી શ્રીઅનંતનાથની, પંદરમી શ્રીસંભવનાથની, સોળમી શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની, સત્તરમી શ્રીઅલિનંદનપ્રભુની દેરીઓ-ટૂંકો છે.

શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીની દેરી પાસેથી 'જળમંદિર' જવાય છે. આ અઢારમી ટૂંક તે મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ

ભગવાનનું મંદિર ગણાય છે. આખા પહાડ ઉપર આ મંદિર મોટું અને કોટથી યુક્ત છે. મૂર્તિઓ પણ અહીં જ છે. બાકી બધી દેરીઓમાં માત્ર પગલાં છે. આ મંદિર જગતશેઠ શ્રીખુશાલચંદે બંધાવેલું છે. તેને 'ધુરમટનું મંદિર' પણ કહે છે.

આ મંદિરમાં મૂ. ના. શામળાણીની મૂર્તિ જોતાં હૈયું ભાવથી ભરાઈ જાય છે. તેના ઉપર સં. ૧૮૨૮નો પ્રતિષ્ઠા લેખ છે. મૂ. ના. ની બંને પડખે શ્યામ તેમજ માટી સ્વેત મૂર્તિઓ છે. આરસની છત્રી નીચે શોભતી સહસ્રરૂપા શ્રીપાર્શ્વનાથની અતિરમણીય મૂર્તિ છે.

મંદિર પાસે નાનકડો કુંડ છે. હાથે ભરીને ડોલ લઈ એ છતાં એનાં અમૃતનીર છલકાતાં જ રહે. પર્વતમાંથી કુદરતી રીતે જ વહી આવતું બરાણું આમાં પડે છે અને તેનું પાણી બારે માસ અખૂટ ભરાયેલું રહે છે. પહાડ ઉપર પાણીની સંગવઠ અહીં જ છે.

નાહવા માટે ઠંડા તથા ઉના પાણીની સંગવઠ રાખેલી છે. નજીકમાં એક નાની સ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે. કારખાનાના પુબ્બરીઓ, ચોકીદારો વગેરે આમાં રહે છે. યાત્રાળુઓ અહીં વિશ્રાંતિ લઈ શકે છે.

ઝોગણીસમી ટૂંક શ્રીશુભ ગણધરની છે. આ દેરી જીર્ણ થઈ જવાથી અહીંથી પગલાં ઉત્થાપન કરીને જળમંદિરમાં મૂકેલાં છે. વીસમી શ્રીધર્મનાથની, એકવીસમી શ્રીસુમતિનાથની, બાવીસમી શ્રીશાંતિનાથની, તેવીશમી શ્રીમહાવીર-સ્વામીની, ચોવીસમી શ્રીસુપાર્શ્વનાથની, પચીસમી શ્રીવિમળ-

નાથની, છઠ્ઠીસમી શ્રીઅજિતનાથની, સત્તાવીસમી શ્રીનેમિ-
નાથની અને અઠ્ઠાવીસમી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની દૂકા છે.

છેલ્લી દૂક જળમંદિરથી ઢોઢ માઈલ દૂર છે. આ દૂકે
૮૦ પગથિયાં ચડવા પછી દરવાજા આવે છે. આને 'મેઘા-
ડંબર દૂક' કહે છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ
તે આ સ્થળ મનાય છે.

ગિરિરાજ ઉપર શ્રીચંદ્રમુનિ દૂક અને આ મેઘા-
ડંબર દૂક સામસામે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ભિંચામાં ભિંચાં શિખરો
ઉપર આવેલી છે. તેમાંયે મેઘાડંબર દૂકનું શિખર સૌથી
ભિંચું છે. બાજુ વાહળથી સઢા વાતો કરતી હોય અને દૂરથી
યાત્રીઓને આમંત્રી રહી હોય ઝોવી ઝે ઢેખાય છે. અહીં
ભિલા રહીને બધી ઢેરીઓનાં ઢર્થન થાય છે.

અહીંથી નીચે ભિતરતાં સરકારી ઢાક-બંગલો આવે છે.
આ સ્થળે બે માર્ગો ફૂંટાય છે. ઝેક રસ્તો મધુવન બંધ છે
અને બીજો રસ્તો નીમીયા ઘાટના ઢાક-બંગલા પાસે ઘર્ષને
સીધો ઢિસરી તરફ બંધ છે. આ રસ્તે ચોક્રીદાર કે ભોમિયા
વિના જઈ શકાતું નથી.

મધુવનના રસ્તે સીતાનાળા અને ગંધર્વનાળા પાસે
ઘર્ષને પાછા આવાય છે.

૧૩ ખરાકડ

મધુવનથી ગિરદીહ જતાં ૮ માઈલ ઉપર 'ખરાકડ' નામનું ગામ આવે છે. આકર કે ખરાકડ નામની નદીના કિનારે એ વસેલું છે. અસલની 'ઋણુવાલુકા' આજ હશે એવી આજની માન્યતા છે.

લગવાન મહાવીરે આર વર્ષની અખંડ ઘોર તપશ્રય્યા પછી જે સ્થળે પોતાનાં શુદ્ધિપુંજનાં તેજ પાથરી દીધાં, એ તેજને જાણે પોતામાં શમાવી દેતી ઋણુવાલુકા નદી, ગમે તેવા માનવીનાં સંચિત કર્મોને ઘોઈ નાખે એવી બનાય. એ પુણ્યસરિતા અને જૂંલક ગામ કાળની કઠોરતાથી શરમાઈને પૃથ્વીમાં શમાઈ ગયાં હોય એમ આજે તેનો પત્તો મેળવવોયે મુશ્કેલ બની ગયો છે. સમાધાન ખાતર ઘોડોએ અહીંની ખરાકડ નદીને ઋણુવાલુકા માની લીધી હોય એમ લાગે છે. યાત્રીઓની 'તીર્થમાળાઓ' પણ આ સ્થળ માટે એકમત નથી.

પં. વિજયસાગર નામના યાત્રી આ સ્થળને સમેત-શિખરથી ૧૨ કોશ ઉપર ખતાવે છે^૧ સોળમા સૈકાના યાત્રી આ સ્થળને સમેતશિખરથી ૨૦ કોશ દૂર હોવાનું જણાવતાં વધુમાં નોંધે છે કે, 'ઘોડોના કથનથી એમ જણાય છે.'^૨ પં. જયવિજયે સમેતશિખરથી જંભીયગામ ફટલું દૂર છે તે ખતાવ્યું નથી પરંતુ સમેતશિખરથી જમણી બાજુએ હોવાનું કહ્યું છે.^૩ પં. સૌભાગ્યવિજયજી કહે છે:—

૧. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' : પૃ. ૮.

૨. એજન : પૃ. ૨૦.

૩. એજન : પૃ. ૭૧

“ગિરિથી દૂરેં દક્ષિણ દિશિં, દેખિઈ રિબુવાલુકા રે નાંમ; દામોહર તટિની હમણાં વહેં, વીરજિન કેવળ ઠાંમ.” ૪

સમેતશિખરથી પૂર્વ-દક્ષિણ દિશામાં દામોહર નદી આગે પણ જોવાય છે. પરંતુ ઋબુવાલુકા અથવા ઉબુવાલુકાનો કયાંઈ પત્તો મળતો નથી. હા, સમેતશિખરથી અગ્નિપૂણામાં આશરે ૫૦ માઈલ દૂર ‘આજી’ નામની મોટી નદી અવશ્ય છે. આ નદીને એક કાંઠે લગભગ બે માઈલ દૂર ‘જમગ્રામ’ નામનું પ્રાચીન ગામ છે. અહીં એક જૂનો કિલ્લો પણ છે. ખરાકક નદીનો સંગમ આજીમાં થાય છે. એટલે ‘આજી’ તે જ ઋબુવાલુકા માનવામાં આવે તો વાત જુદી છે. પરંતુ અહીં એક વાત અવશ્ય વિચારણીય છે કે ‘આજી’ નામે પ્રસિદ્ધ એક મોટી નદીનું નામ ‘સ્થાનાંગસૂત્ર’માં જ્યાં ગંગાની પાંચ સહાયક મોટી નદીઓને બતાવી છે તેમાં ગણાવવામાં આવ્યું છે, તેથી ‘આજી’ તે ઋબુવાલુકાનો અપભ્રંશ માનશો ઠીક નથી. વળી, આજી અથવા દામોહર નદીથી પાવા-મધ્યમા, જ્યાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું બીજું સમવસરણ થયું હતું, તે લગભગ ૧૪૦ માઈલ દૂર પડી જાય છે જ્યારે શાસ્ત્રોમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના સ્થાનથી મધ્યમા ૧૨ યોજન દૂર બતાવવામાં આવી છે. ‘આવશ્યકચૂલિ’ અનુસાર ભગવાન કેવળી થયા પહેલાં ચંપાથી જંબિય, મિંડિય, છરમાણી થઈને મધ્યમા ગયા હતા અને મધ્યમાથી ફરીને જંબીયગામ ગયા હતા, ત્યાં તેમને કેવળજ્ઞાન થયું. આ વિહારવર્ણનથી જણાય છે કે ‘જંબીયગામ’

૪. ‘અમલુ ભગવાન મહાવીર’ : પૃ. ૩૫૭-૫૮

અને 'ઝબુવાલુકા નદી' મધ્યમાના રસ્તામાં ચંપાની પાસે જ ક્યાંઈ હોવાં જોઈએ, જ્યાંથી ચાલીને ભગવાન એક રાતમાં જ મધ્યમા પહોંચ્યા હતા. આ હકીકતે બાર યોજનનો મેળ પણ બંધ બેસે છે; જોવું પં. કલ્યાણવિજયનું માનવું છે.

બરાકક ગામની નજીકમાં નદીના કિનારે એક નાજુક જૈન ધર્મશાળા છે અને એક જિનાલય છે તેમાં ભગવાનના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપના રૂપે ચરણપાદુકાઓ પધરાવેલી છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૯૩૦માં બાણુ ધનપતસિંહજીએ કરાવ્યાનો શિલાલેખ છે. આ લેખ નવો હોવાથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કે આ સ્થાન કેવળજ્ઞાનવાણું સ્થળ છે.

૧૪. ગિરડીહ

બુરાકકથી પાકી સડકે ૧૦ માઈલ દૂર ગિરડીહ નામનું ગામ છે. સ્ટેશનની નજીક રા. બ. ધનપતસિંહજીએ બંધાવેલું મનોહર જિનમંદિર છે. આ મંદિરમાં આરસની છત્રીમાં વિરાજમાન નાગકળાવાળા અને સ્વસ્તિકના લાંછનયુક્ત મૂ. ના. શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાન છે.

એક વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. શિખરજીની યાત્રાએ જનારા જતાં કે વળતાં અહીં આવે છે. યાત્રાણુ માટે સર્વ પ્રકારની સગવડ રહે છે, કારખાનું છે તેમાં મુનિમ, પૂજારી અને નોકરો વગેરે રહે છે.

અહીંથી શિખરજી જવા માટે મોટર અને બળદ ગાડીઓ વગેરે વાહનો મળી શકે છે.

ગિરડીહ બહુ મોટું ગામ નથી પણ કોલસા અને અખરખની ખાણોને લીધે વેપારનું મોટું મથક બની રહ્યું છે. અખરખ સફેદ, લાલ અને કાળી બાતનું હોય છે. દળમાં અને લંબાઈમાં મોટાં હોય તે અખરખ કિમતી ગણાય છે. એને સાફ કરવા માટે અહીં મોટાં કારખાનાં જોવાલાયક છે.

૧૫. ખરદ્વાન

ગિરડીહથી રેલ્વે રસ્તે ‘મધુપુર’ જંકશને ગાડી બદલીને કલકત્તાના માર્ગે ‘ખરદ્વાન’ નામનું સ્ટેશન આવે છે. હામોદર નદીના કિનારે વસેલું આ ખરદ્વાન મોટું શહેર છે. ખરદ્વાન વર્ધમાનનો અપભ્રંશ છે.

અહીં જૈનોની વસ્તી, જૈન મંદિર કે ધર્મશાળામાંથી કશું નથી. પં. સૌભાગ્યવિજયજી ‘વર્ધમાન’ નો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે :

“ શૂલપાંચુ જક્ષ ઠાંમ જસ કહેતા અસ્થિગ્રામ હો; અખ વર્ધમાંન વિખ્યાતા, બાણે એ કેવલી વાતાં હો. ” ૧

જ્યાં શૂલપાણિ યક્ષના ચૈત્યમાં ભગવાન મહાવીરે વર્ષા-ચાતુર્માસ્ય ગાળી ઉપસર્જ કરનાર એ યક્ષને શાંત કર્યો હતો તે અસ્થિગ્રામ આજે વર્ધમાનના નામે જાણખાય છે. પરંતુ કવિ પોતે જ આ વર્ધમાનને જ અસ્થિગ્રામ માનવામાં શંકાશીલ બનતાં કેવલિગમ્ય જણાવી છૂટી પડે છે.

૧. ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’ : પૃ. ૮૪

વસ્તુતઃ ‘આવશ્યકસૂત્ર’ અનુસાર અસ્થિગ્રામ વિઢેહ જનપદમાં હતું. તેની સમીપે વેગવતી નદી વહેતી હતી, ભગવાન મોરાક સંનિવેશથી અહીં આવ્યા હતા અને ત્યાંથી પાછા મોરાક થઈને વિચાલા તરફ પધાર્યા હતા. એટલે આજે તેા જો તીર્થભૂમિનેા વિચ્છેદ થયો છે એમ માનવું રહ્યું. વર્ધમાન અસલનું અસ્થિગ્રામ હોય એવો પુરાવો મળતો નથી.

૧૬. કલકત્તા

ખૂરદ્વાન સ્ટેશનથી રૈલ્વેદ્વારા હાવડા સ્ટેશને ઉતરાય છે. જેમને ખરદ્વાન સ્ટેશને ઉતરવું હોય તેઓ મધુપુર જંકશન થઈને સીધા કલકત્તા જઈ શકે છે.

કલકત્તા હિંદનું મોટું અને પ્રાચીન નગર છે. એક સમયે હિંદનું આ પાટનગર હતું. આજે એ પશ્ચિમ બંગાળનું પાટનગર છે. હુગલીના કિનારે વસેલું હોવાથી એની બંદરોમાં ગણના છે અને વેપાર-ઉદ્યોગનું મોટું મથક છે. ટ્રામ, મોટરો, ઘોડાગાડીઓ અને મનુષ્યોની અવરજવરથી આખુંયે શહેર પ્રવૃત્તિની પાંખે ચડેલું નજરે પડે છે. મોટી ઈમારતો, બબરો, કારખાનાં, દર્શનીય સ્થળો વગેરેનું રચના-વૈવિધ્ય આખને આંજી દે છે.

અહીંનાં દર્શનીય સ્થળોમાં અબ્દયબધર, જીવતા પ્રાણી-ઓનું સંગ્રહસ્થાન, વિક્ટોરિયા મેમોરિયમ, મ્યુઝિયમ માર્કેટ, નીકલ ગાર્ડન, રાણી રાસમાનીનો બગીચો, ફ્રાઈ વિલિયમ (કિલ્લો), ટંકશાળ, યુનિવર્સિટી અને વિવિધ બબરો છે.

જૈન યાત્રી માટે ચારેક સ્થળો બિતરવા માટે અનુકૂળ છે. બડાબબ્લર શામબાઈ લેન નં. ૩માં કૂલચંદ સુકિમની જૈન ધર્મશાળા, કેનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૯૬માં તપગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, અપર સરક્યુલર રોડ પર ધનસુખલાલ જેઠમલ જૈન ધર્મશાળા અને નં. ૪૪ ઉપર દાદાવાડી વગેરે જૈન ધર્મશાળાઓ છે.

આ નગરનાં જૈન મંદિરોના દર્શનાર્થે જૈનેતરો ઉપરાંત વિદેશીઓ પણ આવે છે. જૈનો માટે તો આ પવિત્ર મંદિરો સદા વંદનીય છે.

(૧) તુલાપટ્ટીમાં બે માળતું શિખરબંધી વિશાળ અને લવ્ય જિનાલય છે. તેમાં નીચે મૂઠ નાઠ શ્રીઆદીધર ભગવાન આરસની છબીમાં બિરાજમાન છે. ઉપર સ્ફટિકનાં ત્રણ મિંબો અને નાના જોખલાઓમાં બીજાં બિંબો છે. એ સિવાય અષ્ટાપદની દેરી, વીશ સ્થાનકનો પટ વગેરે છે. મીનાકારી રચના અને બાંધણીથી આ મંદિર મનોહર લાગે છે. આ મંદિરની વ્યવસ્થા દરેક ગચ્છવાળા ભાઈઓ મળીને કરે છે.

(૨) ખરતલા સ્ટ્રીટના છેડે નં. ૪૮ વાળા મકાનમાં શ્રીચૂની બાણુતું શ્રીકૈસરિયા ભગવાનતું ઘર-દેરાસર છે.

(૩) કેનીંગ સ્ટ્રીટ નં. ૯૬ ઉપર તપગચ્છ ઉપાશ્રયમાં ત્રીજે માળે નાતું છતાં રમણીય નવીન મંદિર હમણાં બન્યું છે. તેમાં શ્રીમહાવીરસ્વામી, શ્રીઆદિનાથ ભગવાન અને શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની દર્શનીય પ્રાચીન મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. બીજે માળે ઉપાશ્રય છે, તેમાં ગ્રંથોનો સારો સંગ્રહ છે.

ઉપરાંત શહેરમાં ફેટલાંક ઘરઢેરાસરો છે તેમાં (૫) હેરિસન રોડ ઉપર આવેલા મુકિમ નિવાસના ચોથે માળે બાબુ રાયબદ્રીદાસે બંધાવેલું નાનું પણ મીનાકારીથી અતિ-રમણીય લાગતું મંદિર છે.

(૬) ધર્મતલ્લામાં ઈંડિયન મીરર સ્ટ્રીટ નં. ૯૬ના કુમાર હોલમાં ઉપર એક આરસની ધુમટીવાળું સુંદર જિનાલય છે. મૂં નાં શ્રીઆદિનાથ ભગવાન છે અને સ્કેટિકની બહુ રમણીય મૂર્તિઓ છે.

અહીં બાબુ પૂરણચંદ્ર નાહરની સાહિત્ય ઉપાસનાના પ્રતીક સમું વિશાળ પુસ્તકાલય છે. જૂના લેખો, તાડપત્રીઓ, ચિત્રપટો, જૂના સિદ્ધાઓ, પુરાતન ચિત્રકળાના નમૂના, ખંડિત પ્રાચીન મૂર્તિઓ, પ્રાચીન શાસ્ત્રો વગેરે વિપુલ સંખ્યામાં સંગ્રહેલાં છે, જે પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને હિંદના ઇતિહાસની સંકલનામાં મદદગાર થાય એવાં છે. એમના પુસ્તકાલયમાં આજે દુર્લભ એવા મુદ્રિત ગ્રંથો સંગ્રહાયેલા મળે છે. ખરેખર, જૈનો ગૌરવ લઈ શકે એવી નાહરની આ વિદ્યાસંપત્તિ દર્શનીય છે.

(૭) હેરિસન રોડના નાકા ઉપર શ્રીજીવણદાસ પ્રતાપચંદ્રનું ઘર-ઢેરાસર ત્રીજે માળે છે તેમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની ધાતુની મૂર્તિ છે.

(૮) ખાંસતલ્લા સ્ટ્રીટમાં બાબુ હીરાલાલ પન્નાલાલના મકાનમાં શ્રીકેશરિયાજી ભગવાનની ધાતુપ્રતિમાવાળું ઘર-ઢેરાસર છે. અને (૯) બાબુ લાલચંદ મોતીચંદ્રનું પણ ઘર ઢેરાસર છે.

તુલાપટ્ટીમાં આવેલા શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરથી આશરે ૨-૩ માઈલ દૂર શ્યામ બજાર અપર સરકયુલર રોડ ઉપર (૧૦-૧૨) 'મુકિમ લેન ટે'પલ ગાર્ડન' નામે ઝોળખાતા સ્થળમાં લગ્ન અને સુંદર ત્રણ મંદિરો આવેલાં છે; જેમાં મૂં નાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું એક મંદિર છે. એકમાં દાદાવાડી છે તેમાંના દાદાજીના મંદિરમાં શ્રીસ્થૂલિભદ્ર અને દાદાજીની ચરણપાદુકાઓ છે. તેની સામે તળાવ છે અને બાજુમાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું પંચાયતી મંદિર છે. તેની લગભગ વિશાળ લેન ધર્મશાળા પણ છે.

શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરની બહારની ધર્મશાળા વટાવીને સામે જ રાય બદ્રીદાસ મુકિમે બંધાવેલું શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું રણિયામણું મંદિર આવે છે.

માતા ખુશાલકુંવરીની પ્રેરણાથી રાયબહાદુર બદ્રીદાસજીએ આ મંદિરનો પાયો નાખ્યો તે સમયે આવું સુંદર કળામય મંદિર બંધાવવા જેટલી તેમની સંપત્તિ નહોતી પરંતુ પાયો નાખ્યા પછી એમની ભાવનાને ભાગ્યયોગે સાથ આપ્યો અને આવું અદ્ભુત કારીગરીવાળું મંદિર ભૂલું થયું. આગરાના ભોંયરામાંથી દૈવયોગે પ્રાભાવિક મૂર્તિ પણ હાથ લાગી અને સં. ૧૬૨૩માં એ મૂર્તિની આ મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી.

મંદિરની સામે રાય બદ્રીદાસજીની મૂર્તિ ભક્તિભાવથી હાથ જોડીને બેઠેલી છે. તેની પાછળ નાનું તળાવ છે. બાજુમાં ગુરુમંદિર અને પોતાને રહેવાનો બંગલો છે. ગમે તે પ્રવાસીઓ આ મંદિરની મુલાકાતે આવે છે ને મુક્તકંઠે પ્રથંસા કરે છે.

આ મંદિરની અંદરની મીનાકારી રચનાસ્થાપત્ય, આરસનો વિશાળ ચોક, પૂતળિયો, ફરશખંધી તળાવ, લીલછેયી વાડી અને વીજળીના પ્રકાશમાં તો એનો તેજઅંબાર જોઈને દુનિયાના કળામર્મજોએ તેને 'Beauty of Bengal'— 'બંગાળનું સૌંદર્ય' ના વિશેષણથી નવાજ્યું છે. મંદિરને પહેલી નજરે જોનારને કેાક દેવવિમાન નીચે ઊતરી આવ્યું હોય એવો ભાસ થઈ આવે. આ મંદિરની ગણના એના પ્રકારમાં મોખરાની છે. શ્રદ્ધાભર્યું સમર્પણ કેવું હોય તેનો આ મંદિર નમૂનો છે. શેઠ બદ્રીદાસની ભાવના આમાં સાકાર બનેલી નિહાળી શકાય છે.

શ્રીયુત ચક્રધર નામના એક વિદ્વાને આ મંદિરની મહત્તા દર્શાવતો હિંદી ભાષામાં લેખ લખ્યો છે તેનો સારભાગ અહીં ઉતાર્યો છે; એ જ આ મંદિરના વર્ણન માટે પૂરતો છે :—

“ મંદિરનું ગગનચુંબી શિખર બહુ જ દૂરથી નજરે પડે છે. મંદિરનું ક્ષેત્રફળ તો બહુ નથી તોપણ એનું સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળાકોશલ અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

“ મંદિરની સમ્ભવટ પણ પ્રેક્ષકને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. મંદિરમાં પરોવેલા કાચના નાના ટુકડા બાજુે હીરા, મણિ, માથુક હોય એવી ખાંતિ ઉપજાવે છે. નાના આકારવાળા આ મંદિરમાં કળા બાજુે ખીચોખીચ ભરી છે. જ્યારે વીજળી-ખત્તીનો પ્રકાશ કે સૂર્યનાં કિરણો એ કાચ ઉપર પડે છે ત્યારે બાજુે અસંખ્ય પ્રદીપો એક સાથે પ્રજ્વળતા હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

“ મંદિરના ચોકમાં પણ અદ્ભુત શિલ્પકળાનું ચાતુર્ય ભર્યું છે. ઠેકઠેકાણે ઊભી કરેલી અપ્સરાઓના લયકતા

અંગમરોડ ચિત્તાકર્ષક છે. પ્રેક્ષકની ન્યાં એકવાર પણ દ્રષ્ટિ પડે છે, ત્યાં જ તે ચોંટી રહે છે, બીજે જોવાનું મન થતું નથી. સીડી પાસેના જે હાથી પણ ઐરાવત જેવા લાગે છે. આ મંદિરને અમરાવતી માની અહીં ભૂલથી તો નહીં આવી ચડ્યા હોય ?

“આરસનાં અનેકવિધ પૂતળાં મંદિરની મનોરંજકતામાં ભિરો કરે છે. મંદિરની સામેના તળાવથી મંદિરની શેષા આર ગણી વધી જાય છે. સાંજે જ્યારે વીજળીની દીપમાળાથી મંદિર ઝલકળી જીઠે છે ત્યારે એનું જે પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે તે ઉપરથી જાણે બીજું જ મંદિર પાણીમાં ખડું થતું હોય એમ લાગે છે અને જ્યારે એ જ પાણી હિલોળે ચડે છે ત્યારે પાણીની સપાટી ઉપર મંદિર તરતું હોય એવી મનોહર ભ્રમણા જન્મે છે ! શુભકાળ પછી શિવપકળા ઊતરતી જતી હોવાનું કહેવાય છે પણ આ મંદિર જેતાં શુભકાળ પછી શિવપકળાએ અમુક દરજ્જે ઉન્નતિ ઠર્યાનું અનુમાન કાઢવું પડે છે.”

આ મંદિરની પાસે જ કપૂરચંદ્રજી ભોળા બાબુનું ચંદ્રપ્રભુનું વિશાળ અને મનોહર મંદિર છે.

જૈનોની રથયાત્રાનો વરઘોડો નાના-મોટા ગામોમાં નીકળે છે. “જૈન વરઘોડો એટલે કલામુંદરતા અને ધાર્મિકતાનું જાણે નગરધુમતું પ્રદર્શન” એવું કવિવર નાનાલાલનું કથન અહીં આંખેડૂબ નજરે પડે છે. કલકત્તાનો જૈન વરઘોડો એ તો સમગ્ર જૈનશાસનના ગૌરવનું અનુપમ પ્રતીક છે.

જાણે સરવનું ઝાડ ચાલતું હોય તેમ સૌથી મોખરે

ઈદ્રધ્વજ ડોલતો મહાલતો આવે. તે પછી જૈનોના અલબેલા કુમારો સામેલા બનીને ખીજ વાહનોમાં કે ઘોડાને નચાવતા આવે. ગાજતા નિશાન ડંકા, ફરકતી ધ્વજાઓ અને વાગતાં ઝેંડ-વાજિંત્રોની પાછળ સાજન-મહાજનની આગલી હરોળમાં ધર્મતેજસ્વી મુનિઓ પોતાનું બ્રહ્મતેજ પાથરતા ચાલતા હોય, તે પછી નગરશેઠ અને મહાજનમંડળી પોતાના ધાર્મિક પ્રલાવધી સૌને આંજી નાખતા ચાલ્યા આવે અને એ પછી દૂધધારાએ ઘોવાતા માર્ગે ભગવાનનો સોના-ચાંદી મઢ્યો રથ હોય છે. તે પછી સાધ્વીમંડળ અને તેમની સાથે જ શ્રાવિકાઓનો સંઘ સોના-રૂપાના કળશો ધારીને જરીયાન સાળુઓમાં ઉત્સાહભેર પ્રભુનાં ગીત ગાતો ગાતો જાય છે.

આવા વરઘોડાને જોવા શેરી-શેરીએથી નગરજનો ભલે એમાં નવાઈ ખરી ? કલકત્તામાં કાર્તિક પૂર્ણિમાએ નીકળતા આ વરઘોડાની ભચ્ચતાનું વર્ણન કરતાં પાર ન આવે. એ તો આંખે નિહાળીને જ અનુભવાય.

આ દિવસે આખું શહેર જાણે ઉત્સવ જિજ્વતું હોય એવો આનંદ-પ્રમોદ દેખાય છે. જિંચા ઈદ્રધ્વજને પસાર થવા માટે માર્ગમાં આવતા તાર-ટેલિકેનનાં દોરડાં છોડાવવામાં આવે અને વાહન-વહેવાર બંધ કરાય એવો સરકારી પરવાનો ત્યાંના જૈનોને મળેલો છે. સ્વેતાંબર, દિગંબર વગેરે મળીને લગભગ બેથી ત્રણ માઈલના વિસ્તારમાં આ વરઘોડો પથરાયેલો હોય છે.

આ વરઘોડો તુલાપટ્ટીના બડા મંદિરથી ચડે છે અને આખો દિવસ નગરના મુખ્ય મુખ્ય ભાગોમાં ફરીને સાંજે

હાથી બગાન-શ્યામ બબરમાં આવેલી ઠાઠાવાડીમાં ઉતરે છે. અને ત્યાંથી કાર્તિક વદ ૨ ના દિવસે રવાના થઈ બાકીના ભાગોમાં ફરતો ફરતો બડા મંદિરે આવે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આ વરઘોડાએ નામના મેળવી છે.

૧૭. બાલુચર

કુલકત્તાથી ઈ. બી. રેલ્વેના 'સાલદા' સ્ટેશનથી રેલ્વેદ્વારા 'ભુયાગંજ' સ્ટેશને ઉતરાય છે. આ સ્ટેશનથી 'બાલુચર' નામનું મોટું ગામ ગંગા નદીના કિનારે વસેલું છે.

અહીં જૈનોનાં પચાસેક ઘર છે. મોટા મોટા બગીરદાર મહારાજા જેવા પૂર દમામથી અહીં રહે છે. પ્રસિદ્ધ બગીરદાર રા. બ. શેઠ ધનપતસિંહજી અહીં રહેતા હતા. આજે એમના વંશજો રહે છે.

આ બગીરદારોની લક્ષ્મીને સાર્થક કરી બતાવતાં જૈનોનાં પાંચ મનોહર વિશાળ મંદિરો અહીં શોભી રહ્યાં છે. તે પૈકી (૧) શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર નદી કિનારે આવેલું છે. તેની પાસે (૨) શ્રીઅરનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. ત્યાંથી આગળ જતાં (૩) શ્રીવિમળનાથ ભગવાનનું મંદિર આવે છે, જેમાં ઉપર ચૌમુખજીની પ્રતિમાઓ છે. (૪) શ્રીધનપતિ બાબુનું ઘર-હેરાસર છે, જેમાં શ્રીઆદીધર ભગવાન બિરાજમાન છે. ગામની બહાર કીર્તિબાગમાં (૫) શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું રમણીય હેરાસર છે. એમાં કાચનો ગભારો અને કસોટીની પ્રતિમા છે. કહે છે કે, આ પ્રતિમા જગતશેઠના કસોટીના મંદિરમાંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે અહીં ઠાઠાવાડીનું સ્થાન પણ છે. જૈન

યાત્રાળુઓ માટે ગામમાં ત્રણ-ચાર ધર્મશાળાઓ છે. બાબુ લોકોમાં સાધર્મિક વાત્સલ્યની ભક્તિ અર્પણ હોય છે.

અહીં કાંસાના વાસણો અને રેશમી વણાટનું કામ ખૂબ સુંદર થાય છે. આ ચીજો પરદેશમાં પણ બાય છે. ગંગા નદીના પૂરમાં હોમાઈ ગયેલાં કટલાયે મકાનોનાં અવશેષો વેરવિખેર દશામાં જોવા મળે છે.

ગંગા નદીના સામે કાંઠે અભમગંજ છે. ત્યાં હોડી દ્વારા જવાય છે.

કટગોલા :

બાલુચરથી ૩ માઈલ દૂર મુશિંકાબાદનું કટગોલા નામનું મોટું પર્ગ છે. આ વિસ્તાર બાબુ લક્ષ્મીપતિસિંહના કબજામાં છે.

જે માઈલના વિસ્તારવાળા તેમના રમણીય ઉદ્યાનમાં શ્રીમહેતાબકુંવરમાની પ્રેરણાથી તેમના પુત્ર બાબુ શ્રીલક્ષ્મી-પતિસિંહજીએ શ્રીઆદિનાથ લગવાનનું લઘ્ય જિનાલય બંધાવેલું છે. ત્રણ શિખરોવાળું આ મંદિર દેવવિમાન જેવું દીપી રહ્યું છે. આમાં રહેલી સ્ફટિકની પ્રતિમાઓ, નીલમની પાદુકાઓ તથા પાંચ પરમેષ્ઠિમાં સુવર્ણનું બિંબ વગેરે મનોહર અને પ્રભાવશાળી દેખાય છે. ધર્મશ્રદ્ધાનો આવો અનુપમ નમૂનો ગમે તેવાનાં હૃદયને ભક્તિરસભીનાં બનાવી શકે છે.

બગીચામાં એક છત્રી છે. તેમાં શ્રીજિનદત્તસૂરિ અને શ્રીજિનકુશળસૂરિની પાદુકાઓ બિરાજમાન છે.

ઉદ્યાનના પ્રવેશદ્વારમાં અશ્વ સાથેનાં વિશાળકાય

બાવલાં, વાવડી, તળાવો અને લતામંડપોથી શણગારેલા વૈવિધ્યભરી રચનાવાળા ઉદ્યાનમાં બાબુ શેઠના રાજથાડી ઠાઠથી ભભકતા ભવ્ય અંગલાઓ ઉત્તતપણે ઊભા છે. છતાં પહેલાં જે ઉભરાતી શોભા હતી તે આજે જેવા મળતી નથી. બધું પથારો કરી પડેલી ચેતના વિનાની વેરાન શાંતિ અનુભવાય છે.

મહિમાપુર :

કટગોલાથી અડધો માઈલ દૂર ‘મહિમાપુર’ નામનું પકું છે. શ્રીનિહાલ નામના જૈન યતિએ લગભગ અઠારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રચેલી ‘અંગાલ દેશકી ગણલ’માં મહિમા-પુરનું વર્ણન આ રીતે કર્યું છે:-

‘મહિમાપુર મહાઅમાદ, જિહાં જિનધરમકા વરસાદ,
જિહાં જગતશેઠજી સેઠ, આવૈ ખલક બકી લેટ,
દીજૈ ઠાંન બકૈ દાર, બચિક કરૈ જૈ જૈકાર.’

લક્ષ્મીદેવીના લાડકવાયા કુબેરપતિ જગતશેઠ એમના સમયમાં ઐશ્વર્યના અધિકારથી અંગાલના બેતાજ બાદશાહ ગણાતા. એમના નામની સર્વત્ર હાક વાગતી. રાજાઓ, પર-દેશીઓ, સોદાગરો અને યાત્રકોની એમને ત્યાં હમીયાં ભીડ બમેલી રહેતી. એમના ગુણાનુવાદથી અહીંનું વાતાવરણ ગૂંચતું રહેતું.

અંગાના કિનારે તેમણે રહેવાની મોટી હવેલીઓ બની કરી હતી. એની પાસે જ આખું જૈન મંદિર અંધાવ્યું હતું. કિમતી અને દઠણ એવા કસોટીના પથ્થરમાં નકશીની નાબુકતાનો અંખાર સૌને હેરત પમાડે એવો ભરી દીધો.

હતો. આ દેશ કે પરદેશમાં કસોટીનું આતું કળામય મંદિર બંધાવવાની કલ્પનાસમૃદ્ધિથી બાણે કુદરત સામે બાથ ભીડી રહ્યું હોય એવું આ મંદિર અજોડ ગણાતું. કહેવાય છે કે, આવા અનુપમ મંદિરમાં હીરા, પક્ષા અને નીલમની ભગવાનની પ્રતિમાઓ શોભતી હતી.

પરંતુ બાણે કુદરતને સહેવાયું ન હોય તેથી ગંગાના પ્રયંડ પૂરની સંહારલીલામાં આ બધી સ્વર્ગીય સામગ્રી ભરખાઈ ગઈ. ભક્તિરસનો આવો કરુણ અંભમ વિલાપમાં પલટાઈ ગયો. છતાં બચી રહેલાં અવશેષોમાંયે એની ભૂતકાલીન રમણીયતા તેમજ બંધાવનારની સંસ્કારભાવના અને ધર્મશ્રદ્ધા કેવી ઉદાત્ત હશે એની ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી. યોગ્ય હાથમાં વરેલી લક્ષ્મી માટે કોઈ પણ માનવીનું હૃદય ધન્યવાદ પોકારી ઊઠે છે.

આવા કરુણ અંત પછી બાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય એમ પાછળથી તેમણે બીજા ભવ્ય પ્રાસાદો બંધાવ્યા તે આજે જિલા છે. એમાં એમના વંશજો વસે છે. તેની પાસે એક જૈનમંદિર બંધાવેલું છે, જેમાં એ પ્રાચીન મંદિરની મૂર્તિઓ અને બીજા કેટલીક સામગ્રીનો ઉપયોગ કરેલો જોવાય છે.

પહેલાંની એ ભવ્યતા આજે તો આ ભૂમિને ભારે મારી રહી હોય એમ થરમાતી જોવાય છે.

નરસિંહપુરા :

મહિમાપુરથી થોડુંક આગળ ચાલતાં 'નરસિંહપુરા' નામનું ગામ આવે છે. અહીં રાબનો મહેલ દર્શનીય છે. કેટલાંક હિંદુ મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ પણ છે.

મુર્શિદાબાદ :

નરસિંહપુરાથી બે માઈલ દૂર સીધી સડકે મુર્શિદાબાદ શહેર આવેલું છે. રસ્તાની બંને બાજુએ વૃક્ષોની ભરાવદાર ઘટાઓ એની રોનકમાં વધારો કરે છે. બાજુમાં વહેલી ગંગાની શીતળતાથી ભારેલો વાયુ ઢાળાયા કરે છે. એના કિનારે કિનારે બે માઈલની લંબાઈમાં પથરાયેલા નવાબોના ભવ્ય મહેલો, ઈમારતો, અને બાગ-બગીચાઓ શોભી રહ્યા છે. તેમાં જે ‘હબ્બર દરવાજાવાળો મહેલ’ નામે ઓળખાય છે તેમાં નવાબનું નિવાસસ્થાન છે. નવાબની ઘોડાર, ઈમામવાડો અને બબ્બર જોવાલાયક છે.

કાસમબબ્બરમાં એક જૈનમંદિર હતું પરંતુ અહીં જૈનોની વસ્તી ખિલકુલ ન રહેવાથી તે મંદિરને વધાવી લેવામાં આવ્યું હોય એમ કહેવાય છે.

આજે તો ચારે તરફ હાડપિંજર જેવાં પડેલાં કેટલાંક ખંડિયેરો પોતાની પૂર્વકાલીન આબાદીનું સ્મરણ કરતાં-કરાવતાં વિલાપભર્યું કરુણ ગીત સંભળાવી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે.

લગભગ અઠારમા સૈકાની શરૂઆતમાં મુર્શિદકુલીખાને આ શહેર વસાવ્યું અને બંગાલ પ્રાંતની રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર બનાવ્યું. લોકો આને ‘મહુદાબાદ’ નામે પણ ઓળખે છે.

મુર્શિદકુલીખાન પછી તેને જમાઈ શુબખાન જેને ઈતિહાસમાં શુબ-ઉદ-દોલા કહેવામાં આવે છે તેણે અહીં ઈ. સ. ૧૭૨૬ થી ૧૭૩૬ સુધી રાજ્ય કર્યું.

અઠારમા સૈકાના નિહાલ નામના જૈનચતિએ રચેલી ‘બંગાલદેશકી ગઝલ’માં મુશ્નિદાબાદની તત્કાલીન આબાદીનું સુંદર રેખાચિત્ર દોરેલું મળે છે અને તેમાં ત્યાંના નવાબ શુબખાનની રાજનીતિની ખૂબ પ્રશંસા પણ કરી છે. કવિ કહે છે: “નવાબના રાજ્યમાં લોકો ખૂબ સુખી હતા. દુખિયાંનો એ વિસામો હતો. હિંદુ કે મુસલમાન બધી પ્રજા એનાથી સંતુષ્ટ હતી. એટલું જ નહિ નવાબના આયુષ્ય, પરિવાર અને સમૃદ્ધિની આબાદી વધતી રહે એવા દિલના આશીર્વાદથી પ્રજા એને નવાજતી.” એક મુસ્લિમ નવાબના વિષયમાં એક હિંદુ કવિનું ‘આલું ઔદાર્યભર્યું’ કથન પ્રમાણિક હોવા વિશે ભાગ્યે જ શંકા રહે.

અહીં મોટી મોટી હવેલીઓ બનેલી છે. મંદિરો, મસ્જિદો અને ધર્મશાળાઓનો પાર નથી અને કેટલાયે કટલા, કોટ અને ટંકશાળ વગેરે છે. અહીંના બજારોમાં દેશદેશાવરના શાહ-સોદાગરોની ઠંઠ બમેલી રહેતી. દુનિયાની હરેક ચીજ અહીંના બજારોમાં ઠલવાતી.

જગતશેઠ માણેકચંદ્રનું વિશ્રામધામ પણ ભવ્ય અને રમણીય છે. તેમાં મંદિર, મહેલ અને તળાવ બનેલાં છે. રાવ કે રંક સૌને માટે આ સ્થળ દર્શનીય છે.

જગતશેઠની સાથે અહીંના નવાબોનો ધનિષ્ઠ સંબંધ હતો અને તેમની સંપત્તિ અને યુદ્ધિના સહકારથી જ પોતાની નવાબીની સમૃદ્ધિ તેઓ વધારી શક્યા હતા. એ સમયે અહીં કેટલાયે કોટિધ્વજોની ઉભરાતી લક્ષ્મીની છાંજો ઉડાડતી હોય તેવી ધબબો ફરકી રહી હતી.

પરંતુ શુભખાનના મૃત્યુ સાથે જ આ રાજકલ્યાણ શહેરના પતનના પડઘા વાગવા માંડ્યા. અંગ્રેજ સોદાગરો જે વ્યાપારના બહાને મુશ્કિલાબાદમાં પડ્યાપાથર્યા રહેતા હતા. તેમણે પોતાની કુટિલનીતિના દાવ ફેંકવા માંડ્યા. શુભખાન પછી તેનો પુત્ર સર્ફરાજખાન ગાદીએ બેઠો. અંગ્રેજોની 'ભાગલા' પદ્ધતિને લોગ બનેલા તેણે પોતાના બાપના ઘનિષ્ટ સંબંધીઓ સાથે અન્યાયી વર્તન રાખવા માંડ્યું. જગતશેઠ જેવા કાર્યદક્ષ દોલતમંઠ સાથે પણ તેણે સંબંધ બગાડી મૂક્યો. લોકોની સહાનુભૂતિ પણ ઘટવા માંડી. પરિણામે એક વર્ષમાં તે માર્યો ગયો. તેની ગાદીએ અલિ-વહીખાન નામનો સુબેદાર, જે શુભખાનનો પ્રિયમિત્ર હતો. તે સિરાજ-ઉદ્-દોલા નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એ સમય સુધીમાં અંગ્રેજ મુત્સદ્દી કલાઈવની કુટિલતાની બાળ દેશબરમાં ફેલાઈ ચૂકી હતી. એમાંથી નવાબ છટકી શકે તેમ નહોતો. પરિણામે બંગાળને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સદા માટે શુભાવણું પડ્યું. ગુલામીની કઠણ બેડીઓમાં એ જકડાઈ ગયું.

૧૮. અણમગંજ

ભાગીરથીનો જલપ્રવાહ બાલુચર અને અણમગંજને જુદાં પાડતો વહી બાય છે. સામસામે કાંઠે બંને પ્રદેશો આવેલા હોવાથી હોડી દ્વારા એક બીજા સ્થળે જઈ શકાય છે. અણમગંજ મોટું શહેર છે. સ્ટેશન પણ છે. સ્ટેશનની નજીક રા. બ. બુદ્ધિસિંહજી હુપેડિયાની મોટી ધર્મ-

શાળા છે. તે સિવાય બીજી એક ધર્મશાળા પણ જૈનોની છે. બંનેમાં જૈન યાત્રાળુઓને બધી સગવડ મળે છે.

મુશિદાબાદના પતન પછી ત્યાંનો કળાવૈભવ અહીં નવે સ્વરૂપે ઊભરાવા લાગ્યો અને ત્યારથી મોટા મોટા સુપ્રસિદ્ધ લખપતિ જૈનો અહીં વસવા માંડયા. રા. બ. ધનપતિ-સિંહજી, રા. બ. બુદ્ધિસિંહજી દૂધેડિયા, રાજા વિજયસિંહજી દૂધેડિયા, રા. બ. સીતાપચંદજી નાહરના વંશજો અને નવલખા-વાળા મહાધનાદ્યોના ઐશ્વર્યથી આજે આ શહેરની શોભા વૈવિધ્યભરી બની ગઈ છે. આ જાગીરદાર બાબુઓના આલીશાન પ્રાસાદો અને બાગબગીચાઓ જોઈને કોઈ વૈભવી ભૂમિમાં આવી પડયા હોઈ એ એવો ભાસ થાય છે અને આ લખપતિઓની ધર્મશ્રદ્ધા તો તેમણે રચાવેલાં દેશ જૈન મંદિરોમાં ભરી દીધેલી કળાલક્ષ્મીને જોતાં કદપનામાં આવી જાય છે.

અજીમગંજના બજારમાં જતાં (૧) શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં સ્ફટિકની દશેક મૂર્તિઓ છે. (૨) શ્રીબુદ્ધિસિંહજીએ બંધાવેલું શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. (૩) શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું મંદિર, શ્રીસીતાપચંદજી નાહરે બંધાવેલું છે. (૪) શ્રીપદ્મપ્રભ જિનેશ્વરનું મંદિર, (૫) શ્રીદૂધેડિયાએ બંધાવેલું ધાતુ-બિંબનું ઘર-દેરાસર, (૬) શ્રીહરખચંદજી ગુલેચ્છાએ બંધાવેલું શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. તેમાં સ્ફટિકનાં બિંબો ૧૫, તારામંડળનાં ૩, નીલમનાં ૩, ગોમીદત્ત પીરાજી વગેરેનાં ૫, કસોટીનાં ૩ બિંબો અહિં પ્રસાવશાળી અને દર્શનીય છે. (૭) બાબુ શ્રીધનપતિસિંહજીએ બંધાવેલું શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું મંદિર

વિશાળ અને રમણીય છે. ત્રણે માળમાં મનોહર ખિંચા ગોઠવાયેલાં છે. ચારે દિશામાં પ્રતિમાઓ વિરાજે છે. આમાં સ્ફટિકનાં ૨૫ ખિંચા, નીલમનું ૧ અને રજતનાં લગભગ ૨૫ ખિંચા છે. વળી, અષ્ટાપદ અને સમૈતશિખર પહાડની રચનાઓ છે, હીવાલ પર લેખો અને દાદાજીની છત્રી પણ છે. અહીં સ્નાનાગારની સુંદર સગવડ કરેલી છે. (૮) ધર્મ-શાળાના પાછળના ભાગમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. (૯) શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ઘર-ઢેરાસર અને (૧૦) શહેર બહાર રામબાગ નામના બગીચામાં શ્રીશામળિયાજીનું મંદિર છે. હમણાં જ આનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. પાછળ કુંડ છે અને બગીચામાં વચ્ચે દાદાજીની છત્રી છે, જેમાં સ્ફટિકનાં ચાર ભેડી પગલાં કાચમાં મઢેલાં છે. સામેના એક ઓરડામાં પરોણાદાખલ બેસાડેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મનોહર પ્રતિમા વિરાજમાન છે.

બાબુ નિર્મળકુમારસિંહજી નવલખાએ પોતાની હકુમતના પ્રદેશમાં ખાદકામ કરાવતાં જે પ્રાચીન કળાકારીગરીની વસ્તુઓ જડી આવેલી તેનું સંગ્રહસ્થાન પોતાના બગીચામાં જીભું કરેલું છે તે દર્શનીય છે.

દિલ્હી અને આગરા છોડ્યા પછી પૂર્વદેશમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વધારેમાં વધારે વસ્તી કલકત્તા અને અલ્પભગંજ-ખાલુચરમાં છે, અલ્પભગંજમાં જૈનોનાં આશરે ૨૦૦ ઘરો છે, અહીંના જૈનોની સાધર્મિક લક્ષિત પ્રશંસનીય છે. એટલું જ નહિ, ઋદ્ધિસંપન્ન હોવા છતાં સાધર્મી બાઈ આગળ જ્યારે ખડે પગે જિભા રહે છે ત્યારે ભલભલના ગર્વ ઓગળી બંધ અને ખરેખર, ધડો લેવા પ્રેરણા કરે છે.

૧૯. ભાગલપુર

અહીંમગંજથી રેલ્વે સ્તે નલહટી જંકશને ગાડી બહલીને ભાગલપુર જંકશને ઉતરાય છે.

ભાગલપુર જિલ્લાનું આ મુખ્ય અને મોટું શહેર ગંગા નદીના કિનારે વસેલું છે. સ્ટેશન નજીક ખાબુ ધન-પતિસિંહજીએ બગીચાયુક્ત સર્વ પ્રકારની સગવડવાળી વિશાળ જન ધર્મશાળા બંધાવેલી છે.

આ ધર્મશાળાના આગળના ભાગમાં એ જ ખાબુજીએ બંધાવેલું શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું શિખરબંધી જિનાલય છે. મૂ. ના. વાસુપૂજ્ય ભગવાનની ડાબી બાબુના ખૂણામાં શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાન અને જમણી બાબુએ શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ બિરાજે છે. તેમજ કસોટીના સ્યામ-વર્ણી પથ્થરમાં કારેલી ઉપર્યુક્ત ભગવાનની પ્રાચીન ચરણપાદુકાઓ અહીં વિરાજમાન કરેલી છે. આ પાદુકામાં આ પ્રમાણે લેખ છે: સંવત્ વાણષિનાગેન્દ્રૌ રાઘશુક્લૈકાદશી-મૃગૌ । પહેલાં આ બંને ભગવાનેનાં કલ્યાણકોની સ્થાપનાની આ બંને પાદુકાઓ મિથિલા નગરીમાં હતી પરંતુ એ તીર્થવિચ્છેદ થવાથી ત્યાંથી લાવીને અહીં પધરાવેલી છે. મંદિરની બહાર એક છત્રીમાં શ્રીસ્થૂલભદ્રસ્વામીનાં પગલાં છે.

સુભગંજ વગેરે વિભાગો મગીને ભાગલપુર શહેરનો વિસ્તાર વધેલો છે. આ દેશમાં ચોખા અને રેશમની મોટી પેદાશ છે. એ પેદાશનું આ મોટું પીકું ગણાય છે. અહીંનાં રેશમી અગ્રાટિયાં, છાયલો અને શેત્રંજીઓ વખણાય છે.

જમણા હાથે રહેલી સડક ઠેઠ ચંપાનાળા સુધી જાય છે. ત્યાં સુધી જવા માટે વાહન મળી શકે છે.

૨૦. નાથનગર

ભાગલપુરની જૈન ધર્મશાળાથી પાકી સડકે એક માઈલ દૂર જતાં 'નાથનગર' નામનું ગામ આવે છે. નાથનગર સ્ટેશન હોવાથી રેલ્વે રસ્તે પણ અવાય છે.

સ્ટેશનની નજીકમાં અહીંના કોટિધ્વજ મોટા બગીરદાર બાબુ સુખરાજરાયજીએ બંધાવેલું શ્રીવાસુપૂજ્ય લગવાનનું ભવ્ય મિનાલય મેડા ઉપર છે. તેમાં કાચનું મીનાકારી કામ છટુંછવાયું કરેલું હોવાથી રમણીય લાગે છે. આ મંદિરના નીચેના માળમાં ઉપાશ્રય છે. પાસે જ બાબુજીને રહેવાની હવેલી (કોઠી) અને બગીચો છે.

૨૧. ચંપાપુરી

ભાગલપુર સ્ટેશન પાસેની જૈન ધર્મશાળાથી પાકી સડકે ત્રણ માઈલ દૂર અને નાથનગર થઈને જઈએ તો આશરે ચાર માઈલ દૂર 'ચંપાપુરી' નામનું જૈનોનું મહાતીર્થ આવેલું છે. ઠેઠ સુધી રસ્તાની બંને બાબુએ વનરાજિ અને છૂટી-છવાયી વસ્તી પથરાયેલી છે. આ સ્થળ હાલમાં 'ચંપાનાળા' નામે ઓળખાય છે. એક વખતની આ સત્તાસંપન્ન નગરી આજે તો નાના ગામડાની ક્યામણી હાલતમાં ઊભી છે.

મગધ દેશની રાજધાની બનવાનું સૌભાગ્ય જે નગરીને પ્રાપ્ત થયું હતું તે કયાં અને હાલનું આ ગામડું કયાં ? ખરેખર, જેમ ભર્તૃહરિએ એક ઘરનાં વસતા અનેક મનુષ્યોના બદલે એકને જોઈને ઉદ્ગાર કાઢેલા : યત્રાનેકાઃ ક્વચિદ્વપિ વૃદ્ધે તત્ર તિષ્ઠત્યથૈકઃ । તેવી રીતે છાળના ભરતી-ઓટનું ચક્ર અહીં ફરી વળેલું પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે.

આ ગામડાને જોતાંવેંત ઇતિહાસની અનેક ઘટનાઓ આંખ સામે નાચવા માંડે છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, રાજગૃહ જેવી સમૃદ્ધ નગરીમાં પિતાના મૃત્યુ પછી રહેવાનું જ્યારે કુણિકને અસહ્ય થઈ પડ્યું અને જૂની ચંપાને શતાબ્દિક રાજાએ તોડી નાખી ત્યારે કુણિકે ગંગાના કિનારે નવી ચંપાનગરી વસાવી અને મોટી મોટી અટ્ટાલિકાઓ, કુબેરસમા કોટિપતિઓ, વિચક્ષણ પંડિતો અને મહાત્મા પુરુષોના મહિમાથી ગાજતી ઠરી મૂકી.

આ નગરીમાં જ શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનાં પાંચ કલ્યાણકો થયાં હતાં. પાંચ કલ્યાણકો એક જ સ્થળે બન્યાં હોય એવાં સ્થળ બહુ ઓછાં હોય છે અને તેથી આ નગરીનો તીર્થ તરીકે મહિમા વધી જાય છે. ભગવાન મહાવીરે આ નગરીની ભૂમિને પોતાના ચરણ કમળથી કેટલીયે વખત પુનિત બનાવી હતી. ગૌતમસ્વામીના શિષ્યો સાલ અને મહાસાલ જેવા મહાત્માઓનું કૈવલ્યધામ આ નગરીમાં જ હતું. ભગવાન મહાવીરના કુબેરસમા ભક્ત શ્રાવક કામદેવનું નિવાસસ્થાન અહીં જ હતું. સુદર્શન શેઠ, મહારાજા શ્રીપાલ, કુમારનંદી સુવર્ણકાર, અને પ્રભાતસ્મરણીયા

અંદનબાળાની આ જન્મભૂમિ હતી. ચૌદપૂર્વી શય્યાંભવ-
સૂરિણને પોતાના પુત્ર મનક સુનિ માટે ‘દશવૈકલિકસૂત્ર’ની
રચના કરવાનું પવિત્ર વાતાવરણ આ ભૂમિમાં જ પ્રાપ્ત
થયું હતું.

આ ભૂમિનો મહિમા તો એથીયે આગળ વધીને ઠહે
છે : એક કાળે જ્યાં સત્ય અને શિયળનો પ્રભાવ ધારી
અસર કરી શકતો એના પુરાવારૂપે સુદર્શન શેઠ, જેમને
શુળીએ ચઢાવવાનું ફરમાન થયું હતું છતાં તેમની સન્માર્ષના
પ્રભાવે એ કાળમુખી શુળીના સ્થળે પુણ્ય વધાવાને ઝીલતું
સિંહાસન રચાયું અને સતી સુભદ્રા, જેણે શિયળના પ્રભાવથી
ચંપાના દરવાજા ઉઘાડ્યા હતા-એવી ઉદ્દ્યોગક ઘટનાઓ
આ ભૂમિમાં જ બની ગયેલી, જેને આજ સુધીના કવિઓએ
પોતાની વાણીમાં ચૂંથી દર્ષ અમર બનાવી રાખી છે.
શ્રીસૌભાગ્યવિજયણ ઠહે છે :—

“ ઇણ નગરી સુદર્શન સારરે, રહ્યા પ્રતિમાકાઉસગ્ગ દ્વારરે;
અભયા દાસી લેવાય રે, રાણીને છે મન લાય રે.
ન આલ્યો ખ્રુણચારી ચિત્ત રે, રાખી જગમાંહિ કિત્ત રે;
શુળી સિંહાસન ધાય રે, રાજાદિક પ્રણુમે પાય રે.
થઈ સુભદ્રા નારી રે, ઉઘાડ્યાં ચંપાઆર રે;
ચાલણિઈ કાઠચો નીર રે, ઇણ ચંપાનગરી ધીરે રે.”

‘વિવિધતીર્થકલ્પ’કાર ઠહે છે : “ સુભદ્રા સતીએ
ચંપાનાં ત્રણ દ્વાર ઉઘાડ્યાં અને એથી દરવાજા ‘મારા જેવી
કેઈ બીણ પવિત્ર સૌ હશે તે ઉઘાડશે ’ એમ કહીને બંધ
રહેવા દીધો. તે દરવાજા ધણા કાળ સુધી બંધ જ રહ્યો.

અનુક્રમે વિ. સં. ૧૩૬૦ ગયા પછી લક્ષ્મણવતીનો હમ્મીર સુલતાન સમસદીન શંકરપુરના કિલ્લા માટે હપયોગી પાપાણુ લેવા માટે નીકળેલો તે અંપાનગરીના બંધ દરવાબને તોડીને તેના પથ્થરો અને બંને કમાડો લઈ ગયો.”

ચીની યાત્રી હુએનત્સિંગ નોંધે છે કે, “ અંપાદેશનો વિસ્તાર ૪૦૦૦ ‘લી’ થી વધારે અને તેની રાજધાનીનો ૪૦ ‘લી’ થી વધારે છે અને આ નગરી ગંગા નદીના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ”

બયસવાલ કહે છે કે, “ સમુદ્રગુપ્તે આગળ જતાં સમુદ્ર પર્યંત કુદરતી રીતે માર્ગ મોકળો થઈ બય એ ઉદ્દેશથી અંપાપ્રાંત સાથે સમતટને જોડી દીધો હતો, ઝોરિસા અને કલિંગમાં સહેલાઈથી જઈ શકાય, એ બંનેનો કારોબાર સારી રીતે ચાલી શકે અને જુહૂહ ભારતવર્ષ સાથે સમુદ્ર માર્ગે વ્યાપાર વધી શકે તે માટે આ માર્ગ અનિવાર્ય હતો. ”

મતલબ કે, ભગવાન મહાવીરના સમયે આ અંપાનગરી એક સમૃદ્ધિશાળી નગરી હતી. તે પછી જુદા જુદા રાજવીઓના અધિકારમાં આવતાં તેની સીમાઓ વધતી-ઘટતી. આજે તો એ નાનકડા ગામડાની દયનીય સ્થિતિમાં મુકાયેલી જોવાય છે ત્યારે કાળના વિચિત્ર ક્રીડાવિલાસની કદવના થઈ આવે છે.

ચૌહમા સૈકામાં રચાયેલા ‘ વિં વધતીથંકદપ ’ માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે, “ કરણ રાજાએ દાન આપવા માટે ‘ શંગારચતુરિકા ’ જેવાં સ્થળો બંધાવ્યાં હતાં તે આજે પણ જોવાય છે. ” એટલે ચૌહમા સૈકા પહેલાંથી આ નગરીની દશા પતનશીલ હતી : એમ માની શકાય.

ભાગલપુર, નાથનગર અને અંપાપુરી એક ઊભા સાથે સંકળાયેલાં છે. પ્રાચીન કાળમાં આ બધા વિભાગ આ નગરી-માં જ સમાયેલા હશે.

અહીંના વિશાળ મેદાનમાં કોઠ્ઠી ઘેરાયેલાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનાં બે શિખરબંધી જિનપ્રાસાદો આજે જિભા છે. તેમાં એક મંદિર નવું બંધાયેલું છે જ્યારે ઊભું પ્રાચીન મંદિર બાણે આ નગરીની કાળજૂની આત્મકથા સંભળાવવા જિભું હોય એવું જણાય છે. લોયરામાં પણ પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને શિલાલેખો છે. મંદિરની ઊભામાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનાં પાંચે કલ્યાણકોની સ્થાપનારૂપે ચરણપાદુઓ મૂકેલી છે. એક મંદિરની ઉપર ચૌમુખજી છે અને કંપાઉડમાં મોટો બગીચો છે.

આ મંદિરની નજીકમાં સ્વેતાંબર જૈનોની ત્રણ ધર્મ-શાળાઓ છે તેમાં બધી સગવડ રહે છે.

ભાગલપુર અને અંપાપુરી વચ્ચે ‘અંપાનાળુ’ નામનું નાળુ છે, જે શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનાં વ્યવન અને જન્મ કલ્યાણકોનું સ્થળ હોવાનું કહેવાય છે. અંપાપુરીના બહારના ઉદ્યાનમાં તેમનાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકો થયાં હતાં અને તેમનું મોક્ષ કલ્યાણક પાસેના ‘મંદારગિરિ’ ઉપર થયું હતું.

અંપાનાળાની પાસે ગંગા નદીના કિનારા ઉપર કરણુ રાબનો પ્રાચીન કિલ્લો ખંડિયેરરૂપે જાણો છે. તેની પાસે બે જિનમંદિરો છે. નજીકમાં પ્રભુનાં બે કલ્યાણકોને સૂચવતા બે મોટા સ્થંભો જિભા છે, તેને લોકો ‘માણુકસ્તંભ’ કહે છે.

૨૨. મંદારગિર

ભાંગલપુર જંકશનથી બી. એમ. બ્રાંચ રેલ્વે રસ્તે લગભગ ૨૫ માઈલ દૂર 'મંદારહિલ' નામનું સ્ટેશન છે. ગામનું નામ 'બાંસી' છે.

સ્ટેશનથી બે માઈલ દૂર સામાન્ય અડાવવાળો 'મંદારગિરિ' નામનો પહાડ છે. તેની ઉપર શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મોક્ષ કથ્યાણુક થયેલું છે. અંપાપુરીનો વિસ્તાર અહીં સુધી ગણાય છે. આ ગિરિ ઉપર વાસુપૂજ્ય ભગવાનનાં બે જિનાલયો બિભાં છે અને નિર્વાણુ કથ્યાણુકની સ્થાપના રૂપે ચરણપાદુકાઓ વગેરે વિરાજમાન કરેલું છે. આ ગિરિ ઉપર સર્વત્ર કાળઘેરી છુર્ણતાના ઝોલાયા ઊતરેલા બેવાય છે.

અઢારમા સેકાના યાત્રી શ્રીસૌભાગ્યવિજયજી કહે છે:—

“અંપાથી દક્ષિણુ સાર રે, ગિરિ મશુદા નામ મંદાર રે;
કેશ સોલ કહેં તે ઠાંમિ રે, તિહાં સુકિત વાસુપૂજ્યસ્વામી રે.
પ્રતિમા પગલાં કહિવાય રે, પણિ યાત્રા થોડા બંય રે;
એહવી વાંણી વિખ્યાત રે, કહેં લોક તે દેશી વાત રે.
તે તીરથભૂમિ નિહાર રે.”

આ કથન ઉપરથી જણાય છે કે અઢારમી શતાબ્દી સુધી આ સ્વેતાંબર જૈનોનું તીર્થ હતું, યાત્રીઓ ઝોલા જતા તેથી જ એ તીર્થની યાત્રા કરવાની પ્રેરણા કરે છે પરંતુ હાલમાં આ પહાડ દિગંબર જૈનોએ ખરીદી લીધાનું સંભળાય છે.

૨૩. મિથિલા

બિહાર જોરિસામાં આવેલા મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાંના દરબંગા જંકશનથી વાયવ્યપૂર્ણામાં ૪૨ માઈલ દૂર 'સીતામઠી' નામનું ગામ છે. એનું જ પ્રાચીન નામ 'મિથિલા' કેટલાક જણાવે છે. સીતામઠી ગામ લખખદઈ (લવણદ્રહ) નદીના કિનારે વસેલું છે. વળી, કેટલાક વિક્રાનેા સીતામઠોની પાસે 'મુહિલા' નામક સ્થાનને મિથિલાને અપભ્રંશ માને છે.

વૈશાલીથી મિથિલા ઉત્તર પૂર્વમાં ૪૮ માઈલ પર હતી.

ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ પોતાના 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં મિથિલાનું વર્ણન આ રીતે આપે છે :

“ભરત ક્ષેત્રના પૂર્વ દેશમાં વિદેહ નામનો દેશ છે, જેને હાલ (ચૌદમા સૈકામાં) 'તીરહુત' દેશ કહેવામાં આવે છે. અહીંના પ્રત્યેક ઘર આગળ સુંદર કુળોથી લચી પડતાં કેળનાં ઝાડો છે; જ્યાં દૂધથી બનેલી ખીરનું લોકો લોજન કરે છે, મીઠા પાણીના કૂવા, વાવ, તળાવો અને નદી-ઝોથી આ દેશ ભરપૂર છે. આ દેશના લોકો સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદો હોય છે અને વિવિધ શાસ્ત્રો સમજવામાં નિપુણ હોય છે.

“એ દેશમાં સમૃદ્ધિશાળી 'મિથિલા' નામે નગરી છે, જેને હાલ (ચૌદમા સૈકામાં) 'જગઈ' નામે લોકો ઝોળખે છે. તેની પાસે જનક રાજના ભાઈ કનકનું નિવાસસ્થળ છે, જે ગામ 'કનકપુર' નામે પ્રસિદ્ધ છે.

“મિથિલામાં શ્રીમદ્વિનાય ભગવાન અને શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં ચાર કથ્યાણકપ્રસંગો બન્યા હતા. મહાવીર

ભગવાનના આઠમા ગણધર અકંપિતની આ જન્મભૂમિ હતી. મહાવીર ભગવાનના ચરણકમળથી પુનિત બનેલી બાણગંગા ગંડકી નદી સાથે મળીને આ નગરીને પવિત્ર કરી રહી છે. આ નગરીમાં ભગવાન મહાવીરે છ આતુર્માસ વીતાવ્યાં હતાં જનકરાજની પુત્રી સીતાનું આ જન્મ સ્થળ છે. એ સ્થળે ‘મહલ્લો વડવિટપી’ નામનું મોટું વટવૃક્ષ ઊભું છે; જ્યાં રામે સીતાનું પાશ્ચિમહણ કર્યું હતું. એ સ્થળ ‘સાકુલ્લા કુંડ’ નામે ઓળખાય છે. વળી, પાતાળ લિંગાદિ અનેક તીર્થો છે.

“અહીં શ્રીમલ્લિનાથ ચૈત્યની અંદર વૈરોટયા દેવી અને કુબેર ચક્ષ તેમજ શ્રીનેમિનાથના ચૈત્યમાં ગાંધારી દેવી અને ભકુટિ ચક્ષ આરાધક લોકોનાં વિદ્વો હરે છે.”

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે સં. ૧૩૬૦ ની આસપાસ અહીં શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાન તેમજ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં જે ચૈત્યો હતાં અને તે વખતે આ નગરી ‘જગઈ’ નામે પ્રસિદ્ધ હતી. આજે ઉપર્યુક્ત સીતામઢીથી પશ્ચિમમાં લગભગ ૭ માઈલ દૂર ‘જગદીશપુર’ નામનું ગામ છે. સંભવ છે કે જેને જ્ઞાનપ્રભસૂરિ ‘જગઈ’ કહે છે તે જ આ ‘જગદીશપુર’ હોય. જે આ કલ્પના સાચી હોય તો અત્યારનું જગદીશપુર એ જ ચોદમા સૈકાની મિથિલા કહી શકાય પરંતુ અત્યારે આ સ્થળો પકી ક્યાંઈ જૈન મંદિર, જૈન ધર્મશાળા કે જૈનોની વસ્તીમાંથી કશું નથી. તેથી આ તીર્થ વિચ્છેદ થયું છે. ક્ષત ક્ષેત્રસ્પર્શના થાય છે. ઉપર્યુક્ત મંદિરના સ્થળે આજે શિવલિંગ પૂજાય છે.

મિથિલાના નામ ઉપરથી પ્રાચીન જૈન શ્રમણોની એક શાખા પણ પ્રસિદ્ધ હતી જે ‘મૈથિલિયા’ નામે કહેવાતી હતી.

મિથિલાના કલ્યાણકોની સ્થાપનાની ચરણપાદુકાઓ હાલમાં ભાગલપુરના જૈન મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે. આ ફેરફાર ક્યારે થયો તે બાબતમાં આવતું નથી.

રાય બદ્ધિદાસે આ તીર્થની પુનઃ સ્થાપના માટે ખરીદેલી જમીન માત્ર વિદ્યમાન છે.

સીતામઠોથી ૩૦ માઈલ અને જનકપુર રોડ સ્ટેશનથી ૨૪ માઈલ દૂર 'જનકપુર' નામનું ગામ છે. તેને લોકો પ્રાચીન મિથિલા માને છે. સીતાનું જન્મ સ્થળ આ હતું એવી લોકોની માન્યતા છે.

૨૪. લખીસરાઈ અને કયૂલ જંકશનો

ભાગલપુરથી રેલ્વે દ્વારા લખીસરાઈ થઈને કયૂલ જંકશને ઉતરાય છે. અહીં સ્ટેશન નજીક ધર્મશાળા છે. લખીસરાઈ અને કયૂલની વચ્ચે એક મોટી નદી વહે છે. તેના ઉપર એક વિશાળ પૂલ બાંધેલો છે. લખીસરાઈના સ્ટેશનની નજીકમાં પણ ત્રણ પાકી ધર્મશાળાઓ છે. લખીસરાઈ અને કયૂલથી ગાડા માર્ગે ક્ષત્રિયકુંડ અને કાકંદી તીર્થની યાત્રાર્થે જવાય છે.

૨૫. ક્ષત્રિયકુંડ

લખીસરાઈ અને કયૂલથી નૈઋત્યમાં ૧૮ માઈલ, સીકંદરાથી દક્ષિણમાં ૨ માઈલ, નવાદાથી પૂર્વમાં ૩૪ માઈલ અને જમ્મુઈથી પશ્ચિમમાં ૧૪ માઈલ દૂર નદી કાંઠે લજવાડ

નામે ગામ છે. ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૩ માઈલ દૂર કુંડેઘાટ નામનો પહાડ છે.

લછવાડથી દેઘડાની એક, કીંકુઆની એ, સકસકીઆની એક-એમ ચાર પહાડીઓ અને ખીલ ચકનાની ત્રણ પહાડીઓ એમ કુલ સાત પહાડીઓ ઝોળંગ્યા પછી કુંડેઘાટની પહાડી આવે છે. કુંડેઘાટના ઉપરના મેદાનમાં શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનનું મંદિર છે. આને આપણે ક્ષત્રિયકુંડ એટલે ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું જન્મ સ્થળ માનીએ છીએ.

કુંડેઘાટ પહાડની નજીક 'ક્ષત્રીકુંડ' નામનું ગામડું છે પરંતુ પહાડી પ્રદેશમાં જવા-આવવાની વિકટતાને લીધે લછવાડમાં ક્ષત્રિયકુંડની તળેટી અને પેઠી રાખી છે. લખીસ-રાઈથી લછવાડ સુધી લગભગ પાકી સડક બાંધેલી છે. લછવાડમાં વિશાળ જૈન ધર્મશાળા અને તેમાં શ્રીમહાવીર ભગવાનનું મંદિર અને કારખાનું વગેરે છે. યાત્રાળુઓને હરેક પ્રકારની સગવડ મળે છે.

ભગવાન મહાવીરનું આ મંદિર વિશાળ છે. તેમાંની વિવિધ પ્રકારની નકશીથી એ કળામય લાગે છે. ચોકતા ચારે ખૂણે રહેલી ચાર દેરીઓમાં ચરણપાદુકા સ્થાપેલી છે.

લછવાડની ધર્મશાળામાં સુકામ કરીને ક્ષત્રિયકુંડની યાત્રા કરવા જવાય છે. લછવાડથી કુંડેઘાટ સુધીનો માર્ગ ગીચ ઝાડી ઢોવાને લીધે ભયાનક ભાસે છે, છતાં સ્પષ્ટિ-સૌંદર્યથી ભરપૂર છે. માર્ગમાં આવતી એકની એક નદીને સાત વાર ઝોળંગવી પડે છે. નદીનું પાણી મીઠું અને પાચક છે.

કુંડેઘાટની તળેટીમાં બે નાણુક મંદિરો જિમાં છે. તેમાં મહાવીર ભગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે.

અહીંથી પહાડનો ચડાવ શરૂ થાય છે. ચઢાણનો માર્ગ ભલભલા સચકતનાં હાબાં ગગડાવી નાખે એવો વિકટ અને કઠણ છે; છતાં આંજી નાખતું કુદરતી સૌંદર્ય, શીતળ વાયુની લહરીઓ, અને યાત્રાના ઉત્સાહી વાતાવરણ આગળ એ કાંઈ વિસાતમાં લેખાતું નથી.

લગભગ એક માઈલનો ચડાવ પૂરો કર્યા પછી શ્રીમહાવીર ભગવાનનું મંદિર આવે છે. અનેક પ્રકારની ઓષધિઓના ભંડારસમી વનરાજિથી વીંટાયેલું એક વન છે; જે ‘જ્ઞાતવનખંડ ઉદ્યાન’ નામે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ વનમાં ભગવાન મહાવીરે દીક્ષા લીધી હતી. ભગવાનનાં વ્યવન, જન્મ અને દીક્ષા: એમ ત્રણ કથ્યાણુક મહોત્સવો અહીં જ ઉજવાયા હતા. ભગવાનના ‘આમલકીકોડા’ પ્રસંગની સાક્ષી આપતાં આંબલીનાં ઘણાં ઝાડ જિલેલાં જોવાય છે. વળી, એક મોટા મકાનનું ખંડિયેર પડેલું છે તેને લોકો ‘સિદ્ધાર્થ રાજાનું ભવન’ કહે છે.

અહીંથી ૪ માઈલ દૂર બ્રાહ્મણકુંડ નામનું ગામ છે, જ્યાં ઋષભદત્ત અને દેવાનંદા માતાને ભગવાને દીક્ષા આપી હતી, તેમજ ક્ષત્રીકુંડમાં ભગવાન મહાવીરે પોતાની પુત્રી પ્રિયદર્શના અને જમાઈ જમાલીને દીક્ષા આપી હતી. વળી, કુંડેઘાટ પહાડીની નીચે કુમારિય (કુરમાર-કોશર્ધ) નામનું ગામ છે ત્યાં ભગવાનને જોવાજિયાનો પહેલો ઉપસર્ગ થયો હતો.

શોધખોળના પરિણામે વિદ્વાનોએ સુન્દરપુર ત્રિલલામાં

આવેલું ‘બસાડપટ્ટી’ એ જ ‘વૈશાલી’ છે અને તેની પાસે ‘બસુકુંડ’ નામે ગામ છે એ જ ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ છે તેમજ બસાડપટ્ટીથી ૬ માર્ગલ દૂર ‘બ્રાહ્મણગ્રામ’ છે; એવું નક્કી કર્યું છે. એ શોધખોળની વિગત ઉપર આપણે દ્રષ્ટિપાત કરી લઈએ.

વૈશાલી : ક્ષત્રિયકુંડ :

બસાડના ધ્વંસાવશેષોને પ્રાચીન વૈશાલી હોવાનો સંકેત કરનાર સંશોધકોમાં સેન્ટ માર્ટિન અને જનરલ કનિંઘહામ સૌથી મોખરે છે. તે પછી સને ૧૯૦૩-૪માં ડો. પ્લાય અને સને ૧૯૧૩-૧૪માં ડો. સ્પૂતરની દેખરેખ તળે બસાડનું ખોદકામ થયું. સંશોધનના પરિણામોથી જાહેર થયેલા નિર્ણયોના આધારે શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ જેવા વિદ્વાનોએ ભગવાન મહાવીરના જન્મસ્થળ અને પવિત્ર પ્રસંગો ઉપર પ્રકાશ પાડતી ‘વૈશાલી’ નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી અને એ તીર્થની પુનઃ સ્થાપના માટે પ્રયત્ન કરતાં પેન્ફેલેટો ને લેખો પણ લખ્યા છે. એને ટૂંકમાં અહીં જોઈ લઈએ. તેઓ કહે એનો આ સાર છે:

લછવાડની નજીક ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ માનવામાં કેટલાયે ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. લછવાડનો પ્રદેશ હાલ મુંગેર જિલ્લામાં છે. ‘મહાભારત’કારે આ દેશને ‘મોહગિરિ’ નામથી ઉલ્લેખ્ય છે, જે પાછળથી અંગદેશમાં લેખવી દેવાયો હતો. અર્થાત્ વિદેહ દેશથી આ સ્થળ ભિન્ન છે. વળી, આ સ્થળમાં પહાડી છે જ્યારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ક્ષત્રિયકુંડ સાથે પહાડનું

કર્માંઈ વર્ણન મળતું નથી. એ સિવાય શાસ્ત્રમાં વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસે ગંડકી વહે છે એવું વર્ણન છે જ્યારે આ સ્થળે એક વહેતું નાળું છે તે ગંડકી નહીં નથી. પ્રાચીન વર્ણન અનુસાર ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે છે જ્યારે આ પ્રદેશ દૂર છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ક્ષત્રિયકુંડ વિદેહ દેશમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે અને વિદેહ દેશ ગંગાની ઉત્તરે છે જ્યારે આ પ્રદેશ ગંગાની દક્ષિણે છે.

જૈન માન્યતા અનુસાર તે ગણતંત્રનો અધિપતિ રાજા ચેટક હતો, જે ભગવાનનો મામો થતો હતો. રાજા ચેટકને આધીન નવ મલ્લ અને નવ લિચ્છવિ ગણરાજાઓ હતા. એ લોકોમાં પહેલાં જબરો મેળ હતો. તેમની આવી સંયુક્ત શક્તિના કારણે પાડોશી રાજ્યો એના ઉપર આક્રમણ કરી શકતાં નહોતાં પરંતુ અંતે આ રાજ્ય સામ્રાજ્યવાદી કુણ્ણિક (અભતશત્રુ)ની લોહપદ્ધિનો શિકાર બન્યું અને ખાર વર્ષ સુધી બંને પક્ષોમાં ખૂનખાર સંગ્રામ ખેલાયો. અંતે આ ગણરાજ્ય સામ્રાજ્યવાદી સત્તાનો લોગ બન્યું અને ગણ-રાજ્ય સદા માટે અધકારમાં વિલીન થઈ ગયું.

આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વૈશાલીની પાસે ક્ષત્રિયકુંડ નામે સ્થાન હતું જે આજકાલ 'વાસુકુંડ' નામે ઓળખાય છે. 'આચારંગસૂત્ર' અનુસાર અહીં જ્ઞાતૃક્ષત્રિયોનું નિવાસ સ્થાન હતું. આ ક્ષત્રિયકુંડમાં જ ભગવાને જન્મ લીધો હતો. આ જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાના કારણે ભગવાન નાતપુત્ર યા જ્ઞાતૃ-પુત્ર તરીકે પણ ઓળખાતા હતા.

આ ક્ષત્રિયકુંડમાં જ્ઞાતૃક્ષત્રિયો રહેતા હતા તેથી

બૌદ્ધશ્રદ્ધામાં આને જ્ઞાતિકા, જાતિકા અથવા નાતિકાના નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે. કયાંઈ કયાંઈ આને નાદિકા પણ કહેવામાં આવેલ છે.

‘મહાપરિનિબ્બાણસુત્ત’માં મહાત્મા પુદ્ગલા અંતિમ વિહાર સ્થળોની પરિગણના કરવામાં આવી છે, તદનુસાર મહાત્મા પુદ્ગલા રાજગૃહથી કુશીનારાના વિહારમાં કેટિગ્રામ અને વૈશાલી વચ્ચે ‘નાદિકા’ છે; જે વૈશાલીથી ખરાખર પહેલો પડાવ છે અને ‘મહાપરિનિબ્બાણ’ના ચીની અનુવાદ અનુસાર આને વૈશાલીથી ૭ ‘લી’ એટલે ૨ માઈલ દૂર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આથી જ ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની નજીક હતું એમ સપ્રમાણ બંધનિસે છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ નિર્દોષ ઠરે છે.

બસાહમાં ખોદકામ કરતાં ઈ. સ. પૂર્વેની કેટલીક વસ્તુઓ મળી આવી છે. ખાસ કરીને કેટલીક મહોરો, જૈન મૂર્તિઓ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ વગેરે મળી આવ્યાં છે. અશોકસ્તંભ જે બસાહ પાસે આવેલા બખરા ગામમાંથી મળી આવ્યો છે, તેનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

સંશોધકોએ નક્કી કરેલા આ ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ પ્રદેશ માટે હજી શાસ્ત્રીય શોધ કરવાની બાકી રહે જ છે. શાસ્ત્રીય આધારોને સામે રાખી લખવાડના પ્રદેશને ચકાસી જોવામાં આવે તો જ સાચા ક્ષત્રિયકુંડનો પત્તો લાગી શકે, એવી મારી માન્યતા છે.

૨૬. કાકંદી

લિછવાડથી ઈશાનપૂણ્યામાં ૧૨ માઈલ દૂર ગાડા રસ્તે 'કાકંદી' નામનું નાનું ગામ છે. ગામની એક બાજુએ શાંત અને શીતળ વાતાવરણ જમાવી બેઠેલું તળાવ છે, તેના કિનારે વિશાળ જગાને ઘેરી વબેલું કોટથી સુરક્ષિત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બિભું છે. આ મંદિર સોળમા સૈકામાં બંધાયેલું છે. કોટને ફરતી નાની એવી ધર્મશાળા છે.

કાકંદીમાં શ્રીસુવિધિનાથ ભગવાનનાં ચાર કલ્યાણકો થયેલાં હોવાથી તેમની ચરણપાદુકાઓની સ્થાપના અહીં કરેલી છે. આજે જેને કાકંદી કહેવામાં આવે છે તે તો ધન્ના અણ્ણગારની કાકંદીના નામે ઓળખાય છે.^૧ આ ધન્ના તે શાલિલદ્રના બનેવી ધન્ના શેઠ નહિ પરંતુ બીબ્બ જ હોવા બેધએ.

જૈન શાસ્ત્રોમાં કાકંદીના નામે જે ઘટનાઓ વર્ણવેલી છે તે તો ઉત્ત ભારતવર્ષમાં કયાંક હતી. ભગવાન મહાવીરના વિહાર વર્ણનથી જણાય છે કે, કાકંદી ઉત્તર ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ નગરી હતી. ભગવાન મહાવીરના સમયે ત્યાં જિનશત્રુ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની બહાર સહસ્રાબ્રવન નામે ઉદ્યાન હતું. ભગવાન મહાવીર અહીં અનેકવાર પધાર્યા હતા. ભદ્રા સાર્થવાહીના પુત્ર ધન્ય અને સુનક્ષત્રે અહીં ભગવાન મહાવીર પાસે શ્રમણધર્મની દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. ૭૦ મહાવીરના શિષ્ય ક્ષેમક અને ધૃતિધર ગૃહસ્થાશ્રમમાં અહીંના રહેવાસી હતા.

૧. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' : પૃષ્ઠ ૬૩
તી.૬

આ હકીકતને ધ્યાનમાં લઈને વિદ્વાનો નૂરખાન સ્ટેશન-થી ૨ માઈલ દૂર અને ગોરખપુરથી દક્ષિણ-પૂર્વે ૩૦ માઈલ ઉપર દિગંબર જૈનો જે સ્થળને કિષ્કિંધા અથવા 'ખુખુંદા' તીર્થ માને છે તે જ પ્રાચીન કાકંદી હોય એમ જણાવે છે.

આજની આ કાકંદી તો અસહની કાકંદીના સમાન નામથી સ્થાપના-તીર્થ બની ગયેલી હોય 'એમ' લાગે છે.

ક્ષત્રીકુંડ-કાકંદી તેમજ અંપાપુરી અને સમૈતશિખરજીનો વહીવટ ખાલુચરસ્ટેટના જમીનદાર શ્રીમાન્ મહારાજ ખડાદુરસિંહજી દુધડ(જીયાગંજ)વાળા કરે છે.

૨૭. ગુણ્યાયા

લખીસરાઈથી સાઉથ ગિહાર પ્રાંચના રેલ્વે માર્ગે 'નવાહા' સ્ટેશને ઉતરાય છે. ત્યાંથી ૨ માઈલ દૂર ગિહારની સડકે બંને ખાણુએ ભિએલાં ઘટાદાર વૃક્ષોની હારમાલાને પસાર કરતાં 'જંગલમાં મંગલ' નો ખ્યાલ આપતું 'ગુણ્યાયા' નામનું તીર્થ જોવાય છે તીર્થની દક્ષિણ દિશામાં ઘાઠ આગ્રવન ખૂલી રહ્યું છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં 'ગુણુશીલવન' નામે ઓળખાતું રાજગૃહ નગરનું આ પ્રસિદ્ધ ઉદ્યાન હતું. ૭૦ મહાવીર જ્યારે જ્યારે રાજગૃહ પધારતા હતા ત્યારે આ ઉદ્યાનના ચૈત્યમાં રહેતા. ૭૦ મહાવીરના હાથે સેંકડો શોકોએ આ સ્થળે શ્રમણધર્મ અને શ્રાવકધર્મની દીક્ષા

અંગીકાર કરી હતી. મહાવીર ભગવાનના અગિયારે ગણધરોએ ગુણશીલક ચૈત્યમાં અનશનપૂર્વક નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ સ્થળ ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં હતું.

એ જ ગુણશીલવન આજે 'ગુણ્યાયાજી' નામે ઓળખાય છે. એ પુણ્યસ્મૃતિઓની યાદ આપતું, એક સોહામણ સરોવરની વચ્ચે નાણુક બાંધણીની સુંદર આકૃતિથી ઓપતું જિનમંદિર ઊભું છે. મંદિરમાં જ્યાં માટે કઠેડાબંધી પાજ (પૂલ) બાંધેલો છે. આ સ્થળ અત્યારે રાજગૃહથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં છે. અસલના ચૈત્યનું કોઈ નિશાન અત્યારે હયાત નથી.

મંદિરમાં મૂં નાં શ્રીમહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેની આબુબાબુમાં ભ. મહાવીર અને ગૌતમ ગણધરની પાદુકાઓ વિરાજમાન છે. બંને ઉપર અનુક્રમે સં. ૧૬૮૬ અને સં. ૧૬૮૮ ના લેખો છે. મંદિરની બહાર ચારે ખૂણામાં છત્રીઓ ઊભી છે. અગ્નિખૂણાની છત્રીમાં ૨૦ તીર્થંકરોની શ્યામવર્ણિ પાદુકાઓ, વાયવ્યખૂણાની છત્રીમાં શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની પાદુકા, નેત્રત્યખૂણાની છત્રીમાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની અને ઈશાનખૂણાની છત્રીમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય ભગવાનની પાદુકાઓ બિરાજે છે.

અહીં નાની પણ સારી ધર્મશાળા છે. દિગંબરોએ હમણાં જ નવું મંદિર બંધાવ્યું છે.

અહીંથી રાજગૃહી પહાડના રસ્તે ૧૨ માઈલ દૂર છે. રાજગૃહી મોટી નગરી હતી ત્યારે તેના સીમાડા અહીં સુધી લંબાયા હતા.

૨૮. પાવાપુરી

ગુણ્યાયાથી ૧૨ માઈલ અને બિહારથી અગ્નિપૂણ્યામાં ૭ માઈલ દૂર આવેલી 'પુરી' અથવા 'પાવાપુરી'ના નામે જે સ્થળ આજે પણ જૈનોના પવિત્ર તીર્થધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે 'પાવા' ભગવાન મહાવીરની નિર્વાણભૂમિ છે; એમાં સંદેહ નથી. જૈન શાસ્ત્રોમાં આ સ્થળને 'મધ્યમા-પાવા' નામે ઓળખાવેલું છે. કેમકે એ કાળે પાવા નામે ત્રણ નગરીઓ મેળુદ હતી. એક ગોરખપુર જિલ્લામાં કુશીનારાની પાસે જ્યાં આજે પડરોનાની પાસે 'પપઉર' નામક ગામ છે, તે પાવા નામે પ્રસિદ્ધ હતું. બીજી પાવા હબરીબાગની આસપાસના પ્રદેશમાં-જે બંગી અથવા ભગ્ગ દેશના નામે પ્રસિદ્ધ આર્ય દેશોમાંનો એક હતો-તેની રાજધાની હતી. ત્રીજી પાવા ઉપર્યુક્ત રાજગૃહની સમીપે હતી, જે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણથી પુનિત બની હતી.

ત્રીજી પાવાથી પહેલી પાવા વાયવ્યપૂણ્યામાં અને બીજી અગ્નિપૂણ્યામાં હતી. આ બંનેની વચ્ચે લગભગ સમાન અંતરે આ ત્રીજી પાવા હોવાથી તે 'મધ્યમા-પાવા'ના નામે પ્રસિદ્ધ હતી. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પહેલી પાવાનો ઉલ્લેખ કયાંઈથી મળી આવતો નથી. આ કારણે જ આજના સંશોધક વિદ્વાનો માત્ર એ પાવાઓનું નિરૂપણ કરે છે. જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યનો સમન્વય કરતાં પાવા નામની ત્રણ નગરીઓની સાબિતી મળે છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં ત્રીજી પાવાનું 'અપાપાપુરી' એવું નામ

પણ મળે છે પરંતુ અહીં શ્રીવીર પ્રભુનું નિર્વાણ થતાં તેનું નામ 'પાવાપુરી' પડ્યું. ભગવાન મહાવીરના સમયે અહીં હસ્તિપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પહેલાં આ નગરી વિશાળ હતી.

જ્યારે મહાવીર ભગવાનની ઉપદેશધારા અહીં વહેતી હશે ત્યારે આ નગરીની વિશાળતા અને માનવ મહેરામણની ભરતી કેવીક હશે એની કલ્પના ખાતર ભગવાનની અહીં અનેહી કેટલીક જીવનઘટના તરફ ધ્યાન દોરીએ; અને અહીંના શાંતિપ્રદ આહુલાદક વાતાવરણનું રહસ્ય સમજીએ.

* * *

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયા પછી તેઓ જ્યારે અપાપા નગરીમાં આવ્યા તે જ સમયે એ નગરીના સોમિલ નામના ધનાઢખ પ્રાણણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. તેણે યજ્ઞકર્મમાં કુશળ અને સમગ્ર વિદ્યાઓમાં પારંગત એવા અગિયાર વિદ્વાન પ્રાણણોને પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે આમંત્ર્યા હતા. યજ્ઞની આસપાસ વીંટાયેલી માનવ-મેદનીએ જ્યારે ભગવાનના આવ્યાના સમાચાર જાણ્યા કે તરત યજ્ઞ છોડી દર્ધને ભગવાનના દર્શને એ મેદની ઊભટી પડી. આ જોઈ આ અગિયાર વિદ્વાનોને થયું કે આવું માયાવી આકર્ષણ જમાવી બેઠેલા એવો કયો પુરુષ છે? એ જોવા અને તેને પોતાની પાંડિત્યપ્રતિભાથી આજી દેવાના સંકલ્પથી સો પહેલાં ઈદ્રભૂતિ નામનો વિદ્વાન ભગવાન પાસે આવ્યો. આવતાવિંત પ્રથમ દષ્ટિએ ભગવાનની તેજસ્વી, શાંત અને જ્ઞાનગંભીર સુખસુદ્રા જોઈ તેની કુંકાડા મારતી પાંડિત્યપ્રભાની ક્ષણ આપોઆપ સંકોચાઈ ગઈ અને જ્યારે ભગવાને તેનું નામ

અને તેના હૃદયમાં શેષ્યની માફક ખૂંચ્યા કરતી શંકાનું પૂછ્યા વિના જ સમાધાન કર્યું ત્યારે તેને પોતાનો પાંડિત્ય ગર્વ અકળાવવા લાગ્યો. તેનો પ્રયત્ન બાણે સૂર્ય સામે ધૂળ ફેંકવા જેવો તેને લાસવા લાગ્યો. આમ બીબને આંજવા જતાં પોતે જ અંબાઈ ગયા જેવી તેની સ્થિતિ થઈ ગઈ.

એ પછી તો આ વાત તેના બે બાઈ નામે અશ્નિ-ભૂતિ અને વાયુભૂતિના કાને વાયુવેગે પહોંચી ત્યારે તેઓ તેમજ વ્યક્ત, સુધર્મા, મંડિક-મોર્ધાપુત્ર, અકંપિત, અચલ-બ્રાતા, મેતાર્થ અને પ્રભાસ એમ એક પછી એક અગિયારે વિદ્વાનો પોતપોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે ભગવાન પાસે આવ્યા અને પોતપોતાની શંકાઓનું સમાધાન એ રીતે થતાં તેમનો પાંડિત્ય અને પ્રતિષ્ઠાનો ઘટાટોપ આપોઆપ ઊતરી ગયો. અગિયારે બ્રાહ્મણો પોતાની ૪૪૦૦ની શિષ્યમંડલી સાથે એ સ્થળે ભગવાનના શિષ્યો બન્યા અને ગણુધર કહેવાયા. આ ગણુધરેએ ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલી ત્રિવેણી સ્વરૂપ ત્રિપદીને ઝીલી લઈ દ્વાદશાંગીની રચના અહીં કરી, જેનો બચી રહેલો ભાગ આજે પણ આપણા સાહિત્યનો અક્ષયનિધિ બની રહ્યો છે.

બીબ તબક્કામાં ભગવાને જૈનધર્મનાં આસન લોક-હૈયામાં સદા અચલ બન્યાં રહે એ ખાતર સામાજિક રચનાના એક ભાગ તરીકે શ્રમણધર્મની માફક ગૃહસ્થધર્મનો પણ દેશનાગરો વહેતો કર્યો અને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા-એ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી.

છેલ્લે છેલ્લાં ભગવાને જ્યારે પોતાનું મરણ પામે

આવેલું બ્રહ્મું ત્યારે લોકો મરણથી હતાથ ન થાય એ ખાતર સોળ પ્રહરની દેશનામાં 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'નાં અધ્યયનો ભગવાને અહીં જ ઉચ્ચાર્યાં. આ અધ્યયનો દ્વારા લોકોને મોતનો ભય છૂટી લેવા; એટલું જ નહિ, મરીને પણ જીવવાનો મંત્ર શીખી લેવાનો પ્રભોધ કર્યો. એ પછી હસ્તિપાલ રાજાની રજબુગશાળામાં આ જળહળતી જ્યોતિ યુગાર્ઠ ગર્ઠ અને નિર્વાણની પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. એ દિવસે એકઠા થયેલા મલ્લિક અને લિચ્છવિ વંશના રાજાઓએ ભગવાનની જ્ઞાનજ્યોતિના અભાવમાં નિર્વાણનો ઉત્સવ ઉજવવા દ્રવ્ય ઉદ્યોત પ્રગટાવ્યો, ત્યારથી 'દિવાળીપર્વ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે પણ આ પર્વ માનવમાત્ર વિવિધ ભાવનાથી ભ્રજવે છે પણ તેનું ખરું રહસ્ય આ હકીકતને આભારી છે. આ રીતે ભગવાનની આરાધના સાધનાનો અહીંના વાતાવરણમાં ચિરંતન ગુંજતો પડ્યો આજે પણ સંભળાયા કરે છે.

*

*

*

એ પ્રાચીન કાળની પાવાપુરી આજે તો પાવા અને પુરી એ નામનાં બે ગામડાંઓમાં વિભક્ત થયેલી છે, જે ગામડાં એક માઈલના અંતરે એક બીજાથી છૂટા પડી ગયેલાં છે. આપણું તીર્થધામ પુરીમાં આવેલું છે.

ગામની મધ્ય ભાગમાં 'સ્વેતાંબર જ્ઞેનોત્તું' વિશાળ મંદિર અને બે ધર્મશાળાઓ છે. આ મંદિરને 'ગામ મંદિર' કહેવામાં આવે છે. મંદિરના મધ્ય ભાગમાં ભગવાન મહાવીરની સુંદર પ્રાચીન પ્રતિમા બિરાજમાન છે. તેની આસ-

પાસ શ્રીઋષભદેવ, શ્રીચંદ્રપ્રભુ, શ્રીસુવિધિનાથ અને શ્રીનેમ-
નાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. મૂ. ના. ની જમણી બાજુએ
શ્રીમહાવીર ભગવાનની પ્રાચીન પાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી છે.
આ પાદુકાઓ અત્યારે જીર્ણ હાલતમાં છે. કહેવાય છે કે
ભગવાનના નિર્વાણ પછી થોડા સમયમાં આ પાદુકાઓ
ખનાવવામાં આવી હતી. નવી પાદુકાઓ પ્રભુની સન્મુખ
પધરાવવામાં આવી છે. ડાબી બાજુએ અગિયાર ગણધરૈની
પાદુકાઓ અને આગમોદ્ધારક દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણની
મનોહર મૂર્તિ છે. ગભારાની ચારે બાજુના ખૂણાઓમાં ચાર
દેરીઓ છે, તેમાં શ્રીવીરપ્રભુ, શ્રીશ્યુલિભદ્ર, મહાસતી
ચંદનબાલા, તથા દાદાજીની ચરણપાદુકાઓ ગિરાજમાન
છે. આ મંદિર સોહામણું અને આકર્ષક છે.

ગામ મંદિરથી પૂર્વદિશામાં અડધા માઈલના અંતરે
એક ખેતરમાં એક સ્તૂપ ભલો છે. કહેવાય છે કે પહેલાં
અહીં સમવસરજી મંદિર હતું. ભગવાન મહાવીરે પોતાની
છેલ્લી દેશના આ સ્થળે આપી હતી. અહીં જે પાદુકાઓ
સ્થાપન કરેલી હતી તે જલમંદિરની નજીકમાં ધર્મશાળાની
પાછળ આવેલા સમવસરજી મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે.

ગામ મંદિરથી સીધે રસ્તે જે સ્થાને ભગવાનના
દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો તે સ્થળે તેમની ચિતા
શાંત થઈ જતાં એ પુનિત રાખ જનતાએ ઉપાડવે રાખી
અને ત્યાંની માટીને પણ લોકો ખોતરી ખોતરીને ઉપાડી જતાં
ત્યાં એક મોટો ખાડો ખની ગયો. એ સ્થળે આજે જળમંદિર
છે. આ જળમંદિરે ૮૪ વીધા નેટલી જમીન રોકેલી છે.

મધ્ય ભાગમાં ઘણું જિંડાણુ છે. ખારે માસ પાણી ભર્યું રહે છે. સરોવરમાં સાપ, માછલાં, ફેડકાં, કાચબા વગેરે જળચર પ્રાણીઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં રહે છે. કહેવાય છે કે એક બીબને કદી હેરાન કરતાં નથી. અસંખ્ય કમળોથી છવાયેલા આ મનોહર સરોવરની વચ્ચે ભગવાન મહાવીર-સ્વામીનું મંદિર શોભી રહ્યું છે.

રસ્તા ઉપરથી મંદિરમાં જવા માટે લાંબો કઠેડાવાળો સુંદર પૂલ બાંધેલો છે. તેના મુખ્ય દરવાજા ઉપરની એક મેડીમાં ચોઘડિયાં બેસે છે, જ્યાં સાંજ-સવાર નોખત ગમડચા કરે છે.

ભગવાનના મોટા ભાઈ રાજા નંદિવર્ધને આ સ્થળે મંદિર બંધાવ્યું એમ કહેવાય છે અને કેટલાયે ઉદ્ધારો થયા પછી આજે આ સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ મંદિરમાં મૂળનાયકના સ્થાને બ. મહાવીરની ચરણપાદુકાઓ સ્થાપન કરેલી છે. તેની બંને બાજુએ શ્રીગૌતમસ્વામી અને શ્રીસુધર્મસ્વામીની ચરણપાદુકાઓ છે. મંદિરની ભમતીમાં ગણધરો, સોળ મહાસતીઓ, ચંદનબાળા અને દાદાણની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે.

જળમંદિરની પાસે રસ્તા ઉપર મહેતાબકુંવરીએ બંધાવેલું એક મોટું શિખરબંધી જિનાલય છે. તેમાં મૂં નાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. ઉપરના માળમાં ચૌમુખી છે.

આ દેરાસરની બાજુમાં બાબુ બુદ્ધિસિંહણ દ્વિધિયાએ બંધાવેલી ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી થોડેક છેટે એક ગલીમાં

સમવસરણની રચનાવાળું પાકી બાંધણીનું મંદિર-છત્રી છે. આ છત્રી વિશાળ જગા ઉપર બંધાયેલી હોવાથી રમણીય લાગે છે. છત્રીના મધ્યભાગમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણ-પાદુકા ગોઠવાયેલી છે. આ ચરણપાદુકાઓ ઉપર્યુક્ત સ્તૂપ-માંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે.

આ છત્રીની નજીકમાં બાણુ સીતાપચંદણ નાહરે બંધાયેલી વિશાળ ધર્મશાળા છે. તેની સામી બાણુએ કાલુ બાણુએ બંધાયેલી ધર્મશાળા અને બગીચો આવેલો છે. તેની પાસે જળમંદિરમાં જવાનો મેડીબંધ દરવાજો આવે છે. આ દરવાજા પાસે જ બેઠીબાંધણીની એક ધર્મશાળા પણ છે.

જળમંદિરથી થોડે છેટે જળમંદિરના કિનારા ઉપર જ થોડાં વર્ષો પહેલાં દિગંબરીઓએ એક વિશાળ ધર્મશાળા અને તેમાં એક શિખરબંધી જિનાલય બંધાવ્યું છે.

શ્રીવીર ભગવાનના નિર્વાણદિવસે-ગુજરાતી આસો વદિ અમાવાસ્યાના દિવસે આ તીર્થમાં મોટો મેળો બરાય છે. દૂર દૂરથી હબરો યાત્રીઓ એકઠા થાય છે અને નિર્વાણ-ઉત્સવ ભજવે છે. કાર્તિક સુદિ ૧ના દિવસે ભગવાનની રથયાત્રા નીકળે છે.

પુરી ગામ સ્વેતાંબર જૈનોના તાબામાં છે. એ ઉપરાંત બીજાં પણ બે-ત્રણ ગામો જૈનોની હકુમત હેઠળ છે. અહીં સંઘની પેઢી છે, જે અહીંનાં બધાં સ્વેતાંબરી મંદિરોની સારસંભાળ રાખે છે અને ગામનો વહીવટ કરે છે.

બી. બી. એલ. દેલ્લેમાં પાવાપુરી સ્ટેશન પણ થયું છે.

૨૯. કુંડલપુર-વડગામ [નાલંદા]

પાવાપુરીથી પગરસ્તે ૮ માઈલ દૂર 'કુંડલપુર' અવાય છે. પાવાપુરીથી પાકે રસ્તે આવતાં ૧૨ માઈલ થાય છે. તેમાં છેલ્લા બે માઈલનો રસ્તો કાચો છે. પાવાપુરી સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર બડગામ (ગખ્ખર ગામ) છે, જેને આપણે કુંડલપુર-નાલંદા નામે ઝાળખીએ છીએ.

પ્રાચીન કાળમાં નાલંદા રાજગૃહલુ' ઉપનગર હતું, અનેક ધનાઢ્યો વસતા હતા, અને અનેક કારખાનાઓથી આ પરં પ્રવૃત્તિમય હતું. ભગવાન મહાવીરે અહીં ચાતુર્માસ ગાળ્યાં હતાં અને અનેક ભાવુકોને ધર્મમાર્ગમાં જોડયા હતા. ગોશાળકને ભગવાન મહાવીરનો મેળાપ અહીં જ થયો હતો. ભગવાનના ગણુધરો પૈકી ત્રણ ગણુધરો ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામના ત્રણ ભાઈઓનો જન્મ અહીં જ થયો હતો.

ભગવાન બુદ્ધ અહીં કેટલુંક રહ્યા હતા. તેમના મુખ્ય શિષ્ય સારિપુતનાં જન્મ અને નિર્વાણ આ સ્થળે થયાં હતાં.

'વિવિધ તીર્થકલ્પ' ઉપરથી જણાય છે કે 'અહીં પહેલાં કલ્યાણુક સ્તૂપની પાસે શ્રીગૌતમસ્વામીનું સ્થાન હતું. તીર્થમાળાઓના કથન મુજબ એ સ્થાન 'યાત્રાપાણુ' (યાત્રા-સ્થાન)ના નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતું. એક કવિ કહે છે કે અહીં ગૌતમસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયું હતું તેથી તે સ્થળ યાત્રાપાણુના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

પં. હંસસોમ નામના યાત્રી પોતાના સમયમાં (સં.

૧૫૬૫ માં) અહીં સોળ મંદિરો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. ^૧
 તે પછી પં. જ્યાંવજ્ય સં. ૧૬૬૪ માં અહીં આવ્યા ત્યારે
 ૧૭ મંદિરો અને તેમાં ૧૭ પ્રતિમાઓ હોવાનું કહે છે.^૨
 તે પછી શ્રીવિજયસાગર નામના યાત્રી, અહીં ૨ મંદિરો હતાં
 એમ કહે છે, જ્યારે સૌભાગ્યવિજયજી સં. ૧૭૫૦માં અહીં
 ૧ મંદિર અને ઘીલાં પ્રતિમા વિનાનાં મંદિરો જીર્ણુદથામાં
 છે એમ કહે છે.^૩

આ હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે અઠારમા સૈકાની
 શરૂઆતમાં અહીં કાળઝપાટો એવો લાગ્યો જેથી ૧૭ મંદિ-
 રમાંથી માત્ર એક જ બચી રહ્યું.^૪

અત્યારે ગામના છેડે એક જૈન ધર્મશાળા છે. તેમાં જ
 એક મોટું જિનાલય ભિખું છે. મૂ. ના. શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની
 શ્યામવર્ણી પ્રાચીન પ્રતિમા તેમાં બિરાજે છે. મૂ. ના.ની બંને
 બાજુએ મળીને ૬ પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે. વળી, ડાબી બાજુએ
 ચોકીની છત્રીમાં ૨ નાની મૂર્તિઓ બિરાજે છે. મંદિરના
 રંગમંડપની સામે બહાર જવાના રસ્તા પાસે જ નંદીશ્વર
 દ્વીપની રચના કરેલી છે અને તેની પાસે કેટલીક મૂર્તિઓ
 મૂકેલી છે.

ધર્મશાળામાં કૂવાની નજીક એક સુંદર નાની છત્રી શોભી
 રહી છે. તેમાં દાદાજીનાં પગલાં છે.

૧. 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' પૃ. ૧૭.

૨. એજન પૃ, ૩૦.

૩. એજન પૃ, ૩૦.

૪. એજન પૃ, ૬૧.

નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય:

એક તરફ બૌદ્ધોની ભૂતકાલીન કીર્તિનું કરુણ ગીત સંભળાવતાં અવશેષો જોવાય છે. તે સાતમી-આઠમી શતાબ્દીમાં પૂર્ણ બહોજલાલી લોગવતા નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના નામથી ખ્યાતિ પામેલા વિદ્યાપીઠનાં પ્રાચીન ખંડિયેરો છે. સરકારી પુરાતત્ત્વ સંશોધનખાતા તરફથી હમણાં ખોદકામ થયું ત્યારે આ સંસ્કારધામનાં ખંડિયેરોનો પત્તો લાગ્યો છે. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને આ સ્થળ દર્શનીય છે.

અત્યાર સુધીમાં અહીં જે ખોદકામ થયું છે તે કરતાંયે ભૂમિના વધુ સ્તરો ખોદી કાઢવામાં આવે તો બૌદ્ધો પહેલાંની પ્રાચીન જૈન સામગ્રી હાથ લાગે એમ છે.

૩૦. રાજગૃહી.

નાલંદા સ્ટેશનથી રેલ્વે રસ્તે ૮ માઈલ દૂર રાજગર નામના છેલ્લા સ્ટેશને ઉતરાય છે.

આ ગામના નાકા ઉપર જે મોટી જૈન ધર્મશાળાઓ સામસામે આવેલી છે, ધર્મશાળામાં કારખાનાની પેઢી છે અને યાત્રાળુઓને હરેક પ્રકારની સગવડ મળે છે. આ બંને ધર્મશાળાની વચ્ચે પડતા રસ્તે ગામ તરફ જતાં કોટચુક્ત એક વિશાળ કંપાઉંડમાં શિખરબંધી જે લવ્ય મંદિરો આવેલાં છે, આ જે મંદિરો પૈકી એક મૂં નાં શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી ભગવાનનું છે. મૂળનાયકની મૂર્તિનું શિલ્પ કુલ્પાક તીર્થના બિનમિંબનું સ્મરણ કરાવે છે, આ મૂર્તિ ઉપર સં.૧૧૧૦ને

લેખ હોવાનું કહેવાય છે. મંદિરમાં જે બાબુએ જે ગભારા છે. એકમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને બીજામાં શ્રીરૂપલહેવ ભગવાનની મૂર્તિઓ મિરાજમાન છે. એ સિવાય બીજાં જિન-બિંબો પણ છે.

બીજું શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. મૂળનાયક ભગવાનની શોભનીય રથમલ મૂર્તિ છે. તેમની બાબુમાં શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન છે અને તેના ઉપર સં. ૧૨૧૦ નો લેખ છે. આ મંદિરમાં ધન્ના-શાલિભદ્રની શ્વેત ભૂમિ મૂર્તિઓ છે અને બીજી પ્રાચીન શિલ્પકળાની વિવિધ આકૃતિઓ નજરે ચડે છે.

અહીં પાંચ પહાડો છે તે એક બીજાથી સંકળાયેલા છે. ધર્મશાળાથી વિપુલગિરિની યાત્રાએ જતાં દિગંબર મંદિર, દિગંબર ધર્મશાળા અને ડાક-ખંગલો આવે છે. દિગંબર ડોઠીથી જમણા હાથે નાહર બાબુનું શાંતિભવન છે. તેના બગીચામાં બુદ્ધહેવનાં પાંચ સ્તૂપો, મૂર્તિ તેમજ વિપુલાચલ સંબંધી કાળા પથ્થર ઉપર કોરેલો લેખ દીવાલમાં જડેલો છે.

૧. વિપુલગિરિ :

ધર્મશાળાથી ૧ માઈલ દૂર વિપુલગિરિની તળેટી છે ત્યાં ગરમ પાણીના પાંચ કુંડો આવેલા છે. તળેટીથી વિપુલગિરિ પહાડીનેા રસ્તો વાંકોચૂકો અને વચ્ચે આઠાઅવળા પડેલા પથ્થરોને લીધે કઠણ લાગે છે.

અહીં પ્રાચીન સમયની નાની દેરીઓ છે. એક મંદિર છે જેમાં અર્ધમુક્તા મુનિની ભૂમિ મૂર્તિ છે અને જમણી બાબુએ આદીશ્વર ભગવાનનાં પગલાં છે, જે વૈભારગિરિના

પડી ગયેલા મંદિરમાંથી અહીં લાવવામાં આવ્યાં છે. ડાબી બાજુએ કમલપત્ર ઉપર પધરાવેલી શ્રીમહાવીરસ્વામીની પાહુકા છે.

૨. રત્નગિરિ :

વિપુલગિરિ પહાડીના જોડાણમાં જ રત્નગિરિ નામની પહાડી છે. તેના ઉપર ઉત્તરાભિમુખ શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. વચ્ચેના સ્તૂપ ઉપર શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીવાસુપૂજ્ય અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનની ચૌમુખી પ્રતિમાઓ બિરાજમાન છે.

૩. ઉદયગિરિ :

આ ટેકરી ઉપર જવાના માર્ગે રાજગિરથી ગયા સુધી જવાનો ધોરી સડક માર્ગ આવે છે. આ ટેકરી પર ચડાવ સીધો હોવાથી કઠણ છે. અહીં પૂર્વાભિમુખ કિલ્લામાં આવેલું મંદિર પશ્ચિમાભિમુખ છે. તેમાં મૂં નાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથની સુંદર મૂર્તિ ફેણુના કળામય વળાંકથી બનેલા છત્ર નીચે બિરાજમાન છે. મૂં નાં ની જમણી બાજુએ શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને ડાબી બાજુએ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની પાહુકાઓ છે. મંદિરના ચારે ખૂણે ચાર દેવકુલિકાઓ છે, તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીઆદિનાથ, શ્રીનેમિનાથ તેમજ શ્રીપદ્મપ્રભ બિનેશ્વરની પાહુકાઓ ગોઠવેલી છે. અહીં પડી ગયેલાં દેરાસરોનાં ખંડિયરો જોવાય છે.

આ પહાડ ઉપરથી ગુણ્યાયાનું મંદિર જોઈ શકાય છે. પહાડથી નીચે ઊતરી આવતાં યાત્રિકોને ભાતુ અપાય છે.

સુર્વણગિરિ :

આ ટેકરી ઉપર ચડતાં એક જૂની વંડીમાં શિલાલેખ છે. આ સ્થળ જરાસંઘ રાજના અખાડા તરીકે ઓળખાય છે. આગળ જતાં કુંડ આવે છે તેની સામેથી જ ચડાવ શરૂ થાય છે. માર્ગમાં પડેલી મોટી શિલાઓ ઉપર થઈને મંદિર પાસે અવાય છે. અહીં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું નાનું મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. દેરાસરનાં જૂનાં ખંડિયેરા પડેલાં છે.

વૈભારગિરિ :

આ પહાડનો ચઢાવ સરળ છે. પહાડનો પાછલા ભાગમાં ત્રિશ્લોક રાજનો ભંડાર અને રોહિણિયા ચોરની શુક્રાનાં સ્થળો છે. આ સ્થાનો પાસેથી પણ ઉપર ચડી શકાય એવો માર્ગ છે પરંતુ રસ્તો વિષમ હોવાથી લાંબા છતાં સીધા માર્ગે જવું વધારે સલાહભર્યું છે.

પહાડ ઉપર (૧) શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં પગલાંવાળું દેરાસર છે. ચારે તરફ ચાર દેરીઓમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, શ્રીકુંથુનાથ, શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને શ્રીપદ્મપ્રભ પ્રભુની પ્રતિમાઓ ધિરાજમાન છે. (૨) શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની પ્રતિમાવાળા મંદિરમાં ધન્ના-શાલિભદ્રની મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિઓ પાસેના પડી ગયેલા મંદિરમાંથી લાવીને અહીં પધરાવવામાં આવી છે. (૩) શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન અને શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનાં પગલાંવાળું મંદિર છે. (૪) શ્રીજગતશેઠે બંધાવેલું મંદિર ડાળી ખામ્બુએ છે અને જમણી ખામ્બુએ પુરાણા મંદિરનાં ખંડિયેરા એવાય છે. પહાડની છેક ઉપર જતાં શ્રીગૌતમ-

સ્વામીનું મંદિર આવે છે, જેમાં અગિયારે ગણધર ભગવાનોની પાહુકાઓ એમની આ નિર્વાણભૂમિનું સ્મરણ કરાવે છે.

અહીંથી પાવાપુરી અને ગુણ્યાનાં જળમંદિર વગેરેનું દૃશ્ય દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં આભસ્પર્શી એકાકાર બની જતું બોવાય છે. રાજગૃહી અને ધીજી પહાડીઓનું દૃશ્ય, નીચે ઊતરતાં ઊના અને ઠંડા પાણીના કુંડો તાજગી પ્રેરે છે. ચારે તરફ ફેલાયેલી નિર્જન શાંતિમાં ઝાડ, પાન, કુંડો અને મંદિરોનું દર્શન સહાનુભૂતિ પ્રેરતું આહ્લાદક બને છે. ગમે તેવાને પણ અહીંનું સુકત વાતાવરણ આધ્યાત્મિક ભાવોનું સિંચન કરે જ છે.

પહાડની નજીકમાં શલિભદ્રની નિર્માલ્ય કૂઈ, વીર પોષાળ, ગઢમાં શ્રેણિક મહારાજનો મહેલ અને નંદ મણિચારની વાવ વગેરે સ્થળો જોઈને એ સમયની આ નગરીની ભવ્યતા કેવી હશે એનો ખ્યાલ પ્રાચીન વર્ણનો ઉપરથી થઈ આવે છે.

અહીં ‘નાયધમ્મકહા’ નામના જૈન આગમ ગ્રંથમાં નંદ મણિચાર નામના શ્રેણીએ વૈભારગિરિ ઉપર એક વિશાળ પુષ્કરણી બંધાવી હતી તેનું મનોહર વર્ણન કરેલું છે, તે જોઈએ :

“વૈભાર પર્વતની પાસે સમચોરસ, સરખા કાંઠાવાળી, અનેક જાતનાં પુષ્પોથી સુગંધિત, અને પુષ્પોની ગંધથી છકેલા ભમરા તથા સારસ વગેરે અનેક જલચર પંખીઓના અવાજોથી ગુંજાયમાન એવી મોટી પુષ્કરણી બંધાવી.

“તેની ચારે દિશામાં તેણે ઘટાદાર વૃક્ષોની ગાઢ છાયાવાળા અને સુગંધિત પુષ્પોવાળી લતાઓથી બહેકતા

ચાર વનખંડો તૈયાર કરાવ્યા.

“ત્યાર બાદ પૂર્વના વનખંડમાં તેણે અનેક સ્તંભોથી સુશોભિત અને અત્યંત મનોહર એવી એક માટી ચિત્રસભા બંધાવી. તેમાં પ્રેક્ષકોને પ્રસન્ન કરે તેવાં અનેક પ્રકારનાં લાકડાનાં રમકડાં, પુસ્તની બનાવટો, વિવિધ બતનાં ચિત્રો, માટીની અનેક પ્રકારની સબવટો, જુદી જુદી બતનાં ચૂંથણ-કામ, તથા વીંટીને, ભરીને અને સમૂહ કરીને તૈયાર કરેલા દેખાવો વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.

“તે પ્રત્યેકની સમજ આપનારા નિપુણ કારીગરો, તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં ગાયન વાદન કરનારા ગાયકો, તથા કુશળ નટોને ત્યાં યગાર આપીને રોકવામાં આવ્યાં હતા. શ્રમથી કંટાળીને નગર બહાર વિહાર કરવા આવનાર લોકો તે સભામાં નિરંતર બિછાવી રખાતાં આસનો ઉપર બેસીને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે દેખાવો જોતા, સંગીત સાંભળતા અને નાટકોનો રસ લઈ પોતાનો શ્રમ દૂર કરતા.

“દક્ષિણના વનખંડમાં અનેક જલથંત્રોથી શોભિત, વિશાળ, ભવ્ય, ઊંચી તથા સહેલાઈથી સ્વચ્છ થઈ શકે તેવી એક પાકશાળા તૈયાર કરાવી હતી. તેમાં ખાન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચારે પ્રકારની વિપુલ ભોજનસામગ્રી તૈયાર કરવા પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ રસોઈયાઓને રોકેલા હતા. તે રસોઈયાઓ ત્યાં આવનારા શ્રમણો, બ્રાહ્મણો, અતિથિઓ, કૃપણ લોકો અને માણસોને તે ભોજનસામગ્રી છૂટે હાથે આપતા. ત્યાં આવનાર કોઈ ભૂખ્યું ન ભાય તેવી નંદ મણિ-ચારની ખાસ આજ્ઞા હતી.

“ પશ્ચિમના વનખંડમાંથી ચારેકોરથી વિપુલ પ્રકાશ અને સ્વચ્છ હવા આવી શકે તેવું એક મોટું ઔષધાલય ખંધાવ્યું હતું. ત્યાં અનેક વૈદ્યો, વૈદ્યપુત્રો રોગની પરીક્ષા કરનારા અનુભવીઓ અને તર્કથી રોગને સમજનારા ચતુર માણસોને રોકવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ત્યાં આવનાર સર્વ રોગીઓ, ગ્લાનો, દુર્બલો અને અનેક વ્યાધિથી પીડાયેલા લોકોની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા કરતા હતા. ચિકિત્સા ઉપરાંત રોગીઓના ઉપચાર અને ખાનપાનની પણ ત્યાં સંભાળભરી વ્યવસ્થા હતી.

“ઉત્તરના વનખંડમાં નંદ શેઠે એક મોટી આલંકારિક સભા ખનાવરાવી હતી. ત્યાં આવનારા લોકોને સ્વચ્છ કરનારા અનેક આલંકારિક પુરુષો (હજમ) રાખવામાં આવ્યા હતા. કેટલાય શ્રમણો, અનાથો, ગ્લાનો, રોગીઓ અને દુર્બલો તે સભાનો લાભ લઈ સ્વચ્છ થતા.

“રાજગૃહમાં આવતા કે રહેતા અનેક મુસાફરો, ઠાસ-ઠિયાઓ, કાવડિયાઓ, અને કારીગરો, ઘાસ, પાંદડાં અને લાકડાંના ભારા લઈ જનારા અનેક અનાથ અને સનાથ લોકો તે નંદા પુષ્કરણીમાં નાહવા, પાણી પીવા અને પાણી લઈ જવા વારંવાર આવતા તથા કેટલાક તો ત્યાં આવીને માત્ર જલકીડા કરતા.

“ પુષ્કરણીકાંઠે ઊભા કરેલા કેળના મંડપોમાં, લતા કુંજોમાં અને પક્ષીઓના અવાજથી કંઈકલિત અનેક પ્રકારની પુષ્પોની પથારીઓમાં સાચું વિહારે નીકળેલા રાજગૃહવાસીઓ આરામ કરતા.

“એ પુષ્કરણીને લીધે આખા રાજગૃહમાં અને તેની આરે બાબુ નંદ મણિયાર ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા. જ્યાં જઈને સાંજનો ત્યાં ઢોકો તેના જ શુભ ગાતા અને કહેતા: “ધન્ય છે નંદ મણિયારને ! સફળ છે એનો મનુષ્યજન્મ ! અને ધન્ય છે તેનાં માતપિતાને !” ૧

આ દષ્ટાંતકથામાં આલેખાયેલું પુષ્કરણીનું વર્ણન આજનાં આલીશાન ‘સેનિટૅરિયમ’ ને પણ ઝાંખું પાડે એવું છે. વસ્તુતઃ વાસ્તુકળા અને સુખ સગવડની સમગ્ર સામગ્રી આજના યાંત્રિક યુગ કરતાંયે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં કેવી ચઢિયાતી હતી તેનો ખ્યાલ આ વર્ણનથી સહેજે આવી જાય છે.

મગધ:

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં મગધ પ્રસિદ્ધ દેશ હતો. આર્થ દેશોમાં મગધની ગણના પહેલી છે અને ભગવાન મહાવીરના પ્રચારક્ષેત્રોમાં આ દેશ મુખ્ય હતો. તેમણે આ દેશમાં અનેક ચાતુર્માસો વીતાવ્યાં હતાં. આજનો સમગ્ર પટણા અને ગયા જિલ્લો તેમજ હજારીબાગના કેટલાક ભાગનો પ્રાચીન મગધમાં સમાવેશ થતો હતો.

ઋગ્વેદમાં આ દેશનો ‘કીકટ’ નામે ઉલ્લેખ કરેલો છે. અથર્વવેદમાં તેનું ‘મગધ’ નામ આપે છે. વ્રાજ્ઞણ ધર્મના ગ્રંથોમાં મગધદેશને ‘ત્રાત્ય’ દેશ પણ કહ્યો છે ને મગધમાં તીર્થયાત્રાના કારણે સિવાય પ્રવેશ કરવાનો તેમાં નિષેધ કરેલો છે. ત્યાં વધુ વખત રહેનારને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું પણ ફરમાવેલું

૧. “ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ” પં. બેચરદાસ, પૃ. ૯૮-૧૦૦

છે. બસો વર્ષ પહેલાંના એક જન યાત્રાએ તમની માન્યતા વિષે નોંધ્યું છે કે—

“કાશીવાસી કાગ મૂકેઈ મુગતિ લહઈ,
મગધિ મુગો નર ખર હુઈ એ.”

—કાગડો પણ કાશીમાં મરે તો મુકિત પામે પરંતુ માણસ મગધમાં મરે તો ગધેડો થાય; એવી માન્યતા આ તરફના લોકોમાં પ્રચલિત છે.

આ હકીકત યતાવી આપે છે કે મગધમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર હતો તેથી બ્રાહ્મણધર્મી લોકોને એમાંથી બચાવી લેવા માટે આવો કડક આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ મગધ દેશનું પાટનગર ‘રાજગૃહ’ હતું. આજકાલ રાજગૃહ ‘રાજગિર’ નામે ઓળખાય છે, જેની પાસે મોહા-ગિરિ પર્વતમાળાના પાંચ પહાડ છે. અહીં શ્રીમુનિસુવ્રત-સ્વામીનો જન્મ થયો હતો. તે પછીનો ઇતિહાસ અધકારમાં છે પણ જ્યારે જરાસંધ મગધનો રાજવી થયો ત્યારથી મગધનો મહિમા ગાજતો થયો. ભગવાન મહાવીરના સમયે ઝિંઝિસાર-શ્રેણિક નામે પ્રતાપી રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો.

‘આવશ્યક નિયુકિત’ની અવશ્યિમાં લખ્યું છે કે; પહેલાં આ ‘ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠત’ નામે નગર હતું. તેને ક્ષીણવાસ્તુક થયેલું બણીને જિતશત્રુ રાજાએ તે ઠેકાણે ‘ચનકપુર’ સ્થાપ્યું. કાળે કરીને તે પણ ક્ષીણ થતાં ‘ઋષભપુર’ સ્થપાયું. તે પછી તેને ‘કુશાગ્રપુર’ એવું નામ અપાયું. તે આપું બળી ગયા પછી શ્રેણિકના પિતા પ્રસેનજિત રાજાએ ત્યાં ‘રાજગૃહ’ વસાવ્યું.

શ્રેણિકના રાજત્વકાળમાં રાજગૃહીની બહાર અનેક ઉદ્યાનેા હતાં. તેમાં ભગવાન મહાવીર અને ખુદ્દે કેટલાંયે ચાતુર્માસ પસાર કર્યાં હતાં અને તેથી જ ખંને ધર્મના અંથોમાં તેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરેલો જોવાય છે.

‘ભગવતીસૂત્ર’ના બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં રાજગૃહીના બિના પાણીના ઝરા વિષે ઉલ્લેખ છે. તેનું નામ ‘મહાતપોપતીરપ્રભ’ આપેલું છે, તે હ્રદ પાંચસો ધનુષ્ય લાંબુ હતું. ચીની પ્રવાસી ક્ષહિયાને અને હુએનત્સાંગે બિના પાણીના ઝરાઓ જોયાની હકીકત નોંધી છે. બોદ્ધ અંથોમાં આ ઝરાને ‘તપોહ’ નામે ઓળખાંયો છે.

એક કાળે આ નગરીનો ઘેરાવો ૪૮ ગાઉમાં હતો. શાલિભદ્ર અને ધન્ના જેવા અનર્ગલ સંપત્તિ ધરાવતા અનેક ધનાઢયો અહીં વસતા હતા. કેટકેટલાંયે જૈન પ્રાસાદોથી આ નગરી શોભાયમાન હતી. દુનિયાની કોઈ પણ ચીજ અહીંની ‘કુત્રિકાપણુ’માંથી મળી શકતી હતી.

અહીં કયવન્ના શેક, પુણ્ય શ્રાવક, મેઘકુમાર, જંબૂ-કુમાર, નંદિષેણુ, રોહિણેય અને સુલસા જેવા પુણ્યાત્માઓએ જન્મ ધારીને આત્મકલ્યાણુ કર્યું હતું. વિચક્ષણુ મંત્રી અભયકુમારે અહીં દીક્ષા લીધી હતી અને પ્રસન્ન રાજર્ષિ જેવાની આ કૈવલ્યભૂમિ બની હતી. ધન્ના કાકંદી જેવા અનેક મહાત્માઓએ અહીં અનશનથી નિર્વાણુ મેળવ્યું હતું.

પાંચે પહાડ ઉપર સં. ૧૭૦૦માં બધાં મળીને ૧૫૦ જિનમંદિરો અને તેમાં કુલે ૩૦૩ જિનખિંબો હતાં એમ ‘પ્રાચીન તીર્થમાળાઓ’ ઉપરથી જણાય છે.

પણ આજે તો એ નગરી એક નાના ગામડાંમાં આવેલાં થોડાં ઝુંપડાંમાં જ સમાઈ બંધ છે. છતાંયે અવશેષો ઉપરથી તેની લબ્યતાના વર્ણનનું સ્મરણ થઈ આવે છે.

૩૧. બિહાર

રાજગિરના રેલ્વે સ્ટેશનથી રેલ્વે દ્વારા રવાના થઈ બિહાર શરીફ સ્ટેશને ઉતરાય છે. સ્ટેશન ઉપર એક ધર્મશાળા છે.

સ્ટેશનથી ૧ માઈલ દૂર મેથિયાન મહોલ્લામાં એક વિશાળ જૈન ધર્મશાળા છે. ધર્મશાળામાં પેસતાં થોડે દૂર જમણા હાથ તરફ મૂ. ના. શ્રીમહાવીર ભગવાનનું દર્શનીય મંદિર છે ને માળ ઉપર મૂ. ના. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન છે. અહીં એક પ્રાચીન ખંડિત ચિલાલેખ છે, તેમાંનો થોડોક ભાગ વંચાય છે.

શહેરમાં ખબર નજીક એક ગલીમાં એ જૈન મંદિરો છે. તે પૈકી એકમાં મૂ. ના. શ્રીચંદ્રપ્રભ ભગવાન અને બીજામાં શ્રીઅન્જિતનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. ચોથું ચોખંડી મહોલ્લામાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું મંદિર વિશાળ અને ભિંચી ખંધણીનું છે. ચારે તરફની ઝોરડીમાં શ્રીચંદ્ર-પ્રભુ, શ્રીપાર્શ્વનાથની કૃષ્ણાવાળી સુંદર શ્યામલ મૂર્તિ અને પાદુકાઓ બિરાજમાન છે. તેની પાસે ઉપાશ્રય છે. અહીંથી થોડુંક આગળ ચાલતાં વનના ભાગમાં એક ખગીચામાં દાદાજીની ટેરી છે.

બિહારને શાઓમાં તુંગિયા નગરી કહેવામાં આવે છે. અત્યારે પણ બિહારથી ૪ માઇલ દૂર તુંગી નામનું ગામડું છે. એટલે રાજની વૈશાલી નગરી અને કહેવામાં આવે છે પરંતુ શોધખોળના પ્રમાણથી નક્કી થયું છે કે, સુબ્રહ્મણ્યપુર જિલ્લામાં આવેલું બસાડપટ્ટી એ જ વૈશાલી નગરી છે.

ભગવાને અહીં છન્દસ્થપણાનું અગિયારમું ચાતુર્માસ કર્યું હતું.

ઉદંતપુરીને પ્રસિદ્ધ બોદ્ધ વિહાર અને વિદ્યાપીઠ અહીં હતાં.

અત્યારે આ શહેરમાં જૂની ઠામની બાંધણી દેખાઈ આવે છે. બમર મોટું છે. મોટે ભાગે મુસલમાનોની વસ્તી છે.

૩૨. પટણા

બિહાર શરીફ બી. બી. એલ. રેલ્વે દ્વારા રવાના થઈ અખિત્યારપુર જંકશને ગાડી બદલી ઈ. આર્મી. રેલ્વે દ્વારા પટણા સ્ટેશને ઉતરાય છે.

આ નગરનું પ્રાચીન નામ પાટલીપુત્ર. જૈન ગ્રંથોમાં આ નગરની ઉત્પત્તિ અને અહીં અનેલી અનેક જૈન ઘટનાઓની હક કત સંગ્રહાયેલી છે. એટલું જ નહિ, ભ. મહાવીર પછી મગધની આ રાજધાનીની ગાદીએ આવેલા રાજવંશોમાં જૈન-ધર્મની અવિચ્છિન્ન પરંપરા આવી આવી તેનો રસિક ઈતિહાસ એ પૂરો પાડે છે અને જૈનધર્મના પ્રભાવ તેમ જ વિસ્તારની કલ્પનાનું અને આકાશગોળે પ્રવેશવાનો પણ નિષેધ કરેલો.

એવા આ નાત્ય પ્રદેશનું આબેહૂબ ચિત્ર આપણી સમક્ષ દોરાઈ બાય છે. આપણે તેના ઉપર ઊડતી નજર નાખી લઈ જૈનધર્મના આ કેંદ્રની મહત્તા માપીએ.

જૈન ગ્રંથો આ નગરની ઉત્પત્તિ વિશે કહે છે : રાજ-ગૃહમાં રહેતા કુણ્ણિકને પોતાના પિતા શ્રેણિકના મરણ પછી એ નગરમાં રહેવાનું ન રુચ્યું તેથી તેણે અંપાપુરી વસાવી મગધની રાજધાની ત્યાં ફેરવી નાખી; તેમ કુણ્ણિકના મરણ પછી તેના પુત્ર ઉદાયીને અંપાપુરીમાં મન ન લાગ્યું. તેણે પાટલી-પુત્ર નામે નવું નગર વસાવ્યું. આ હકીકતને ‘વાયુપુરાણ’ પણ ટેકો આપે છે. તે જણાવે છે કે, ઉદાયીએ પોતાના રાજકાળના ચોથા વર્ષે કુસુમપુર (પાટલીપુત્ર) વસાવ્યું. એટલે વિ. સં. પૂર્વે ૪૪૪ માં તે ગાદીએ આવ્યો હતો, આથી વિ. સં. પૂ. ૪૪૦ ની આસપાસ તેણે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું હોય.

કથા કહે છે કે, ઉદાયીએ જ્યારે પોતાના મંત્રીને સ્થળની શોધ માટે મોકલ્યો ત્યારે રાજસેવકો ફરતા ફરતા ગંગાને કિનારે આવ્યા અને ત્યાં ખૂબ ઘટાદાર પાટલાવૃક્ષને જોયું. એ વૃક્ષની ડાળે પપૈયો ભેટો હતો. તેના મોંમાં ગંગાનું પાણી ઊછળીને આપોઆપ પડતું હતું. આ જોઈને નૈમિત્તિકોએ સૂચવ્યું કે જેમ પપૈયાના મોંમાં સ્વતઃ પાણી પડે છે તેમ અહીં જો નગર વસાવ્યું હોય તો સમૃદ્ધિ પણ સ્વતઃ ખેંચાઈ આવે. આ ક્ષણદેશને અનુલક્ષી ઉદાયી રાજ્યને પાટલા વૃક્ષ ઉપરથી પાટલીપુર કે પાટલીપુત્ર નગરની સ્થાપના કરી. અહીં કુસુમો પુષ્કળ પ્રમાણમાં થતાં હોવાથી કુસુમપુર કે પુષ્પપુર એવા નામે પણ એ સંબોધાતું હતું.

જેતજેતામાં મગધની રાજધાનીને છાજે એવી આ નગરીની વૈવિધ્યભરી રચના કરવામાં આવી. વર્ણુનકારો કહે છે કે, ગંગા અને શોણ નદીના સંગમ ઉપર દક્ષિણ-પૂર્વ કિનારે પાઘડીપને આ નગર વસ્યું હતું. એની લંબાઈ છ કોસ અને પહોળાઈ એ કોસની હતી. શહેરને ફરતો વિશાળ કોટ હતો, તેને છસો ધુરજ અને ચોસઠ દરવાજાઓ હતા. કોટને પડખે બીજી ગંગા જેવી જખરી ખાઈ હતી. તે ચારસો હાથ પહોળી અને ત્રીશ હાથ ઊંડી હતી ને નદી તીરે ફળફૂલથી લચી પડેલાં મોટાં મોટાં ઉદ્યાનો હતાં.

‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’કાર કહે છે કે અહીં અનર્ગલ સંપત્તિ ધરાવતા કર્કોટોપતિઓ વસતા હતા. ઉદ્યાથી રાજાએ પોતાની હસ્તિશાળા, અશ્વશાળા, રથશાળા, પ્રાસાદ, દાનશાળાઓ અને બબરોથી આ નગરને મનોહર અને સમૃદ્ધિવંતું બનાવી મૂક્યું હતું.

એકલી સમૃદ્ધિથી કોઈ પણ નગરની નામના થતી નથી. એની ભૂમિમાંથી સંસ્કારનો પમરાટ ફેલાય નહીં ત્યાં સુધી કોઈનું આકર્ષણ પણ એ કરી શકતું નથી. આથી નાગરિકોએ આ નગરની ભૂમિ ઉપર પવિત્ર અને તેજસ્વી મહાત્માઓનો પાદસંચાર કરાવ્યો, એની હકીકત અનુશ્રુતિઓમાં આલેખાયેલી મળે છે. અનેક જૈન મંદિરો અને પૌષ્ઠશાળાથી આ નગરી ધાર્મિક સંસ્કારનું કેંદ્ર બની હતી.

અહીં જૈન આગમોની પડેત્રવહેલી વાયના થઈ હતી. આં સંભૂતિવિજયસૂરિએ આગમોનું સંકલન કર્યું એમાં આં ભદ્રબાહુસ્વામી અને સ્યૂલિભદ્ર જેવા જ્ઞાની મહર્ષિઓએ સાથ આપ્યો હતો.

વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીની આસપાસ—પાંચસો અથોના કર્તા વાચક શ્રીક્રિમાસ્વાતિ મહારાજે આ પાટલીપુત્રમાં રહી જૈન આગમ સાહિત્યનું ઢોહન કરીને જૈન તત્ત્વેત્તું નિરૂપણ સંસ્કૃતભાષામાં સૂત્રશૈલીએ ગૂંથવાની પહેલ કરી. એ ‘તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર’ નામનો અંથ આજે પણ જૈનોના સમગ્ર સંપ્રદાયો માટે પ્રમાણભૂત બની રહ્યો છે. જોના ઉપર અનેક આચાર્યોની ટીકાઓ રચાયેલી છે. સાચે જ ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર’ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પવિત્ર ખજાનો છે.

તે પછી આચં વજ્રસ્વામી (વિ. સં. ૨૬ થી ૭૮) વિહાર કરતા કરતા પાટલીપુત્ર આવ્યા. એમણે જૈન આચાર્યોને ઔદાર્યભાવે લોકસ્પર્શી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ જ નગરમાં મહાધનાઢય ધન શેઠની પુત્રી ડુકિમણીએ તેમના ઉપર મુગ્ધ બનીને કરૌડો સોનામહોર સાથે લગ્નગાંઠથી પોતાની જાતને તેમના ચરણે સમર્પી દેવાની આજીજી કરી હતી પરંતુ ઢઢ સંયમી આચં વજ્રસ્વામીએ તેને પ્રતિબોધ પમાડી આ સ્થળે ઢીક્ષિત કરી સાધ્વીસંઘમાં જોડી હતી.

આચં વજ્રસ્વામીના શિષ્ય આચંરક્ષિતે પાટલીપુત્રમાં રહીને વિદ્યાબ્યાસ કર્યો હતો અને એ જ્ઞાનસંપત્તિની લહાણુ એમણે ઉજ્જવૈનીના નાગરિકોમાં છૂટે હાથે કરી હતી.

એ પછી વિ. સં. ૨૧૬ લગભગમાં પાઢલિપ્તસૂરિ નામના સમર્થ વિદ્યાચાર્ય પાટલીપુત્રના રાજવી મુરુંઢની સભામાં ગયા હતા અને એ રાજાને ધર્મબોધ આપીને જૈનત્વનો રંગ લગાડ્યો હતો.

આમ જૈનોના પ્રભાવથી ગાજતી આ નગરીમાંથી જૈનોની

સંખ્યા ક્યાર અન શા કારણથી ઘટવા માંડી તે બળુવાને કશું સાધન નથી પણ આ નગરી ઉપર કાળના ઝોળાએ દેખા દીધા ને એનાં તેજ ઝોસરવા માંડ્યાં એ ઐતિહાસિક બીના છે. મેગેસ્થિનિસ જેણે પટણાને ૨૪ માર્ઝલના ઘેરાવામાં પથરાયેલું જોયું હતું તે જ નગર હુએનસંગના વખતમાં ૧૧ માર્ઝલમાં સંકળાયેલું દુર્ભંગ દેખાતું હતું.

આજે સોનભદ્રા અને સરયૂ અહીં ગંગાને મળે છે. સંગમ ઉપર જ પટણાનું સ્થાન છે. આજનું પટણા એની પુરાણી ભૂમિ ઉપર નથી. કહેવાય છે કે, આ નદીઓનાં પ્રચંડ મોઝાંએ એ પ્રાચીન સમૃદ્ધિને ભરખી લીધી છે.

આજના પટણામાં શ્રાવકોની વસતી નજીકી છે. શહેરનો મધ્યભાગ જે ચોક કહેવાય છે તેમાં ખાંડેની ગલીમાં એક જૈન ધર્મશાળા છે. તેની પાસે જ એકી સાથે જોડાયેલાં બે જૈન મંદિરો છે. બંનેમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ લગવાન છે. શહેરમાં પણ એક બીજી જૈન ધર્મશાળા છે.

પટણા શહેરની પશ્ચિમે ગુલબઝર સ્ટેશનની સામે તુલસીમંડી છે. ત્યાં શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિની એક દેરી છે, જેમાં તેમની ચરણપાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. તેની નજીકમાં સુદર્શન શેઠને શૂલિએ ચડાવતાં તેમના પ્રભાવથી એનું સિંહાસન ખની ગયેલું તે સ્થળ ઉપર એક દેરીમાં માત્ર ચરણપાદુકાઓ સ્થાપેલી છે. શ્રીસ્થૂલિભદ્રની પાદુકા પાસે આગ્રવન છે અને તેની સામે એક તળાવ છે. પહેલાં આ તળાવ ખૂબ મોટું હશે એમ જણાય છે. આજે તો તેનો ઘણોખરો ભાગ સૂકાઈ ગયો છે. આ તળાવમાં કમળો પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે, જે એના કુસુમપુર નામની સાર્થકતાનું સ્મરણ કરાવે છે.

શહેરના મંદિરથી દૂર ૧ માઈલ ઉપર શ્રીહીરવિજયસૂરિ દાદાનો બગીચો છે. તેમાં એક સુંદર ધર્મશાળા છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અહીં શ્રીહીરવિજયસૂરિજીનો સ્તૂપ અને ચરણ-પાદુકાઓ હતી એવી નોંધ 'તીર્થમાળા' કરે છે. આજે એમાંનું કશું જણાતું નથી.

ગુલબબાર બાગ સ્ટેશનની નજીકમાં દિગંબર જૈન ધર્મશાળા અને તેની મધ્યમાં વિશાળ દિગંબર જૈન મંદિર છે.

પટણા-બખિત્યારપુર થઈને બાઢ સ્ટેશને ઊતરી 'પાંડ-રાક મોર' જવાય છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના વિહારક્ષેત્રો-માંનું જે મોરાક સંનિવેશ કહેવાય છે તે સ્થળ આ હશે એવું કેટલાકોનું માનવું છે.

અહીંથી સુકામા જંકશન થઈને સીતામઢી જવાય છે, જેનું પ્રાચીન નામ મિથિલા હતું.

૩૩. કાશી-ખનારસ

પટણા સ્ટેશનથી રવાના થઈને મોગલસરાઈ જંકશને ગાઢી બહલી આઉધ રોહિલખંડ રેલ્વે દ્વારા કાશી જેને રાજ-ઘાટ પણ કહે છે તે સ્ટેશને ઊતરાય છે.

ભારતવર્ષની ભૂગોળ ઉપર કેટલાંયે સામ્રાજ્યો ઊગ્યાં ને આથમ્યાં, કેટલીયે નગરીઓએ પોતાની યુવાની માણી અને વૃદ્ધાવસ્થામાં જર્જરિત થઈ ગઈ કે નાશ પામી. એ સૌની સાખ પૂરતી આ કાશીનગરી અમરપુરીના નામે કેમ ગવાઈ છે તેનો મર્મ આજસુધીની હયાતી દ્વારા ખુલ્લો થાય છે.

કહેવાય છે કે એવાં કાપિ ગતિર્નાસ્તિ તેવાં ધારાણસીગતિઃ । જેમને કયાંઈ સદ્ગતિ થવાની આશા નથી તેમની વારાણસીમાં સદ્ગતિ થાય છે. ‘કાશીના મરણ’ની કહેવત આ જ રહસ્યને આભારી છે.

વરણા અને અસી નામની નદીઓનો અહીં ગંગામાં સંગમ થાય છે તેથી શાસ્ત્રગ્રંથોમાં આ નગરીનું અસલ નામ ‘વારાણસી’ નોંધાયેલું મળે છે. પાછળથી તેનો અપ-ભ્રંશ થતાં વણારસ-બનારસ એવા નામે પણ તે ઓળખાય છે.

કાશી આજે હિંદુધર્મનું મોટું તીર્થસ્થળ છે. કાશી-વિશ્વનાથનું પ્રખ્યાત મંદિર તેમનું યાત્રાસ્થળ છે. ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’કાર કહે છે કે, વિશ્વનાથ મંદિરમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ-સ્વામીની મૂર્તિ છે. તેની પાસે એક મસ્જિદ છે તેને વિશે કહેવાય છે કે તે અગાઉ એક શિવાલય હતું. પરંતુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ બેનારને એમાંની જૈનશૈલી નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી. આ સિવાય અહીં સેંકડો શિવાલયો છે. ગંગા નદીના કિનારે ઠેક રાજઘાટથી લઈને અસીઘાટ સુધી લગભગ જે માર્ગલમાં જુદા જુદા નાના-મોટા ઘાટો બંધાયેલા છે. અહીં ગંગામાં નહાવાનું પુણ્ય મનાય છે અને દૂર દૂરથી યાત્રાળુઓ એ માટે અહીં આવીને પોતાના જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવે છે. ધર્મભાવનાને યાંત્રિક અને બ્યાપારી સ્વરૂપ આપનારા પંડ્યાઓ યાત્રાળુઓ પાસેથી મનમાની દલાલી પડાવતા નજરે ચડે છે.

ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાઓની પરંપરાને સાચવી રાખનારા સમર્થ પંડિતો અહીં જ મળી આવે છે. આથી દર્શન,

વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ વગેરે વિદ્યાઓનું આ પીઠ છે અને વિદ્યાને આજીવિકાનું સાધન નહિ બનાવનારા પડિતો આજે પણ એ જ પ્રાચીન પ્રણાલિએ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન આપે છે.

ભારતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન મોખરે છે. કાશીની વિશાળ ભૂમિ ઉપર પથરાયેલા આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્વાચીન અને પ્રાચીન વિદ્યાઓની બધી શાખાઓનું તુલનાત્મક વિદ્યાધ્યયન કરાવવામાં આવે છે, એની સ્થાપનાથી માંડીને આજ સુધીની સ્થિતિ વસ્તુના વિકાસક્રમનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે. એ બાણીને આપણી મુમૂર્ષુચેતનામાં નવા પ્રાણનો સંચાર થઈ આવે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જૈન સાહિત્યના અભ્યાસને માટે પણ પૂરતી સગવડ છે.

આ નગરીનો જૈન ધર્મ સાથેનો સંબંધ બહુ પુરાણો છે. એ સંબંધ પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો ગણાય. કથાઓ જણાવે છે કે પહેલાં આ નગરી દેવવારાણસી, રાજવારાણસી, મહનવારાણસી અને વિજયવારાણસી—એમ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી. સાતમા ભગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથ અને ત્રેવીસમા પ્રભુ શ્રીપાર્શ્વનાથની આ જન્મભૂમિ છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના પિતા અક્ષયને રાજાની અહીં રાજધાની હતી. ભગવાન પાર્શ્વનાથે અહીં જ દીક્ષા લઈને કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમનું નિર્વાણ સમેતશિખર ઉપર થયું એ ઉપરથી માની શકાય કે કાશીથી લઈને સમેતશિખર સુધી તેમનું વિહારક્ષેત્ર હતું અને એ પ્રદેશ ભગવાન

પાર્શ્વનાથના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયો હતો. ભગવાન બુદ્ધને આ પ્રદેશોમાં જ્યાં જ્યાં નિર્ગ્રંથોનો પરિચય થયો હતો, જેની નોંધ તેમના પિટક ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે ભગવાન પાર્શ્વનાથના જ શિષ્યો હતા. જૈનગ્રંથોમાં તેમને પાર્શ્વાપત્યિકનામે ઓળખાવ્યા છે.

ભગવાન સુપાર્શ્વનાથ અને ભગવાન પાર્શ્વનાથની સ્થાપના અનુક્રમે અહીંના લેલુપુરના મંદિરમાં અને ભદૈની ઘાટ પરના મંદિરમાં અત્યારસુધી જળવાયેલી છે. અલગત, એમાં સમયે સમયે નવનવા ઉદ્ધારો થતા જ રહ્યા છે. જૈન-કથા મુજબ ભગવાન પાર્શ્વનાથે અજ્ઞાન તપસ્યા કરતા કમઠ જોગીના તાપણામાંથી જળતા નાગને બચાવ્યો હતો તે સ્થળ આ નગરીના ગંગાકાંઠે જ હતું. અહિંસાધર્મની આ અભૂતપૂર્વ પ્રાચીન ઘટનાનું કોઈ સ્મારક આપણા કમનસીબે રહેવા પામ્યું નથી.

ભગવાન મહાવીર પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથના પંથે એ જ મહાન ધર્મના પુરસ્કર્તા હતા. એમના સમયમાં આ નગરી મલ્લકી જાતિના રાજાઓની રાજધાની હતી. મહારાજ શ્રેણિકને આ ગામ પહેરામણીમાં મળ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ આગમગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે.

એ પછી જૈનોના આ ધાર્મિક કેન્દ્રની મહત્તા ક્યારે ઘટવા માંડી એ જાણી શકાતું નથી.

આજે આ નગરમાં લગભગ ૧૨ જૈન મંદિરો છે. આમાં છે. મોટે ભાગે કેટલાંક તેા બીજે ત્રીજે માળે છે અને

બહારથી સાદા ઘર જેવાં લાગતાં મકાનોમાં હોવાથી તેની માહિતી પૂબરી દ્વારા જ મેળવી શકાય છે.

ચોક બનારથી લગભગ ૧ માઈલ દૂર આવેલા લેલુ-પુરની ધર્મશાળામાં ઊતરી શકાય છે. અડધો ભાગ સ્વેતાંબરો અને અડધો ભાગ દિગંબરોના કબજામાં છે. ધર્મશાળાની વચ્ચે જ રહેલા સ્વેતાંબર જૈન મંદિરમાં ઊંચી એઠક ઉપર આવેલી મનોહર છત્રીમાં મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન બિરાજે છે તે ખીણ પણ પ્રતિમાઓ છે. આ સ્થળ ભગવાન પાર્શ્વનાથનાં ચાર કલ્યાણકોની સ્થાપનારૂપ છે. સાથે બગીચો અને દાદાજીની દેરી પણ છે. ધર્મશાળાની બાજુમાં એ દિગંબર જૈન મંદિરો છે.

નજીકના લદૈની ઘાટથી નાવમાં બેસીને રામઘાટથી બધાં મંદિરોનાં દર્શન કરવાનું અનુકૂળ પડે છે. નાવમાં જતાં કિનારા પરનાં દિગંબર સ્યાદ્રાદ વિદ્યાલય, કાશીરાજનો મહેલ, ત્રણ અખાડા, હનુમાન, હરિશ્ચંદ્ર, કેદાર, નારદ નામના ઘાટો, પેશ્વાનું મકાન, ચોસઠીઘાટ, ઉદેપુરઘાટ, દરબંગાઘાટ, અહલ્યાબાઈ હોલકરનું ઘડિયાળવાળું મકાન, દશાશ્વમેધઘાટ, બિરલા મેન્શન, લાલમંદિર, નજીકમાં મણિકર્ણિકાઘાટ, ગ્વાલિયરઘાટ વગેરે બેતાં બેતાં રામઘાટે ઉતરાય છે.

કેટલાક ઘાટો અને મકાનો ગંગાએ ભરખી લીધેલા બેવાય છે. થોડાં પગથિયાં ચડતાં નાગપુર અથવા નયાઘાટ આગળ (૧) શ્રીશાંતિનાથ જિનનું મંદિર આવે છે. તેની નજીકમાં (૨) શ્રોકેશરિયાજીનું મંદિર છે, જેમાં સ્ફટિકનાં બિંબ અને પાદુકાઓ છે. (૩) યજ્ઞેશ્વર ઘાટ પાસે શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે. ઉપલે માળે પીળા

તી.૮

વર્ણના ઓચુખળ વચ્ચે વૃક્ષનો આકાર ભલો કરેલો છે. બાહુમાં ધાતુની શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા તેમજ દાદાજીનાં પગલાં વગેરે છે. તેની નજીકમાં (૪) શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર આવે છે. (૫) સુતાતોલાઘાટ પર શ્રીગોડી-પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે ને તેમાં ધાતુનાં બે મોટાં બિંબો બિરાજે છે. (૭) રામઘાટ પર શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર સત્તર શિખરવાળું અને ચાંદીની છત્રીવાળું છે. નીચે મૂં નાં શ્રીશામળિયા પાર્શ્વનાથ છે અને ઉપર શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. આ સિવાય બીજાં જિનબિંબો, ચોવીશીના પદ્મ, ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ, સુંદર દેરાસર વગેરે વિવિધ દેખાવો અને થાંભલામાંનું શિલ્પકામ મનોહર છે. આ મંદિરનો વહીવટ એક ચતિજીના હસ્તક છે. તેઓ પાસેના ઉપાશ્રયમાં રહે છે. (૮) નંદસાર મહોલ્લામાં આવેલા અંગ્રેજી કોઠીના નામે ઓળખાતા મકાનમાં ગુરુદેવ શ્રીવિજય-ધર્મસૂરીશ્વરજીએ સ્થાપેલી શ્રીચશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા હતી, તેના પાંચમે માળે શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજે છે ને ત્યાં જ શ્રીચશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની મૂર્તિ પણ પધરાવેલી છે. (૯) ઠંઠેરી બબ્બરના ઘર દેરાસરમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની ધાતુની પ્રતિમા છે. (૧૦) ભદૈની-લેલુપુસ્થી થોડે આગળ જતાં જમણા હાથે વચ્છરાજ ઘાટના મથાળે ગંગાની સપાટીથી લગભગ ૨૫૦ ફીટ જિંચે રમ્ય મંદિર બિંબું છે, તેની આગળ વિશાળ ચોક છે, તેમાં આરસની છત્રીમાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં કલ્યાણકોનું સ્મરણ આપતી સ્થાપના કરેલી છે. પગલાં અને જિનબિંબો વિરાજે છે. સુવર્ણ કળશોથી સુશોભિત શિખર મનોહર દેખાય છે. આ સ્થળનું વાતાવરણ ગમે તેવું મન હરી' લે એવું છે.

ચંદ્રપુરી:

(૧૧) કાશીથી ૧૪ માઈલ દૂર ચંદ્રપુરી નામનું ગામ છે. અહીંના લોકો આ ગામને ચંદ્રોટી કે ચંદ્રાવતીના નામે ઓળખે છે. ગંગાના તટ પર ભૂમિકાએ આ ગામ વસેલું છે. આ નાનકડા ગામની વચ્ચે પ્રથમ દિગંબર જૈન મંદિર આવે છે અને ત્યાંથી થોડું આગળ ચાલતાં એક ચાર વીધા જેવડા વિશાળ યોગાનમાં કિલ્લાથી ઘેરાયેલું નાનું છતાં મનોહર દેવાલય છે. તેમાં મૂં નાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને તેની નજીકમાં ચરણપાદુકાની ફેરી હતી પરંતુ અગાઉ ગંગામાં પૂર આવવાથી આ મંદિર ખંડિયેર જેવું બની ગયું છે. આ મંદિરવાળા ટીલાને રાબનો ટીલો કહે છે.

શ્રીચંદ્રપ્રભુ જિનેશ્વરનાં ચાર કથ્યાણુકોનું સૂચક આ સ્થળ રમણીય છે. તેથી અમદાવાદની આણંદજી કથ્યાણુજીની પેઢીએ તેના જીર્ણોદ્ધારનું કામ હાથ ધર્યું છે.

આ સ્થળથી જરા દૂર એક મોટી જૈન શ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે અને મંદિરની સામી બાજુમાં દિગંબરી જૈન ધર્મશાળા છે. ગામમાં જૈનોનું એકે ઘર નથી.

અહીં આસપાસમાં ઘણાં ખંડિયેરા અને ટીલા-ટેકરાઓ પડેલા છે. એનું ખોદકામ કરવામાં આવે તો પુરાતત્ત્વની કેટલીયે વસ્તુઓ હાથ લાગે તેમ છે.

અહીંથી ૧૧-૨ માઈલ દૂર કાઠીપુર સ્ટેશન છે.

સિંહપુરી:

(૧૨) ચંદ્રપુરીથી પાછા ફરતાં લગભગ ૯ માઈલ પર સિંહપુરી નામનું જૈન તીર્થ જંગલમાં આવેલું છે. અહીંથી

એક માઈલ દૂર હીરાપુર કે હીરાવનપુર નામનું ગામ છે. સિંહપુરીમાં અગિયારમા શ્રીશ્રેયાંસપ્રભુનાં ચાર કલ્યાણક્રમ થયાં હતાં.

રેલ્વે સડક સામેના કંપાઉંડમાં એક તરફ નાની શ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળા છે અને બીજી તરફ કોટવાળું મૂ. ના. શ્રીશ્રેયાંસપ્રભુનું દેવાલય છે. તેની સામે સમવસરણના આકારનું મંદિર છે, જે ભગવાનના કેવળજ્ઞાનનું સ્મરણ કરાવે છે. કોટના ચારે ખૂણે ઉપર-નીચે ગોળાકાર દેરીઓ બનેલી છે, જેમાં ચરણપાદુકાઓ અને ભગવાનના જીવન-પ્રસંગોના ચિતાર રજૂ કર્યો છે. અગ્નિખૂણાના ભાગમાં અધિષ્ઠાયક દેવની દેરી છે. નૈઋત્યખૂણાની દેરીમાં શ્રેયાંસનાથ ભગવાનની માતા ચૌદ સ્વપ્ન નિહાળે છે તેનો દેખાવ આપ્યો છે. વાયવ્ય ખૂણાની દેરીમાં જન્મકલ્યાણકની સ્થાપના છે અને ઈશાન ખૂણામાં દીક્ષા કલ્યાણકની સ્થાપના કરેલી છે. તેમાં આરસના બનાવેલા અશોકવૃક્ષ નીચે ભગવાન દીક્ષા લઈ રહ્યાનો દેખાવ આપ્યો છે અને નીચેની એક છત્રીમાં વ્યવન કલ્યાણકની સ્થાપના બતાવી છે. વળી, એક છત્રીમાં મેરુ પર્વત ઉપર જન્મભિષેક કરાવતું દૃશ્ય છે. જ્યારે બીજી છત્રીમાં ચરણપાદુકાઓ છે. એક છત્રીમાં કુશલાળની મૂર્તિની સ્થાપના કરેલી છે.

આંબાવાડિયું ને બગીચાના મનોહર એકાંત સ્થળમાં આ મંદિરની રચના આહ્લાદક અને શાંતિપ્રેરક બની રહે છે. સારનાથ :

સિંહપુરીથી અડધો માઈલ દૂર એટલે પાટો જોળંગી

સારનાથ મહાદેવની દેરી વટાવી આગળ જઈ એ તો ખોદોનો એક અર્ધસ્તૂપ બિલેલો દેખાય છે. આ સ્તૂપ ૯૦ ફીટ ઊંચો અને ૩૦૦ ફીટના ઘેરાવાવાળો છે. અહીંની ભૂમિનું ખોદકામ કરતાં કેટલીક ખોદ મૂર્તિઓ અને સ્થળો મળી આવ્યાં છે.

સારનાથ એટલે ભગવાન બુદ્ધના ધર્મચક્રપર્વતનું સ્થાન. શતાબ્દીઓથી આ સ્થળ ભૂર્ભામાં ભળી ગયેલું પરંતુ પુરાતત્ત્વ સંશોધકોએ તેને શોધી કાઢ્યું ત્યારથી ખોદોનું એ તીર્થધામ બન્યું છે. ખોદ સાહિત્યમાં આનો ઇસિપત્તન (ઋષીપત્તન) નામે ઉલ્લેખ આવે છે. આમાં મૃગદાવ વન હતું. એથી શતાબ્દીમાં ભારતપ્રવાસી ક્ષત્રિયાને આ સ્થળને ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ યાત્રીએ અહીં ચાર મોટા સ્તૂપો અને બે વિહારો જોયા હતા. લગભગ છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં હૂણોના નાયક મિહિરકુલે અહીં આક્રમણ કરેલું એમ માનવામાં આવે છે. લગભગ સાતમી શતાબ્દીમાં અહીં આવેલા યાત્રી હુએનત્સાંગે ૩૦ ખોદ વિહારો જોયા હતા, જેમાં ચેરવાહના અનુયાયી ૧૫૦૦ બિશ્વુઓ રહેતા હતા. આ ઉપરાંત ૧૦૦ હિંદુમંદિરો હતાં.

અહીંથી મળી આવેલાં પુરાતાત્ત્વિક સાધનો ઉપરથી જણાય છે કે, અગિયારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં મહામહા ગિજનવીએ સારનાથ જીતી લીધું. તે પછી કનોજના રાજા ગોવિંદચંદ્રની રાણી કુમારદેવી, જે ખોદ હતી તેણે અહીં ધર્મચક્રબિનવિહાર બંધાવ્યો હતો, પરંતુ થોડાક સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૧૧૯૪માં શહાબુદ્દીન ઘોરીના સેનાપતિ

કુતબુદ્દીને સારનાથમાંનાં બૌદ્ધ દેવળો અને મૂર્તિઓનો નાશ કરી નાખ્યો છતાં એ વિશાળ સ્તૂપો વગેરે બચી રહ્યા.

આને અહીં એક ભવ્ય બાંધણીવાળો વિહાર બાંધાવવામાં આવ્યો છે જેને મૂલગંધકુટી વિહાર કહે છે. એ વિહારમાં પ્રવેશ કરતાં મોટો ઘંટ નજરે પડે છે. તેમાં સોનેરી રંગની ભુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજે છે. દીવાલ પર ભુદ્ધ ભગવાનના જીવનપ્રસંગોનું ચિત્રમય આલેખન છે.

થોડાં વર્ષો થયાં અહીં એક બૌદ્ધ મઠ સ્થાપિત કરેલો છે. તેમાં બૌદ્ધદર્શનની પાઠશાળા શરૂ કરેલી છે. અહીંના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન અને એક પુસ્તકાલય પણ છે.

૩૪. અયોધ્યા

કૌશી-બનારસથી આઉઠ-રોહિલખંડ રેલ્વે દ્વારા ૬૦ માઈલ દૂર અયોધ્યા સ્ટેશને ઉતરાય છે.

ઘાઘરા ને સરયૂના કાંઠે વસેલી અયોધ્યાનું નામ શામાયજુના વાયકોથી અબ્બણ્યું નથી પણ રામના સમય પહેલાં કેટલાંયે વર્ષો અગાઉ આ નગરીને સંબંધ જોના સાથે બાંધીતો હતો.

શાઓમાં આ નગરીને કોશલા, વિનીતા, સાકેત, ઈક્વાકુભૂમિ, ઉત્તર કોશલા, રામપુરી, અવધ્યા, અયોધ્યા વગેરે નામોથી ઓળખાવેલી જોવાય છે. આ ઈક્વાકુભૂમિ સાથે ઋષભદેવની કથા જોડાયેલી છે. એ સમયે ભ્યારે સી-પુરુષનાં

સુગ્રો સાથે જ જન્મતાં, એક બીજાને પરણતાં અને નિર્વાણની અનંત શાંતિ પણ સાથે જ અનુભવતાં. દુઃખ કે સ્વંતાપ આજના જેવાં નહોતાં ત્યારે ભગવાન ઋષભદેવે આ ભૂમિમાં જન્મ લીધો. તેમણે પોતાના અનુભવજ્ઞાનથી લોકોને સંસારચાત્રાની રીત શીખવી; દ્વિપિ, શિલ્પ અને વિદ્યાની અનેક વિદ્યાશાખાઓ વિકસાવી વિસ્તારી. આમ જ્ઞાન અને સંસ્કારને સો પહેલો પ્રકાશ આ ભૂમિમાંથી સર્વત્ર પસર્યો. એ ભૂમિની પવિત્રતા અને મહત્તાનું વિવેચન કરવું એ તો હાથકંગનને આરસી બતાવવા જેવું છે.

પરંતુ ઇતિહાસકાળમાંયે આ ભૂમિમાં હિંદુઓ અને જૈનોની કથાઓ તાણાવાણીની માફક સંકળાયેલી છે, એટલે એનો ઉકેલ કાઢવો મુશ્કેલ છે.

આજે તો આ નગરી હિંદુતીર્થનું ગૌરવ પામી રહી છે. અહીં ઘણાં હિંદુમંદિરો ને કુંડો બેવાય છે. નદીકિનારે તો મંદિરોની હારમાળા જ ઊભી કરેલી છે. હનુમાનગાદી, કનકભવન, રત્નસિંહાસન, સીતાજીની રસોઈ વગેરે સ્થળો દર્શનીય છે પરંતુ આ સ્થળોને બેઈને ત્યાગભાવના સ્ફુરતી નથી.

તપ અને ત્યાગની ભાવના તીર્થકરોનાં ચરિત્રોમાંથી મળી આવે છે તેવી જ પ્રેરણા તેમના ઊભા કરેલાં સ્મારકો-માંથી પણ સ્ફુર્યા કરે છે. આ ભૂમિ ઋષભદેવ ભગવાનનાં ત્રણ અને શ્રીઅજિતનાથ, શ્રીઅભિનંદન, શ્રીસુમતિનાથ અને શ્રી-અનન્તનાથ તીર્થકરોનાં ચાર ચાર કલ્યાણકૌથી પવિત્રિત થયેલી છે.

સ્ટેશનથી બબ્બર તરફ જતાં લગભગ ૧૫ માઈલ દૂર આવેલા કટશ મહોલલામાં ઘોઘરા નદીના કિનારે જૈનોનું

તીર્થધામ આવેલું છે. કોટની મધ્યમાં શ્રીઅન્નિતનાથ ભગવાનનું દેવાલય નવા સ્વાંગમાં શિખર અને ભૂમિગૃહથી શોભી રહ્યું છે. સાથે સમવસરણના આકારની દેરીમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ અને શ્રીઅન્નિતનાથપ્રભુ ખિરાજે છે. ખૂણા પરની દેરીઓમાંથી પાદુકા અને ખિંઓ લાવીને અહીં તેમજ મૂળ મંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. શ્યામવર્ણી સાત પાદુકાઓમાં—ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ જોડી પગલાં આલેખ્યાં છે, જે પાંચે ભગવાનનાં મળીને ૧૬ કલ્યાણકૌતુ સ્મરણ કરાવે છે. અહીં ચાર દેવીઓની સુંદર મૂર્તિઓ છે. ભોંયરામાં પખાસન અને દાદાજીની પાદુકા છે. મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. પાસે સ્વેતાંબર ધર્મશાળા છે. અહીં દિગંબર મંદિર અને દિગંબર ધર્મશાળા વગેરે છે. જૈનોની ખાસ વસ્તી નથી.

૩૫. અષ્ટાપદ

અષ્ટાપદ તીર્થ ક્યાં આવ્યું તેના આજે પત્તો નથી. પણ આપણા શાસ્ત્રોમાં આ તીર્થનો મહિમા ખૂબ ગવાયો છે. ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ માં આ તીર્થ વિશે માહિતી આપી છે. તેને દૂંકમાં જોઈ લેઈએ:

અયોધ્યા નગરીથી ખાર યોજન દૂર કૈલાસના ળીઆ નામથી ઝોળખતો અષ્ટાપદ પર્વત આવેલો છે. તેમાં આ તીર્થ છે. એ પર્વત આઠ યોજન ઊંચો અને સફેદ શિલાઓથી ધવલ-ગિરિ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. કવિ કહે છે કે, અયોધ્યાના સીમાડે વૃક્ષ ઉપર ચડીને જોઈએ ત્યારે સ્વચ્છ આકાશમાં ધવલ શિખરોનું દર્શન થાય છે. એ આખોયે પ્રદેશ ઝાડી, ઝરણાં

અને સરોવરોથી ભરચક છે. પંખીઓ સિવાય કોઈ માનવ પ્રાણીનો ત્યાં સંચાર થતો જોવામાં આવતો નથી. જોની નજીકમાં માનસરોવર છે.

જૈન કથા પ્રમાણે ઋષભદેવ ભગવાન અને તેમના ખાહુબલી વગેરે ૬૬ પુત્રો-એ રીતે ૧૦૮ મનુષ્યોએ એક જ સમયે એ પર્વતમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. એનું સ્મરણ જાળવવા ત્યાં ત્રણ સ્તૂપોની રચના એ સમયે થઈ હતી. ભરત ચક્રવર્તીએ સિંહનિષદા નામનો પ્રાસાદ આ સ્થાને બંધાવ્યો હતો. આ મંદિર વિશાળ, ભવ્ય અને રમણીય હતું. કહે છે કે, આ મંદિરની રક્ષા માટે સગર ચક્રવર્તીના સાઠ હજાર પુત્રોએ અષ્ટાપદની આસપાસ ખાઈ ખોદીને ગંગાનો પ્રવાહ તેમાં વાળ્યો. એ ખાઈ એવડી મોટી બની કે સાધારણ મનુષ્ય ત્યાં જઈ શકતો નહિ અને તેથી ધીરે ધીરે એ તીર્થ સહુને અગમ્ય બન્યું.

અષ્ટાપદ તીર્થ ઉપર ભરત ચક્રવર્તી વગેરે અનેક મુનિરાજો નિર્વાણ પામ્યા છે અને તેથી એ તીર્થનો મહિમા ખૂબ વધેલો છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ આ તીર્થની મહત્તા ગાતાં પર્ષદામાં જાહેર કર્યું કે જે માણસ લખિંધવડે આ તીર્થની યાત્રા કરે તે એ જ ભવે મોક્ષે જાય.

આટલા વર્ષુન ઉપરથી જ આ અષ્ટાપદ તીર્થની મહત્તા જાણી શકાય છે.

આજે તો આ તીર્થના વર્ષુન સિવાય એ તીર્થને જોવાજાણવાનું કોઈ સાધન નથી. પરંતુ જાણે એ તીર્થનું દર્શન કરાવી સમાધાન આપવું હોય એમ કોઈ જૈનાચાર્યે એક તીર્થની રચના કરાવી જેનું નામ અષ્ટાપદાવતાર રાખ્યું છે.

આ અષ્ટાપદાવતાર તીર્થ અંપાપુરીથી ૧૨૦ માઈલ દૂર પશ્ચિમે સુલતાનગંજ નામના શહેર પાસે છે. અગાઉ એ ચાકનામે ભાષીતું હતું અને જ્યાં ગંગા નદીનો વિશાળ પટ પથરાયેલો છે તેની વચ્ચે જાંડાણ જગામાં એક સુંદર નાની પહાડી ઉપર નાણુક જિનમંદિરની રચના કરવામાં આવી છે. નદીને ખાઈ અને પહાડીને અષ્ટાપદનું આઠેદૂળ રૂપ આપી સર્જાવેલી આ રચના અષ્ટાપદ-અવતારને સ્પર્શક બનાવતી હતી. તેમાં ભગવાન ઋષભદેવની મૂર્તિ હતી પણ આજે તો એ મંદિરમાં મહાદેવની મૂર્તિ પથરાવેલી છે. ત્યાં નાવમાં ઝેસીને જઈ શકાય છે.

આ જૈન મંદિર ક્યારે શૈવ મંદિર બન્યું તેનો ઇતિહાસ ભણવા મળતો નથી પણ ૧૮ મા સૈકાના જૈન યાત્રી શ્રીસોભાગ્ય-વિજયજીએ આ સ્થળનું જૈન તીર્થરૂપે વર્ણન આપેલું છે :
 “ અંગાજીના મધ્ય ભાગે રે, એક ડુંગરી દીસે ઉઠાર રે,
 તિહાં દેરી એક પવિત્ર રે, પ્રતિમા જિન પ્રથમની નિત્ત રે;
 કહે અષ્ટાપદની રીત રે, અંગા મધ્ય થઈ એ પવિત્ર રે.”

એટલે આ તીર્થ અઠારમા સૈકા સુધી બરાબર જૈનોના કબજામાં જળવાયેલું હતું. આ રીતે અષ્ટાપદ તીર્થ તો વિચ્છેદ પામ્યું હતું પણ આપણી ઊંકાજીથી અષ્ટાપદાવતાર પણ આપણા હાથમાંથી ચાલ્યું ગયું એ ઓછી કમનસીબ ધીના નથી. આ અષ્ટાપદાવતારનું ચિત્ર લખનાની ઠાઠાવાડીમાં છે અને એ જ ચિત્ર અંગાલી સુપ્રસિદ્ધ ‘ પ્રવાસી ’ માસિકના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર એક વખત અંકિત થયું હતું.

૩૬. કૈભળાદ

અયોધ્યાથી ૪ માઈલ દૂર કૈભળાદ નામે જિલ્લાનું મોટું ને મુખ્ય શહેર છે.

શહેરના મધ્ય ભાગમાં નાનું પણ સુંદર શ્વેતાંબર જૈન મંદિર બાબુ મોતીચંદણ નખતે બંધાવેલું છે. તેમાં મૂળનાયક શ્રીશતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજે છે.

જિનાલયની પાસે જ એક જગામાં નાની શ્વેતાંબર જૈન ધર્મશાળા આવેલી છે. અહીંનું મ્યુઝિયમ ખાસ જોવાલાયક છે. તેમાં ઘણી જૈન મૂર્તિઓ છે.

અહીંથી શ્રાવસ્તી નગરી ૬૬ માઈલ દૂર છે. તેના ખોદકામમાંથી જે મૂર્તિઓ વગેરે મળી આવી તે આ મ્યુઝિયમમાં મૂકેલી છે. શ્રાવસ્તીના એક જૈન મંદિરની પરિકરવાળી મૂર્તિ આ મ્યુઝિયમમાં જોવાય છે. અહીં જૈનોની વસ્તી નથી.

૩૭. રત્નપુરી

કૈભળાદથી પાંચ કોસ અને સોહાવલ સ્ટેશનથી ૧-૧૧ માઈલ દૂર રત્નપુરી નામનું જૈન તીર્થ આવેલું છે. આજકાલ આ ગામને નૌરાઈ (રૂનાઈ) નામે લોકો ઓળખે છે.

ગામને વટાવી દેતાં એક પાંચેક વીધાના ઘેરાવામાં કિલ્લાવાળું સુંદર સ્થાન નજરે પડે છે. તે જ ખંદરમા તીર્થંકર શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનાં ચાર કલ્યાણકોનું સ્મરણ આપતું ધામ છે. આસપાસ ગીચ ઝાડી અને આંખવાડિયાથી આ સ્થળની રમણીયતા કુદરતે વધારી દીધી છે. પ્રથમ ધર્મશાળા આવે.

છે ને એમાંથી એક બારી વાટે મંદિરના ચોગાનમાં જવાય છે. વચ્ચે સમવસરણુના ત્રણ ગઠની માફક ત્રણ પગથાર પર આ મંદિર નાબુકતાનો અંબાર ધરી ઊભું છે. તેમાં કેવલજ્ઞાન કલ્યાણકની પાદુકા પધરાવેલી છે. તેની સામે જિનમંદિર છે. તેમાં પાશ્વનાથ ભગવાનની શ્યામવર્ણી પ્રતિમા છે અને તેની આસપાસ ભ. ધર્મનાથ, અને ભ. અરનાથ વગેરેની પ્રાચીન ભવ્ય મૂર્તિઓ સ્થાપન કરેલી છે. મંદિરની મધ્ય વેદિકામાં કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની સ્થાપના છે. તે દક્ષિણ દ્વાર સામે આરસની સુંદર છત્રીવાળું દેવાલય છે જેમાં ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ પોણા બે હાથ જેવડી ઝિરાજે છે. એ સિવાય બીજી સાત પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.

ચારે ખૂણામાં ચાર દેરીઓ છે. તેમાં અગ્નિખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાન અને મહાવીરસ્વામીનાં પગલાં છે. નૈઋત્ય ખૂણાની દેરીમાં શ્રીધર્મનાથ ભગવાનનાં ચ્યવન કલ્યાણકની સ્થાપના છે. વાયવ્ય ખૂણાની દેરીમાં તેમના જન્મ કલ્યાણકની સ્થાપના છે.

મંદિર ઘણું પ્રાચીન છે. હમણાં જ તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

૩૮. શ્રાવસ્તી

સુશ્રાવકાલ્યા શ્રાવસ્તી વિચતે ભુવિ વિશ્વતા ।
નગરી યત્પુરઃ સ્વર્ગિનગરી ન ગરીયસી ॥

જૈન શ્રાવકોથી ભરચક જે શ્રાવસ્તી નગરી આગળ અલકાપુરી પણ કંઈ દેખામાં નહોતી એવા ઐધર્મમાં રાચતી

નગરીનું વર્ણન પ્રાચીન જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી બાણુવા મળે છે, તેની આજની વેરાન દશાનીયે જે વિદેશી સંશોધકોએ શોધ ન કરી હોત તો એનો પત્તો લાગવોયે મુશ્કેલ હતો.

આજે આ નગરીનાં ખંડિયેરો અયોધ્યાની ઉત્તરે અને બલરામપુર સ્ટેશનથી ૧૨ માઈલના અંતરે આવેલા ‘સહેત-મહેટકા કિલ્લા’ નામે ઓળખાતા સ્થળમાં રાષ્ટ્રી નદીના દક્ષિણ કાંઠે વિખરાયેલાં પડ્યાં છે. વિદ્રાનોએ આ સ્થળમાં પ્રાચીન શ્રાવસ્તી હોવાનું સાબિત કર્યું છે. આ રાષ્ટ્રી નદી તે પ્રાચીનકાળમાં ઓળખાતી ઇરાવતી કે અચિરાવતી નદી જ છે એમ માનવામાં આવે છે.

આ સ્થળની દક્ષિણ દિશામાં કૈબળખાદ, ઉત્તરમાં નેપાલનું રાજ્ય, પૂર્વમાં ગોંડા અને પશ્ચિમમાં બહરાચમ ગામ આવેલાં છે.

કહેવાય છે કે ‘સહેતમહેટ’ એ સુદત્ત નામના ‘મહા-શ્રેષ્ઠી’ના પ્રસિદ્ધ વિશેષણ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું છે. લોકો શ્રાવસ્તીનાં ખંડિયેરોને ‘મહેટ’ અને જેતવનનાં ખંડિયેરોને ‘સહેત’ એવા નામથી ઓળખે છે. ઓહમાં સૈકામાં રચાયેલા ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ પણ શ્રાવસ્તીને ‘મહેટ’ એવું નામ આપેલું છે.

ડૉ. ફેગલે સને ૧૯૦૭-૮ માં પુરાતત્ત્વ વિભાગના વિવરણમાં જણાવ્યું છે કે વર્તમાન ‘મહેટ’નો વિસ્તાર ૧૭૨૫૦ ફીટના ઘેરાવામાં છે, જે શ્રાવસ્તીની પુરાણી સીમાને એથી વધારીને સૂચિત કરતો નથી.

અહીં સરકાર તરફથી ડૉ. હોએ ખોદકામ કરાવતાં

તેમને ટેમરીંડ નામના દરવાજાની પાસે, જ્યાં મહેટનો કિલ્લો પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે તેની નજીક એક જૈન મંદિરનાં ખંડિયેર હાથ લાગ્યાં છે. તેમણે એ મંદિરને જૈનોના સોલનાથના મંદિરને નામે ઓળખાવ્યું છે પરંતુ ખરી રીતે એનું નામ સંભવનાથનું મંદિર છે.

આ મંદિર લંબ-ચોરસ યોગાનમાં આવેલું છે. તેનો ફેટલોક ભાગ ઊંચો છે. ધુમ્મટ આકારનું ચિખર આજે પડેલી હાલતમાં છે. તે મંદિરમાં જવા માટે પહોળાં પગથિયાંની હાર ગોળાકાર છે. તેની લંબાઈ ૨૩ ફીટ છે જ્યારે પહોળાઈ ૨૨ ફીટ ૪ ઇંચની છે.

આ મંદિરની ભીંતના ઉત્તર-પશ્ચિમ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં બે લંબ-ચોરસ ઓરડાઓનો પત્તો લાગ્યો છે. ફેટલાંક શિલ્પકામો અખંડ મળી આવ્યાં છે. આ મંદિરની અગિયાર મૂર્તિઓ મળી આવી છે, તે પૈકી બે મૂર્તિઓ ઈ. સ. પૂર્વેના સમયની છે અને બીજીમાંથી પાંચ મૂર્તિઓ જેના ઉપર સં. ૧૧૧૨, ૧૧૨૪, ૧૧૨૫, ૧૧૩૩ અને ૧૧૮૨ ના એટલે ખારમી શતાબ્દીના લેખો મળી આવે છે.

ઈ. સ. પૂર્વેના સમયની શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આ મૂર્તિ ઘેરા પીળા પથ્થરમાં કારાયેલી છે. આ મૂર્તિ પરિકર સહિત પદ્માસનમાં ધ્યાનમુદ્રાએ બેઠેલી છે. મૂર્તિના મસ્તકના વાળ સીધી લીટી જેવા હારવાળા છે. બંને બાજુના ખભા ઉપર માથાના વાળનો ગુચ્છો લટકે છે. કાન મોટા આકારમાં છે.

મૂર્તિના પદ્માસનના ભાગમાં બંને બાજુએ બે સિંહો

અને વચ્ચે ધર્મચક્ર ફેાતરેલું છે. પરિકરમાં ડાબી બાજુએ ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરતી એક દેવીની આકૃતિ છે જ્યારે જમણી બાજુએ હાથમાં વાજિત્ર ધારણ કરેલા દેવની આકૃતિ છે. એ સિવાય મૂર્તિની બંને બાજુએ શેાપદારો વાજિત્ર લઈને ઊભેલા છે. આસનનો બાકીનો ભાગ ચાર હરોળમાં નાના આકારે ધ્યાનમુદ્રામાં સ્થિત તેવીસ તીર્થંકરોની મૂર્તિ-વાળો ફેાતરેલો છે. ત્રીજી હરોળમાં આગળ કમળમાં ગોઠવેલા બે હાથીઓ છે અને તેના ઉપર બબ્બે માણસો બેઠેલા હોય એવી આકૃતિઓ ફેારેલી છે. આ હાથીઓ મધ્યમાં આવેલી આકૃતિઓના મથાળે સ્થિત છે.

બીજી મૂર્તિ જે ઈ. સ. પૂર્વેની છે, તે પણ શિલ્પકળાની દષ્ટિએ નમૂનારૂપ છે.^૧

આ બધી મૂર્તિઓ હાલ લખનો મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે.

અહીંથી મળી આવેલા બીજા શિલાલેખો ઉપરથી ડૉ. કર્નિધહામ જણાવે છે કે, શ્રાવસ્તીનું પાછળથી ‘મંદિકાપુરી’ નામ પણ હતું.^૨ ઈ. સ. ૯૦૦ માં મોરઘ્વજ—મયૂરઘ્વજ, ઈ. સ. ૯૨૫ માં હંસઘ્વજ, ઈ. સ. ૯૫૦ માં મકરઘ્વજ, ઈ. સ. ૯૭૫ માં સુધાનઘ્વજ, ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં સુહરીઘ્વજ નામના રાજાઓ અહીં રાજ કરી ગયા હતા. ડૉ. બેનેટે આ

૧. જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, સને ૧૯૦૮.

૨. ડૉ. કર્નિધહામ: આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા: વોલ્યુમ. ૧૧.

રાજવંશને જૈન હોવાનું જણાવ્યું છે.^૩ આ રાજાઓમાં છેલ્લો જો સુહરીધ્વજ, ખરું નામ સુહિલધ્વજ છે, તે મહમ્મદ ગજનવીનો સમકાલીન હતો અને સખાર મસાઈનો શત્રુ હતો.

રાજા સુહિલધ્વજ શ્રાવસ્તીના જૈન રાજાઓમાં છેલ્લો હતો. તેણે ગૌડાથી પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાથી ૧૨ માઇલના અંતરે આવેલા 'નરાવગંજ' આગળ થયેલી મોટી લડાઈમાં સાલારગંજને હાર આપી મારી નાખ્યો હતો. સુહિલધ્વજના ૪૦ વર્ષના રાજકાળ પછી અહીંના જૈન રાજવંશનો ઉચ્છેદ થયો.

તે પછી રાઠોડવંશના શ્રીચંદ્ર નામના રાજાએ એ સ્થળમાં ઘુસી આવેલા ચાર લોકોને હાંકી કાઢ્યા અને ઈ. સ. ૧૦૭૨માં રાજ્ય હસ્તગત કર્યું. રાજા ચંદ્રનો પુત્ર સુહિલદલ હતો, જેણે સુસલમાનોને હરાવ્યા હતા. કહેવાય છે કે, આ સુહિલદલ જૈનધર્મ પાળતો હતો, અને તેના વંશજો હોવાનું ગૌરવ લેતા કેટલાક માણસો આજે પણ સીમલા તરફ વસે છે. સુહિલદલ પછી કનોજના સોમવંશી રાજા ચંદ્રદેવે સહેતમહેત જીતી લીધું હતું.

એ પછી આ નગરની પડતી થવા માંડી હશે એમ જણાય છે.

લગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના સમયે આ નગરીની સમૃદ્ધિ અનુપમ હતી. એ સમયે ઉત્તર ભારતમાં કોસલ, મગધ, વત્સ, વૃજી અને અવંતી—આ પાંચ મહાશક્તિશાળી

૩. વી. સી. બેનેટ: નોટ કનેક્ટેડ વીથ સહેતમહેત ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી વો. ૨. પૃ. ૧૨, ૧૩.

સાઆજ્યોમાં એની ગણના હતી. શ્રાવસ્તી નગરી કૌશલદેશની રાજધાની હતી.

આ નગરીના વિષયમાં બોદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાંથી વાણી કહીકતો મળી આવે છે. કૌસલ્યાનં પુરં રમ્મં એ વાક્યથી જ એની રમણીયતા પ્રગટ થાય છે એટલું જ નહિ ‘અદુકથા’— કાર તો કહે છે કે “મનુષ્યોના જે કંઈ ઉપલોગ-પરિલોગ છે, તે બધા અહીં છે (સર્વં અતિથિ), તેથી આ નગરી ‘સાવસ્થી’ (શ્રાવસ્તી) નામે કહેવાય છે. એની જનસંખ્યા સાત ઠોટિ હતી.” મતલબ કે, આ એક વિશાળ નગરી હતી.

આ નગરી અચીરવતી નદીના કિનારે હતી અને સાકેત (અયોધ્યા) થી ૬ ચોજન દૂર હતી. ‘પેત્યવત્થુ’ ના કથન મુજબ હિમાલય પર્વત અહીંથી જોવામાં આવતો હતો.

આ નગરીમાં બુદ્ધ ભગવાન વિશેષતઃ રહ્યા હતા તેથી બોદ્ધ ગ્રંથોના વર્ણન અનુસાર—શ્રાવસ્તીનો પ્રાચીન વિસ્તાર, તેમાં વર્ણવેલા ચાર દરવાજા, રાજકારામ, અનાથપિંડકનું ઘર, વિશાખાનું ઘર, રાજમહેલ, કચેરી, મહાવીથી, ગંડમ્મરૂખ, પંચછિદ્ધકોહ, પ્રાક્ષણવાટક, સડકો, ઘણુ લેવાની ચોકીઓ તેમજ જેતવન અને તેમાં આવેલાં બુદ્ધવિહાર, જૈનોનો તીર્થંકારામ વગેરે સ્થળો કયાં હોવાં જોઈએ એનું શ્રીરાહુલ સાંકુત્યાયને પોતાના ‘પુરાતત્વ નિબંધાવલી’ નામના ગ્રંથમાં ઐતિહાસિકદૃષ્ટિએ વિશદ વર્ણન કરેલું છે. આ કહીકત શ્રાવસ્તીની ઐઠ સમૃદ્ધિ અને કુદરતી રમ્યતા એ સમયમાં કેવી હતી એનું પ્રમાણ આપે છે.

ભગવાન બુદ્ધ મહાઋદ્ધિશાળી ઐઠી અનાથપિંડકના
તી.૯

આમંત્રણથી શ્રાવસ્તી પધાર્યા હતા અને રાજકુમાર જેતના ઉદ્યાનને બુદ્ધ ભગવાનનો આરામ બનાવવા માટે અનાથપિંડકે ખરીદ કરી દીધા હતા ત્યાં રહ્યા હતા. જેતવત પાસે જ ભ. મહાવીરનો તીર્થિકારામ હતો. એ ખંધાતાં ભ. બુદ્ધે એનો વિરોધ કર્યો હતો.

પ્રાચીન જૈનગ્રંથોથી માત્રમ પઠે છે કે, જેને ચંદ્રિકાપુરી કહેતા તે જ આ શ્રાવસ્તી નગરી હતી. અહીં ત્રીભ સંભવનાથ ભગવાને જન્મ લીધો હતો. તેમનાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન પણ આ ભૂમિમાં થતાં આ નગરી પુનિત બની ગઈ હતી. કપિલ કેવલી અહીંથી જ સ્વયંબુદ્ધ થઈને મોક્ષે ગયા હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અહીં એક કરતાં વધારે વખત પધારીને આ ભૂમિને પવિત્ર બનાવી હતી અને લોકોએ તેમનું સન્માન કર્યું હતું. ભગવાન પાર્શ્વનાથના ગણધર કેશીકુમાર અને ભ. મહાવીરના ગણધર ગૌતમસ્વામીના મેળાપ આ સ્થળે થયો હતો. ભ. મહાવીરનો લાણેજ અને જમાઈ નામે જમાલી અહીંનો વતની હતો. તેણે આ નગરીના તિંદુક ઉદ્યાનમાં રહીને ભ. મહાવીરથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી હતી અને તેથી જ જૈનશાસ્ત્રોમાં પહેલા નિહંવ તરીકે તે ઉલ્લેખાયો છે.

આ બધી હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, એક કાળે શ્રાવસ્તીમાં જૈનધર્મનો વાવઠો જળહળતો હતો. બુદ્ધ ભગવાને પણ આ સ્થળને પોતાના પ્રભાવમાં આંજી દીધું હતું. આ નગરીની પડતી કચારથી થવા માંડી એનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાયો નથી પરંતુ ઈ. સ. ની પાંચમી શતાબ્દી

પહેલાં એનું પતન ઘર્ષ ચૂકવું હતું એમ ચીની પ્રવાસીઓની નોંધ ઉપરથી બાણી શકાય છે.

પાંચમી શતાબ્દીના ભારતપ્રવાસી ચીનીયાત્રી ફાહિયાને આ નગરીને નાશકારક સ્થિતિમાં જોઈ હતી. ફાહિયાને કહે છે એનો સાર એ છે કે, અહીં બુદ્ધવિહાર અને જૈનમંદિર હતાં. અહીં સાધુઓના સંઘ રહેતા હતા. ધર્મશાળાઓ અને યતિઓના આશ્રમો પણ હતા.

સાતમી શતાબ્દીના બીજા ચીનીયાત્રી હુએનત્સિંગે આ વગરને વેરાન હાલતમાં જોયું હતું. આ સ્થળને તે ‘જેતવન મીનેસ્ટ્રી’ તરીકે પોતાના વિવરણમાં નોંધે છે.

પરંતુ ઉપર્યુક્ત મળી આવેલા શિલાલેખોથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તે પછી શ્રાવસ્તીનો પુનરુદ્ધાર થયો હશે. અને જૈન રાજવીઓના કાળમાં જૈનોનો અભ્યુદય થવા માંડ્યો હશે.

ચૌદમી શતાબ્દીના ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’કારે એમના સમયમાં આ નગરીની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન કર્યું છે તેનો સાર આ છે : “પ્રાચીનકાળની શ્રાવસ્તી આજે ‘મહિઠ’ના નામે ઓળખાય છે. આજે પણ ગીચ ઝાડો-વાણું અને મૂર્તિઓ, દેવકુલિકાઓ તેમજ વિશાળ કિલ્લાથી ઘેરાયેલું મંદિર શોભી રહ્યું છે. તેની પાસે જ મોટી શાખાઓ અને પાંદડાંઓની ઘટાથી ઘેરુર લાલ વર્ણનું અશોકવૃક્ષ જિભું છે.

“આ મંદિરના દરવાજા માણિભદ્ર ચક્ષુના પ્રભાવથી સૂર્ય આથમતાં બંધ થતા અને સવારમાં સૂર્યના જિગવા સાથે સ્વયં જિઘડી જતા.

“ પરંતુ ટલિકાળના પ્રભાવથી એક સમયે બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના મલ્લિક હંવસ નામના અમલદારે બહાદુરચ-વૃદ્ધ આદિત્ય (અયોધ્યા હશે) નગરથી આવીને ઉપર્યુક્ત મંદિરના ગઠની દીવાલો, તેના દરવાબ અને કેટલીક પ્રતિમાઓ તોડી નાખી. ”

શ્રીસોભાગ્યવિજયજીએ સં. ૧૭૫૦માં રચેલી ‘ તીર્થ-માળા ’માં કહ્યું છે:

“ જી હો સાવત્થીને કહે, જી હો હવણાં તિહાંના લોક;
જી હો નાંમે કોના ગામડો, જી હો વન ગઢર છે ચોક. ”

આ ઉપરથી શ્રાવસ્તી નગરી એ અત્યારનું કોનાહ (અકોના) નામનું ગામડું છે પરંતુ વસ્તુતઃ ઉપર્યુક્ત ‘ સહેતમહેત ’ થી અકોના પાંચ માઈલ દૂર છે.

અઠારમા સૈકાના યાત્રી પં. વિજયસાગર કહે છે:

“ દેખું દરિયાબાદથી, દોઈ દિશિં કોસ ત્રીસ,
સાવત્થી સંબારીઈ, શંભવ જન્મ જગીસ. ”

શ્રાવસ્તી અયોધ્યાથી ત્રીસ માઈલના અંતરે છે.

આમ વિવિધ વર્ણનો ઉપરથી શ્રાવસ્તિની ચડતી પડતી જીવન કળાને ખ્યાલ આવી બીય છે. આજે તો સર્વત્ર પ્રસરેલી નિબુર શાંતિ ધુરક્રિયાં કરીને આપણી સામે હસી રહી છે.

૩૯. લખનો

કૈંજીબાદ સોહાવલથી રેલ્વે દ્વારા લખનો ઉતરાય છે. અવધ દેશની પાટનગરીનું આ શહેર ગોમતી નદીના

કિનારે વસેલું છે. નવાબી સમયની કેટલીયે ઇમારતોથી આ શહેર ઝળકી રહ્યું છે. કેટલીયે ઇમારતો એની પ્રાચીન શિલ્પસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપી રહી છે. એ કાળમાં કેટલાંયે જૈન મંદિરો જમીનદોસ્ત બન્યાં હશે અને કેટલાંક તો એ સ્થળે લગભગ બસે! ત્રણસો વર્ષોમાં પાછાં નવા સ્વરૂપે સરખાયાં હોય એવી અહીંના મંદિરોની હકીકતો સાંપડે છે.

અહીં ચુકોવાળી ગલી, કૂલવાળી ગલી, શહાદતગંજ, સોનીટોળા, સિંધીટોળા વગેરે મહોલ્લામાં મળીને કુલ ૧૨ જિનમંદિરો છે, અને સ્ટેશનથી એક માઈલ છેટે આવેલી દાદાવાડીમાં જૈન યાત્રાળુઓને ઉતરવા માટે એક ધર્મશાળા અને ૬ મંદિરો છે. આ રીતે કુલ ૧૮ જિનમંદિરો છે, તે પૈકી ૧૪ મંદિરો તો શિખરબંધી અને ભવ્ય બાંધણીવાળાં છે, બચારે ૪ મંદિરો ઘર-ઢેરાસર રૂપે છે. કેટલાંક ઢેરાસરોમાં સ્કેટિક રત્ન અને પોખરાજની પ્રતિમાઓ અહીંના ઝવેરી (જૈહરી)ની ભક્તિભાવનાનાં મૂર્તિમંત પ્રતીકો બની રહી છે. કેટલાંક મંદિરોમાં સુંદર ચિત્રકામ પણ કરેલું જોવાય છે.

અહીં કેસરબાગમાં આવેલું અન્નયબધર ખાસ આકર્ષક અને દર્શનીય છે. આમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનો બહુ મોટો સંગ્રહ કરેલો છે. આ પ્રાચીન સામગ્રીને ઉકેલવામાં કેટલાંયે પુરાતત્ત્વજ્ઞોએ લારે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. ડૉ. કુહરર, ડૉ. બુદ્ધર, ડૉ. સ્મીથ જેવા વિદેશી વિદ્વાનોએ આ સામગ્રીનો ઠીક પરિચય કરાવ્યો છે; છતાં કેટલીક સામગ્રી ઉપર હજીયે ખોદ્ધ પરિચાયક લેખલ લાગેલાં છે, જેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતાં એ વસ્તુઓ જૈન સ્થાપત્યની જણાઈ આવે છે. જે આપણા જૈનો માટે અને પુરાતત્ત્વજ્ઞો માટે ઝોછી શરમજનક

વસ્તુ ન ગણાય. આ અજ્ઞાન આજના વિદ્યસિત અધ્યયન મળમાં તેા દૂર થવું ઘટે. વસ્તુતઃ આ બધી સામગ્રીનો ચરિત્ર્ય, ખોદ અને વૈદિક મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રના અધ્યયનશીલ સ્થાપત્યકળાના પ્રખર વિકાન દ્વારા આવેખાવેા જોઈ એ.

આમ છતાં જૈન સ્થાપત્યની લગભગ ૭૦૦ વસ્તુઓ આ મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહાયેલી પડી છે. આ અવશેષો મોટે ભાગે મથુરાના કંકાલી ટીલા, ઉત્તરાવ વગેરે સ્થળોમાંથી મળી આવેલી સામગ્રીનો સંગ્રહ છેઃ જેમાં ઈ. સ. પહેલાંની કેટલીક પ્રાચીન ભવ્ય પ્રતિમાઓ, વિવિધ આયાગપટો, મંદિરનાં તોરણો, ખંડિત મૂર્તિઓ, ભગવાન મહાવીરદેવનાં ગર્ભા-પહરણ અને આમલકીકીડાનાં શીલોત્ક્રીણું ચિત્રો વગેરે જોવામાં આવે છે. વળી, અતિપ્રાચીન એવી કુશાન અને હવિષ્કાલીન લેખાંકિત પ્રતિમાઓ પણ છે, જેમાંની મોટે ભાગે તેા ખંડિત છે. આયાગપટના રૂપ જેટલા દુકડાઓ આમાં સંગ્રહાયેલા છે. એક સુંદર આયાગપટ, જેના ઉપર પ્રાચીન લિપિમાં લેખ કેતરાયેલો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે, “જેનો પિતા સિંહ નામે વણિક છે અને માતાનું નામ કૌશિકી છે, એવા સિંહનંદિકે આ મૂર્તિપટ્ટ અરિહંતોની પૂજા માટે બનાવ્યો છે.” વગેરે ઐતિહાસિક વસ્તુઓ આમાંથી ઘણી જાણવા મળે છે.

આ સિવાય, મંદિરનાં શિખરો, શિખર ઉપરના ભાગ, તોરણો, શિલાચિત્રો, ઉંખરા, પીઠિકા, સિંહદ્વાર સ્તંભો વગેરે જોઈને જૈનોની સ્થાપત્ય કળાના પ્રાચીન અર્વાચીન કાળના વિકાસ-પ્રાસનું ભાન થઈ આવે છે.

૪૦. અહિચ્છત્રા

પ્રાચીન કાળમાં અહિચ્છત્રા નામનાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હતાં; એવું શોધખોળ કરનારા વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે. 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુરુ-જંગલ દેશમાં અહિચ્છત્રપુર છે જેને ભેધપુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું હાલનું 'નાગોર' હોવાનું પં. ગૌરીશંકર ઝોઝાજીનું મંતવ્ય છે.^૧ એ સિવાય સિંધમાં પણ એક અહિચ્છત્રપુર છે.^૨ પરંતુ અત્યારે રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં આવેલું રામનગર એ જ પ્રાચીનકાળનું પંચાલનું 'અહિચ્છત્ર' નગર છે; એવું વિદ્વાનોએ ઠરાવ્યું છે.^૩

આ અહિચ્છ નગરીની ઉત્તરમાં નૈનીતાલ, પૂર્વમાં પીલી બીંત, દક્ષિણમાં શાહજહાનપુર અને પશ્ચિમમાં રામનગર રાજ્ય આવેલું છે. આ પુરાતન નગર બરેલી જિલ્લામાં 'એઝોનલા' નામનું ગામ છે, ત્યાંથી ઉત્તરમાં ૮ માઈલ દૂર રામનગર શહેર છે, ત્યાંથી દક્ષિણમાં ૩૫ માઈલના ઘેરાવામાં કેટલાંક ખંડિયેરા પડ્યાં છે. આ ખંડિયેરાવાળી જગા પ્રાચીન અહિચ્છત્ર તરીકે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ઓળખી કાઢી છે.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનું અહિક્ષેત્ર કે અધિક્ષેત્ર નામ ઉલ્લાખાયેલું જોવાય છે. જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો—'જ્ઞાતા-

૧. નાગરી પ્રચારણી પત્રિકા : જા. ૨, પૃ. ૩૨૯.

૨. એષીઆટિક ઇન્ડિકા : વો. ૩. પૃ. ૨૫૩.

૩. વી. સ્મિથ : અલીહિન્દ્રી ઓફ ઇન્ડિયા. આ. ૩. પૃ. ૩૩૭.

ધર્મકથા, 'આવશ્યક નિર્ચુકત' વગેરે ગ્રંથોમાં અહિંચત્રા વિશે વર્ણન છે. અહિંચત્રાનો અર્થ નાગકેળા અથવા નાગના કેળાની છત્રી એવો થાય છે. 'વિવિધતીર્થકલ્પ'કારે આ સાર્થક નામનો મર્મ ખુલ્લો કરતાં કહ્યું છે :

“શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન છન્નસ્થપણામાં વિહાર કરતા સંખવર્ષ (શંખાવટી) નગરીમાં પધાર્યા અને ત્યાં કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભા રહ્યા ત્યારે કમઠ નામના અસુરે ઉપસર્ગ કરવા અવિચિન્ન ધારાથી વર્ષા કરી. ભગવાનને નાસિકા સુધી પાણી પહોંચ્યું ત્યારે ધરણેન્દ્ર નાગરાજે આવીને પોતાની કેળા ઉપર ભગવાનને ઊપાડી લીધા. ત્યારથી આ નગરીનું નામ 'અહિંચત્રા' પડ્યું.”

'મહાભારત' માં અહિંચત્રાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ જૂના પાંચાલ દેશના બે ભાગ થતાં ગંગાના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચર્મણવતી નદી સુધીનો પ્રદેશ, જેનું મુખ્ય શહેર 'કંપિલ્ય' હતું તે પહેલે મળ્યો અને અહિંચત્રા 'દેશ તથા તેની રાજધાની 'અહિંચત્રાપુરી' દ્રોણાચાર્યને મળ્યાં. ૧

મહાભારતની જેમ પ્રાચીન ગ્રાંથો સાહિત્યમાં તેમજ બોદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અહિંચત્રાનો ગોરવભર્યો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ. સ. ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ સુધી અહિંચત્રા નગરી ખૂબ આબાદ હતી; એમ જણાય છે.

આ દેશના વતનીઓ 'અહિંચત્રા' કહેવાતા. અહીંના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હતી એમ 'કામસૂત્ર' કાર

૧. મહાભારત. આ. અ. ૧૪૦. શ્લોક ૬૯ અને ૭૨ થી ૭૬.

વાત્સાયને ઉલ્લેખ્યું છે. ૨ જ્યારે ‘ગાઢાસત્તસર્ક’ માં અહિ-
ચ્છત્રની સ્ત્રીઓ મધપાન કરતી હોવાની નોંધ લીધી છે. એ
ગમે તેમ હોય પરંતુ અહિચ્છત્ર નગરી વિશિષ્ટ નગરીઓમાંની
એક હતી, એટલું પુરવાર થાય છે.

ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રખ્યાત
ખગોળવેત્તા ટોલેમીએ જેને Adisadra (અડીસડર) નામે
ઓળખાવ્યું છે તે જ આ પ્રાચીન નગરી અહિચ્છત્રા છે.
અહીંથી એક બ્રાહ્મીલિપિનો લેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં
અહિચ્છત્રાનું ગ્રીક શબ્દમાં ‘અડીસડર’ નામ આપ્યું છે. ૩

સાતમા સૈકાના ચીનીયાત્રી હુએનત્સિંગ કહે છે :
“અહીં એક નાગહૃદ હતો અને બુદ્ધે લાગલાગટ સાત
દિવસ સુધી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. અહીં ખાર
મઠો હતા અને તેમાં હજારો સંન્યાસીઓ રહેતા હતા. એ
ઉપરાંત બ્રાહ્મણોનાં ૯ દેવાલયો હતાં અને ૩૦૦ બ્રાહ્મણો
મહાદેવની પૂજા કરતા હતા. એની ચારે કાર એક કિલ્લો
હતો અને તેનો ઘેરાવો ૩ કોશનો હતો.” ૪

અહીંના આ પુરાતન કિલ્લાને ‘અદિકોટ’ કહે છે. ૫

શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય આ અહિચ્છત્ર દેશનો ઉલ્લેખ કરે
છે અને તેનું બીજું નામ ‘પ્રત્યગ્રથ’ જણાવે છે.

૨. વેર્યામિરેવ ન સંસુજ્યન્તે આહિચ્છત્રિકાઃ, સંસુષ્ટા ભપિ મુલકમ
તાસાં પરિહરન્તિ ॥

૩. કનિંધહામ : એન્શ્યન્ટ જ્યોગ્રાફી ઓફ ઈન્ડિયા : પૃ. ૭૦૫.

૪. ખીલ્સ : બુલ્લિસ્ટ રેકર્ડ્સ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ્સ : ૧.૨૦૦.

૫. મેક ટીન્કલ : એન્શ્યન્ટ ઈન્ડિયા : પૃ. ૧૩૩-૩૪. ૫.

ઓહમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિ ‘વિવિધતીર્થ-કલ્પ’માં પોતાના સમયમાં આ નગરીમાં શું શું વિદ્યમાન હતું તેની નોંધ કરે છે : “અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મૂળ ચૈત્ય, તેની પાસેના સિદ્ધિક્ષેત્રમાં આવેલું ધરણેન્દ્ર-પદ્મવાતી યુક્ત શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ણીળું મંદિર, કિલ્લાની પાસે શ્રીઅંબાજીની મૂર્તિ, મીઠા પાણીના સાત કુંડો, મહા-પ્રભાવવાળી ઉત્તરા વાવડી, ધન્વન્તરી કૂવો, બ્રહ્મકુંડ, નગરીને ફરતો કિલ્લો, સિદ્ધરસ કુપિકાઓ, અનેક પ્રકારની ઔષધિઓના ભંડારસમાં વન-ઉપવનો વગેરે વિદ્યમાન હતું.”

આ હેવાલ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે આ નગરીમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી જૈનોનો પ્રભાવ હતો. અહીંથી કેટલીક પુરાતત્ત્વિક સામગ્રી જડી આવી છે એ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે :

અહીંના પુરાતન ટીલાનું ખોદકામ કરતાં પૂર્વદિશામાંથી એક જૈનસ્તૂપ મળી આવ્યો છે. એ જગાએ પ્રાચીન સમયનો એક સ્તંભ પણ છે. તેના ઉપર આ પ્રમાણે લખેલા અક્ષરો વંચાય છે. :

આચાર્ય ઇન્દ્રનંદિ શિષ્ય મહાદરિપાર્શ્વમતિરાય કોટ્ટારિ
.....વગેરે

શિલાપટ્ટ ઉપર નવઅડોનું અંકન છે.

ડો. કુહરરે આ સ્તૂપને ખોદ્યોનો જણાવ્યો હતો પરંતુ મિ. હાવેલે આ સ્તૂપને જૈનોનો પુરવાર કરી બતાવ્યો છે, એ સર્વમાન્ય હકીકત થઈ છે.

આ સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વે આઠમી શતાબ્દીનો હોવાનું કહેવામાં આવે છે.

આ સિવાય ઊંચ પુરાતન સામગ્રીમાં મૂર્તિઓ અને સિક્કા મળી આવ્યા છે, જે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના સમયના છે. તેમાંથી શુંગવંશી રાજાઓ-અગ્નિમિત્ર, સૂર્યમિત્ર, બાનુમિત્ર, વિષ્ણુમિત્ર, ભદ્રધોષ, ધ્રુવમિત્ર, જયમિત્ર, ઈંદ્રમિત્ર, કૃષ્ણનીમિત્ર અને જહસ્પતિમિત્ર વગેરે વગેરે રાજકર્તાઓ થઈ ગયાની હકીકત સાંપડે છે.

ત્રીજી શતાબ્દીના મધ્ય ભાગમાં ગંગવંશી જૈન રાજાનામે વિષ્ણુગોપ અહીં રાજ કરતો હતો. તે પછી ઈ. સ. ૩૩૦ માં ખોદ્દ રાજા અચ્યુત થોડાં વર્ષો રાજકર્તા હતો. તે પછી મૌર્યવજ્ર (મયુરવજ્ર-સંભવતઃ મૌર્ય) રાજા થયા. કહેવાય છે કે આ રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા.

કુશાન કાળની મૂર્તિઓ અને પદ્માસનો મળી આવ્યાં છે, તેમાંની એક જૈન મૂર્તિનો ડાબી બાજુનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયેલો છે. આ મૂર્તિ પદ્માસન સહિત ધ્યાન મુદ્રાએ બેઠેલી છે. પદ્માસનની બંને બાજુએ એકેક સિંહ બિભેલા છે. વચમાં ધર્મચક્ર અને તેની બાજુબાજુમાં કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો વંદન કરતા બિભા છે. પદ્માસન ઉપર પ્રાચી લિપિમાં નીચે મુજબના અક્ષરો ઉત્કીર્ણ છે :

સં. ૧૨ ના ૪ માસ ૧૧ દિવસે
 ઇતિશયપૂર્વમકોટિગન
 શામભાડાસિયાનો કુલાતો
 અને ઉચ્ચનાગરીશાસ્ત્રાતો
 જેનિસ્ય
 આર્યપુસિલસય

—સં. ૧૨ ના વરસાદના મહિનામાં અગિયાર દિવસે

કોટિયગણુ બમ ભાડાસિય કુલ અને ઉચ્ચનાગરી શાખામાં આય^૧ પુસિલસય વગેરે—

આ મૂર્તિને દિગંબરીય બતાવી છે પરંતુ કોટિગણુ અને અને ઉચ્ચનાગરી શાખા એ તેા પ્રાચીન શ્વેતાંબરીય સૂત્ર-ગ્રંથોમાં જ ખાસ કરીને ઉલ્લેખાયેલ મળી આવે છે.

બીજી એક જૈન મૂર્તિના પખાસણવાળો ભાગ મળી આવ્યો છે તેમજ બીજા બે પથ્થરો લેખોવાળા મળ્યા છે તે બધા પ્રાચી લિપિના છે. તેમાં પખાસનવાળો શિલાલેખ સં. ૭૪ ની સાલનો કુશાન રાજકાળનો છે.

પુરાતન કિલ્લાથી ઉત્તર દિશામાં ૧૨૦૦ ફૂટના અંતરે આવેલા 'કટારિક્ષેત્ર' માંથી જૈન મંદિર અને જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. વળી, પશ્ચિમ તરફના એક ભાગમાં ટેકરીનું ખોદકામ કરાવતાં ડો. કુહરરને એક જૈન મંદિરનો સભા-મંડપ મળી આવ્યો છે, તેના ઉપર ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૫૨ સુધીના લેખો કાતરેલા છે.

અહીંના આલમપુર નામના કોટના મંદિરમાંથી જૈન તેમજ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ જડી આવી છે.

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી ઈ. સ. ૧૦૦૪ સુધી તેા આ નગર આબાદ હતું એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું માનવું છે.

૪૧. હસ્તિનાપુર

હસ્તિનાપુર સંયુક્ત પ્રાંતના મેરઠ જિલ્લામાં આવેલું છે. *મેરઠ શહેરમાં શ્વેતાંબર જૈનોનાં ૮૦-૯૦ ઘરો હોવાનું

* આ વર્ણન આચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજીએ લખેલી 'હસ્તિનાપુર' નામની પુસ્તિકાના આધારે તારવ્યું છે.

કહેવાય છે અને દિગંબર જૈનોનાં લગભગ ૧૦૦ ઘરો છે. મેરઠ સદર મહાલી બજાર નં. ૧૫૯, ૧૬૦ ઉપર શ્રીસુમતિનાથ ભગવાનનું એક શ્વેતાંબર મંદિર છે. બ્યારે દિગંબરોનાં અહીં ચાર મંદિરો દર્શનીય છે. બજારમાં મહેશ્વરનું મંદિર, સૂરજકુંડ મહેલ વગેરે સ્થળો જોવાલાયક છે. મેરઠથી હસ્તિનાપુર ૨૨ માઈલ દૂર છે.

મેરઠ શહેરના છીપીતળાવથી હસ્તિનાપુર જવા માટે મોટર અને ઘોડાગાડીઓ મળે છે. મેરઠથી ૧૬ માઈલ મવાના મુઘી પાકી સડકે મોટર બાય છે અને મવાનાથી કાચી સડકે ૬ માઈલ દૂર હસ્તિનાપુર ગાડામાં જવાય છે.

અહીં આવતાં જૈનકાવ્યની સ્મૃતિઓ વહેતી થાય છે અને લલકારવા માંડે છે:

“જ હો દિલ્હીથી પૂરવ દિશે,
 જ હો મારગ કૌશ વ્યાલીસ;
 જ હો હતિથણાઉર રજિયામણો,
 જ હો દેખણ તાસ જગીસ,
 જ હો શાંતિ કુંથુ અરનાથજી,
 જ હો અવતરિયા ધણું ઠાણું;
 જ હો પાંચ પાંડવ ઈહાં થયા,
 જ હો પંચ ચક્રવર્તી બાણ.”

અહીં શ્રીશીતલનાથ ભગવાનનું શ્વેતાંબરીય જૈનોનું ભવ્ય મંદિર છે. મંદિરની ચારે બાજુએ ઘેરાયેલી જૈન ધર્મશાળા છે અને બીજી ધર્મશાળા બહારના ભાગમાં છે.

મંદિરની પાસે એક ટેકરી છે, તે શ્વેતાંબરના હસ્તક છે. વળી, આ મંદિરની પાસે જ ખારસો વીધા ભૂમિપટ્ટી પાંડવામાં છે તે પણ શ્વેતાંબર મંદિરના કબજામાં છે. એક નસિયાળ છે, જેમાં શ્રીઋષભદેવ, શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુંથુનાથ, શ્રીઅરનાથ તેમજ શ્રીમલ્લિનાથ ભગવાનની ચરણપાદુકાઓ વિરાજમાન છે.

વૈશાખ સુદિ ૩ ના રોજ શ્રીશ્રિયાંસકુમારે શ્રીઋષભદેવ ભગવાનને આ સ્થળે ઈશ્વરસનું પારણું કરાવ્યું હતું. વસ્તુતઃ વરસીતપત્નું પારણું સિદ્ધાચલમાં કરાય છે તેને બદલે આ તીર્થમાં કરાય તો જૈન પર્વનું ઔચિત્ય અને તીર્થમાહાત્મ્ય જળવાય; એવું અમારું માનવું છે.

આ તીર્થનેા જીર્ણોદ્ધાર કેટલીયે વાર થયો છે. છેલ્લે જીર્ણોદ્ધાર કલકત્તાનિવાસી શેઠ પ્રતાપચંદ પારસાન જોહરીએ કરાવી શ્રીજિનકલ્યાણસૂરિજીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. નસિયાળનેા જીર્ણોદ્ધાર પાટણનિવાસી શેઠ ભોગીલાલ લહેરચંદ ઉત્તમચંદે કરાવ્યો હતો.

આ તીર્થના વહીવટ માટે એક સમિતિ નિમાઈ છે અને દિલ્હીવાળા શેઠ ખાણુમલ જોહરી આ સમિતિને વારંવાર સહાયતા કરતા રહે છે.

અહીં દિગંબર જૈનોનું એક મોટું મંદિર છે. લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં આ બંધાયેલું છે. તેની સાથે એક મોટી ધર્મશાળા પણ છે. કાર્તિક પૂર્ણિમાના દિવસે ગઠમુકતેશ્વરના ગંગાસ્નાનના અવસર પર દિગંબરોના એક મોટો મેળો અહીં પ્રતિ વર્ષે ભરાય છે. તેમાં ઘણા યાત્રાળુઓ આવે છે.

વળી, માગશર વહિ પ્રતિપદાના દિવસે સોનાના રથની રથયાત્રા પણ નીકળે છે.

નજીકમાં એક ટેકરી છે, જે 'વિદુરટીલા' નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેના ઉપર નાનું 'પંડુકેશ્વર' નામનું શિવમંદિર છે. આ સિવાય દ્રૌપદીકુંડ, ખારકુંડ અને રઘુનાથજીનો મહેલ વગેરે દર્શનીય સ્થાનો છે.

અહીં જો ખોદકામ કરી શોધખોળ કરવામાં આવે તો આ ભૂમિનો ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવે અને મથુરાની માકક જૈન અનુશ્રુતિઓ સાચી ઠરે એવી કેટલીયે પુરાતત્ત્વિક સામગ્રી મળી આવવાનો સંભવ છે.

જૈન અનુશ્રુતિના આધારે હસ્તિનાપુર એક કાળે જૈન-ધર્મનું કેન્દ્ર હતું. અહીં અનેક મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, 'અજિતશાંતિ'માં કુરુજનવયહૃત્થિળાઝર ગાથામાં હસ્તિનાપુરનું સ્મરણીય આલેખન જૈન પ્રજ્ઞના હૃદયપટમાં આજે પણ ઘુંટાયેલું પડ્યું છે.

શ્રીકૃષ્ણદેવના સો પુત્રોમાંથી એકવીસમા પુત્ર કુરુ હતા. આ કુરુ રાજાના નામથી કુરુદેશ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. એની રાજધાની ગજપુર અથવા હસ્તિનાપુર હતી. 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'ના કથન મુજબ કુરુના પુત્ર હસ્તિએ હસ્તિનાપુરની સ્થાપના કરી હતી.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનાં હત્થિણુકેર, હત્થિણુપુર, હત્થિણુકેર, હત્થિણુપુર, ગયકેર, ગજપુર, ગયનગર, ગમ્હૈય, ગજસાહૈય, ગજનગર, ગજપુર, હસ્તિનપુર, હસ્તિનાપુર,

હસ્તિનાપુર, નાગાર્હય, નાગસાર્હય, નાગપુર આદિ નામો પ્રસિદ્ધ છે. હસ્તિ, ગજ. અને નાગ-બધાં હાથીવાચી નામો ઉપરથી હસ્તિનાપુરનાં નામો કલ્પાય્યાં છે.

‘વસુદેવહિંડી’માં ‘કુરુજનપદમાં હસ્તિનાપુર નગર છે, તેનો રાજા વિશ્વસેન છે’—એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ વિશ્વસેન રાજા સોળમા શાંતિનાથ તીર્થકરના પિતા હતા.

‘હસ્તિનાપુર ભાગીરથીના તીરે હોવાનો’ ઉલ્લેખ ‘વસુદેવહિંડી’ અને ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’માં આવે છે. પરંતુ આજકાલ ગંગાનું વહેણ બદલાઈ ગયું છે. આજે કેટલાંક ભરણાંઓથી બનેલી ‘બૂઢી ગંગા’એ હસ્તિનાપુરની નજીક એક દ્વીપ જેવો આકાર બનાવી દીધો છે. આ બૂઢીગંગાનો સંગમ, તેનાથી ૭માઈલ દૂર આવેલા ગઠમુકતેશ્વરની પાસેની વર્તમાન ગંગામાં થાય છે.

કહેવાય છે કે, આ ગઠમુકતેશ્વર પ્રાચીન સમયમાં હસ્તિનાપુરનો એક મહોદયો હતો. આજે ગંગાએ હસ્તિનાપુરનો કેટલોય ભાગ પોતામાં શમાવી દીધો છે.

શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકુંથુનાથ અને શ્રીઅરનાથ ભગવાનની આ જન્મભૂમિ છે. અહીં તેમનાં ચાર કલ્યાણકો થયાં છે.

શ્રીઋષભદેવ ભગવાનને વરસીતપત્નું પારણું શ્રીશ્રેયાંસકુમારે અહીં જે સ્થળે કરાવ્યું હતું ત્યાં માણિક્યમય સ્તંભ બિલો કરવામાં આવ્યો હતો. આજે પણ દાનની જે પ્રથા ચાલુ રહેલી છે તે આ શ્રેયાંસકુમારથી આરંભ કરાઈ છે એમ કહેવાય છે.

શ્રીમલ્હિનાથ ભગવાન વિહાર કરતા આ ભૂમિમાં પધાર્યાં

હતા. ચોથા ચક્રવર્તી સનત્કુમાર, આઠમા ચક્રવર્તી સુભૂમ અને મહાપક્ષી આ નગરીમાં જ થયા હતા. વિષ્ણુકુમાર નામના મહર્ષિએ નમુચિ મંત્રીને આ સ્થળે શિક્ષા કરી હતી. સાત કરોડ મોનામહોરના ધણી ગંગદત્ત શેઠ અને ણીલ્લ કાર્તિક શેઠ વૈરાગ્ય પામી આ ભૂમિમાં સંયમનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો.

ચોઠમા સૈકામાં થયેલા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ નગરીની યાત્રા કરી ત્યારે અહીં શ્રીશાંતિનાથ, શ્રીકૃંશુનાથ, શ્રીઅરનાથ અને શ્રીમહિતનાથ ભગવાનના ચાર મંદિરો અને અંબિકા-દેવીનું એક દેવળ હતું, જેની દીવાલોને ગંગા નદીના તરંગો ધીર્ધને હમેશાં પવિત્ર બનાવી રાખે છે; એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘મહાભારત’ કાળના પાંડવો અને પરશુરામ અહીં જ થયા હતા. એ સમયે હસ્તિનાપુર એક વિશાળ નગર હતું એમાં શક નથી.

૪૨. દિલ્હી

પ્રાચીન કાળથી ભારતના પાટનગર તરીકે દિલ્હી શહેર પ્રસિદ્ધ છે. પાંડવોના સમયમાં આ નગર ઈંદ્રપ્રસ્થ નામે ઓળખાતું હતું. ત્યારપછી અહીં કેટલાયે રાજાઓ આવ્યા ને ગયા. એ સૌની સાક્ષી આપતું આ નગર મોગલોના જમાનામાં જે રીતે વસ્તું છે એ સ્વરૂપમાં આજે જોવાય છે.

દિલ્હીના રાજવીઓએ જૈનાચાર્યોનો સંપર્ક સાધ્યો હતો એ બહુ પ્રસિદ્ધ વાત છે. એ સમયે અહીં જૈનોની વસ્તી ભરપુર હતી. શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ, શ્રીજિનમાણિકચસૂરિ જેવા સમર્થ સૂરિયુગવો અહીં પધાર્યા હતા, એવા ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મોગલોના જમાનામાં તેો ઉપા. શ્રીશાંતિચંદ્રજી, ભાનુચંદ્રજી, સિદ્ધિચંદ્રજી જિનચંદ્રસૂરિ, જિનસિંહસૂરિ વગેરેએ અહીં જૈનધર્મની મહત્તા અને ખ્યાતિ વધારી હતી. એ પ્રાચીન કાળે અહીં અનેક જૈન મંદિર હતાં. કહેવાય છે કે કેટલાંક મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યાં અને કેટલાંક ભૂગર્ભમાં લખી ગયાં. આજે અહીં ચાર જૈન મંદિરો હયાત છે.

(૧) નવધરામાં શ્રીસુમતિનાથ લગવાનનું મંદિર મોટું છે. આ મંદિરમાં સુંદર ચિત્રકામ કરેલું છે. સ્ફટિકની પ્રતિમા પણ તેમાં વિરાજમાન છે. આ સિવાય (૨) શ્રીસંભવનાથ લગવાનનું, (૩) શ્રીશાંતિનાથ લગવાનનું અને (૪) શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ-લગવાનનાં મંદિરો દર્શનીય છે. લાલા હબ્બરીમલને ત્યાં એ ઘરઘેરાસરો છે. અહીં એ દાદાવાડીઓ પણ છે. ત્રણ જૈન ધર્મ-શાળા અને શ્રાવકોનાં લગભગ ૧૦૦ ઘર વિદ્યમાન છે.

અહીં જોવાલાયક અનેક સ્થળો છે.

પરિશિષ્ટ : પહેલું

રત્નપુરી:

સં. ૧૯૬૮ માં જ્યારે પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રીવિજયધર્મ-
સૂરીશ્વરજી મહારાજ રત્નપુરીમાં પધાર્યા એ સમયે અહીં મેળો
ભરાયો હતો. માંસાહારી લોકો આ સ્થળે માંસ માટી વગેરે
વેચતા હતા, અને પંખીઓ એના ટુકડા લાવીને હેરાસર ઉપર
નાખતા હતા. એ સમયે પૂજ્ય ગુરુદેવે ત્યાંના અધિકારીને મળીને
માંસાહારીઓની દુકાનો દૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ
રીતે ગુરુદેવે અહીં થતી આશાતતાને સદાકાળ માટે રોકાવી દીધી.

કલકત્તા:

પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજીએ કલકત્તા નગરમાં
પાંચ ગૃહસ્થોને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્યો બનાવ્યા હતા.
ગુરુદેવના પ્રયત્નથી ' કલકત્તા સંસ્કૃત એસોસીએશન ' તરફથી
લેવાતી પરીક્ષાઓમાં જૈન ગ્રંથો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા
આપવાની સગવડ કરાવી હતી. એ અધ્યયનક્રમમાંથી પ્રસાર
થયેલા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ આજે વ્યાકરણતીર્થ અને ન્યાયતીર્થ-
ની પદવી પામેલા જોવાય છે.

પરિશિષ્ટ : બીજું
પૂર્વ ભારતની કલ્યાણકલ્પભૂમિઓ

સ્થળનું નામ	કેની પાસે આવેલ છે.	કયા તીર્થકરનાં કેટલાં કલ્યાણક.	નોંધ
ભેલુપુર	બનારસ-પરામાં	શ્રી પાર્શ્વનાથ ૪, સ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કૈવલ્ય.	
ભૈનો સિંહપુરી	બનારસ-ગંગા કાઠિ બનારસ પાસે (સારનાથ નજીક)	શ્રીસુપાર્શ્વનાથ-૪, સ્ય. જ. દી. કે. શ્રીત્રિયાંસનાથ-૪, સ્ય. જ. દી. કે.	સારનાથમાં સ્તૂપ અને મંદિર છે.
ચંદ્રાવતી અયોધ્યા [વિનીતાનગરી]	બનારસ પાસે-ગંગા કાઠિ કટરા મહેલ્લો	શ્રીચંદ્રપ્રભુ ૪, સ્ય. જ. દી, કે. શ્રીઋષભદેવ-૩, સ્ય. જ. દી. શ્રીઅજિતનાથ-૪, સ્ય. જ. દી. કે. શ્રીઅભિનંદન-૪, સ્ય. જ. દી. કે. શ્રીસુમતિનાથ-૪, સ્ય. જ. દી. કે. શ્રીચ્યનંતનાથ-૪, સ્ય. જ. દી. કે.	

स्थणुं नाम	केनी पासो व्यावेस छे.	इया तीर्थ'इरनांकेरसांइइयाणुं.	नांथ
रनपुरी	सोळावध स्टेशनथी २ माछि हूर-जिल्हो कैआयाड कायमगंज [B. B. मोटर रोड] शुद्धिआयाड [E. I. Ry.] थी १४ माछि हूर यमुनाकिनारे मेरह न'. [N. W. Ry.] ना रपैया नगरना हरवाणथी मोटर रस्ते १६ माछि भवानी थर्छ, त्यांथी ६ माछि हूर गाजारस्ते जवाय छे.	श्रीधर्मनाथ-४, व्य. न. दी. कै. श्रीविमलनाथ-४, व्य. न. दी. कै. श्रीनेमनाथ २, व्य. न. श्रीशातिनाथ-५, व्य. न. दी. कै. श्रीकुंतुनाथ-४, व्य. न. दी. कै. श्रीअरनाथ-४, व्य. न. दी. कै.	
राजगृही	B. B. L. Ry. मां स्टेशन छे. विपुवायव पर्वत पर	श्रीमुनिसुवतस्वामी-४, व्य. न. दी. कै.	
काकंठी	दण्डीसराष्ट्र स्टेशनथी नग्मुठ मार्गे पगःस्ते १२ माछि दण्डी- सराष्ट्रथी १८ माछि हूर	श्री.सुविधिनाथ-४, व्य. न. दी. कै.	

સ્થળનું નામ	કેની પાસે આવેલ છે.	ક્યા તીર્થ કરનાં કેટલાં કલ્યાણક.	નોંધ
ક્ષત્રિયકુંડ	લછવાડ પાસે થઈને ૩ માઈલ દૂર કુંડલાટ પર	શ્રીમહાવીર સ્વામી - ૩, ૨૫, જ. દી.	
અંબુવાહુડા	ગીરડી સ્ટેશનથી મધુવન જતાં નદીકિનારે	શ્રીમહાવીરસ્વામી-૧, કે.	વિચ્છેદ ભૂમિ
સમેતશિખર	પારસનાથ હિલ મધુવનથી ૬ માઈલના ગિરિમાર્ગે	શ્રીઅન્નિત સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, પદ્મપ્રભુ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભ, સુવિદિ, શીતલ, ક્રિયાસિ, વિસલ, અનંત, ધર્મ, શાંતિ, કુંથુ, અર, મલ્લિક, મુનિસુવ્રત, નમિ, પાર્શ્વનાથ -કુલ-૨૦ મોક્ષ કલ્યાણક	
ચંપાપુરી	ભાગલપુર સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર ચંપાનાળા	શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી-૫, ૨૫, જ. દી. કે. મો.	શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી-નું મોક્ષકલ્યાણક ચંપાપુરીથી ૨૫ માઈલ દૂર મંદાર-ગિરિ કહેવાય છે.

स्थानु' नाम	डोनी पासि आवेस छे.	क्या तीर्थ' डरनां डेटनां डड्याणुड.	नोवि
पावापुरी	जिहारनी छ माछल हूर [B.B.L. Ry. j पावापुरी स्टेशन पखु छे. छिमालयना शिपरोमां अद्री-पार्श्वनाथ तथा डेदारपार्श्वनाथ मानसरोवर वगेरे भूमिओ.	श्रीमहावीररामाभी-१, भोक्षडड्याणुड. श्रीभूषलदेव-१ भोक्ष डड्याणुड	विच्छेड भूमि.
अष्टापद	अलरामपुर [B. & N.W. Ry.] स्टेशनथी १२ माछल हूर 'सलेट महेटडा किल्ला' ना स्थले.	श्रीसंभवनाथ-३, व्य. न. ही.	विच्छेड भूमि.
सावथ्या [श्रावस्ति]	अडवाडायाड पासि किल्लामां अक्षयवड नीये.	श्रीभूषलदेव-१, डे.	विच्छेड भूमि.
प्रयाग [पुरिमताव] लदिलपुर	गयाथी १६ माछल हूर छंटरगंज थछिने छटवरिया गाम छे, त्यांथी ४-५ माछल हूर हंतारा गाम पासि डोलवानी पडाडी.	श्रीशीतलनाथ-४, व्य. न. ड. डे.	विच्छेड भूमि.
सिंघिसा	हरबंगा नं'डशनथी ४२ माछल हूर सीतामढी	श्रीमाडलनाथ-४, व्य. न. ही. डे. श्रीनिभिनथ-४, व्य. न. ही. डे.	विच्छेड भूमि.

સ્થળનું નામ	કોની પાસે આવેલ છે.	કયા તીર્થે કરનાં કૃત્ત્વાં કલ્યાણકં.	નોંધ
કોશાંબી	અલ્લાહાબાદથી [E. I. Ry.] બટવારી સ્ટેશનથી ૨૦ માઈલ દૂર કોસમ ઇનામ, કોસમ ખીરાજ નામે સ્થળો.	શ્રીપદ્મપ્રભ-૪, મ્ય. જ. ટી. કે.	વિચ્છેદ ભૂમિ.

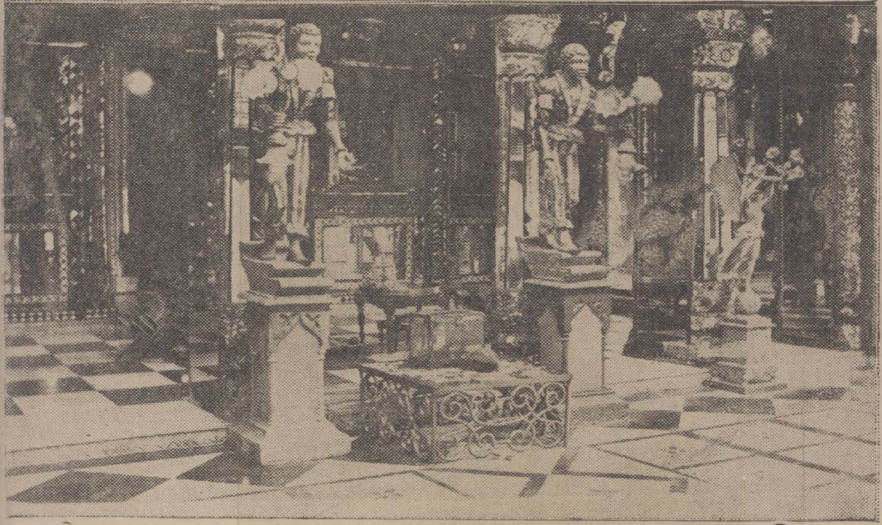
તારીખ— ૯૫ પૂર્વભારતની વિદ્યમાન ભૂમિઓ

૨૨ ” વિચ્છેદ ભૂમિઓ

૩ સૌરાષ્ટ્રમાં

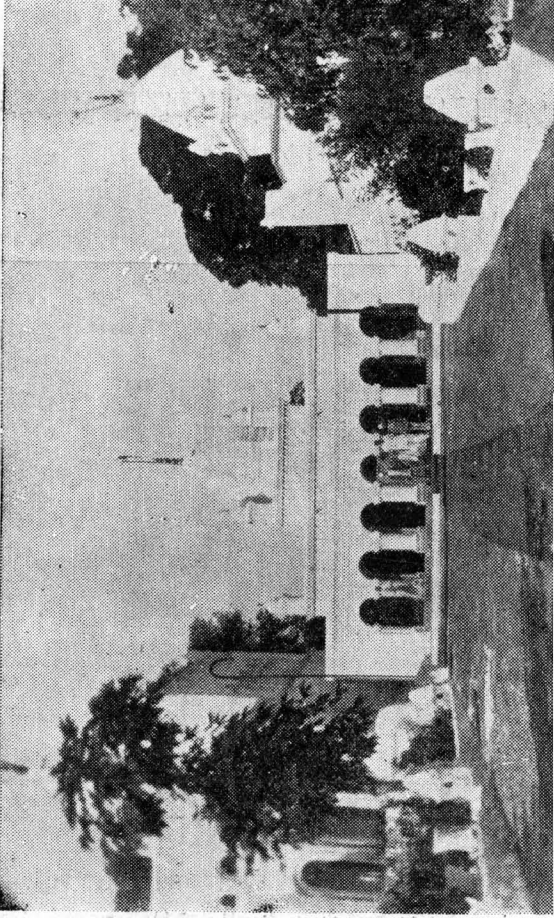
૨૪૪૫=૧૨૦

તીર્થભૂમિ-દર્શન

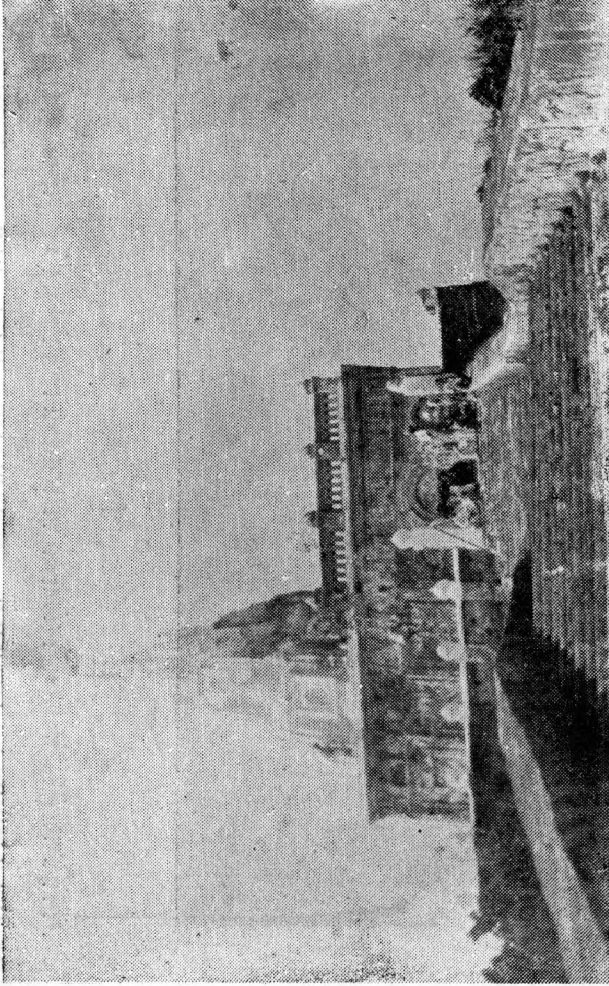
[૧]

કાનપુર (૫): કાચનું મીનાકારી જિનાલય, જેની અનોખી આંધણી
અને કારીગરી આધુનિક સમયમાં ભાત પાડી રહી છે. પૃષ્ઠ ૨૩

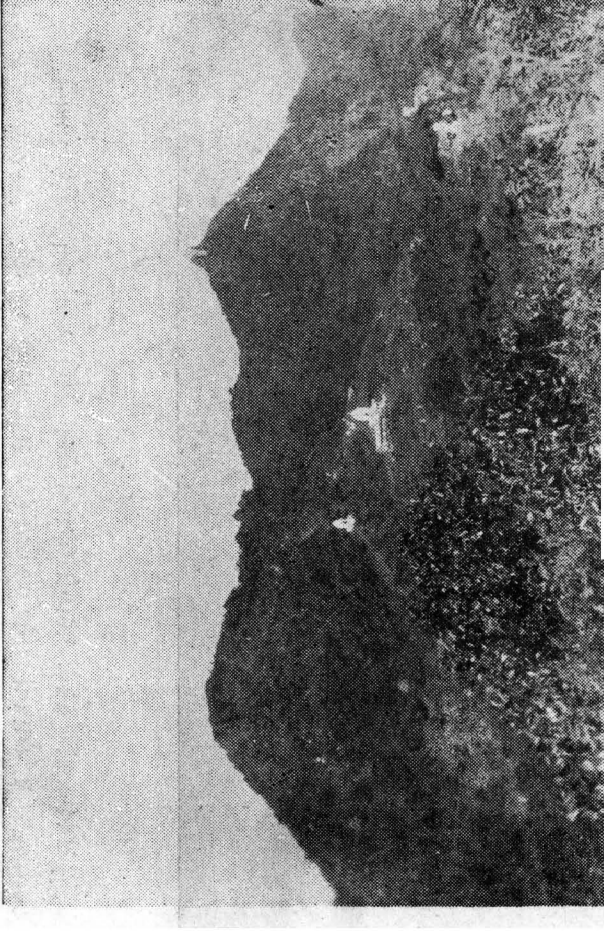
[२]

मधुवन (११) : पाततपावन समताशपर पढाडनी तणेडीमां आवेलुं जिनमंदि. पृ. ३६

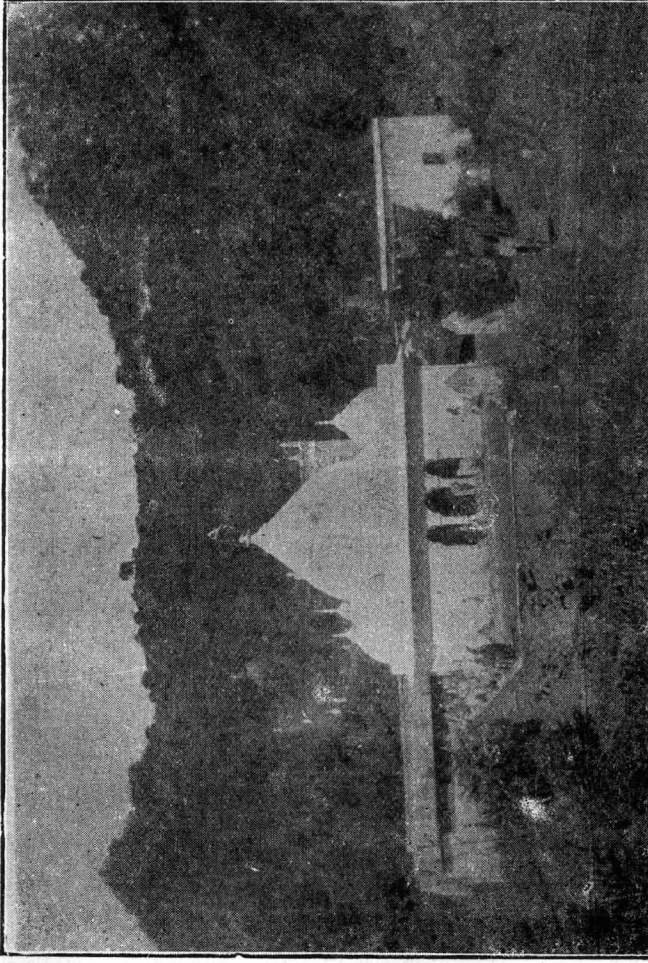
[૩]

સમેતશિખર (૧૨): પહાડની ઊંચામાં ઊંચી ટેકરી પરનું આ મંદિર ભગવાન
પાર્શ્વનાથની નિર્વાણભૂમિનું સ્મરણ કરાવી રહ્યું છે. પૃ. ૩૮

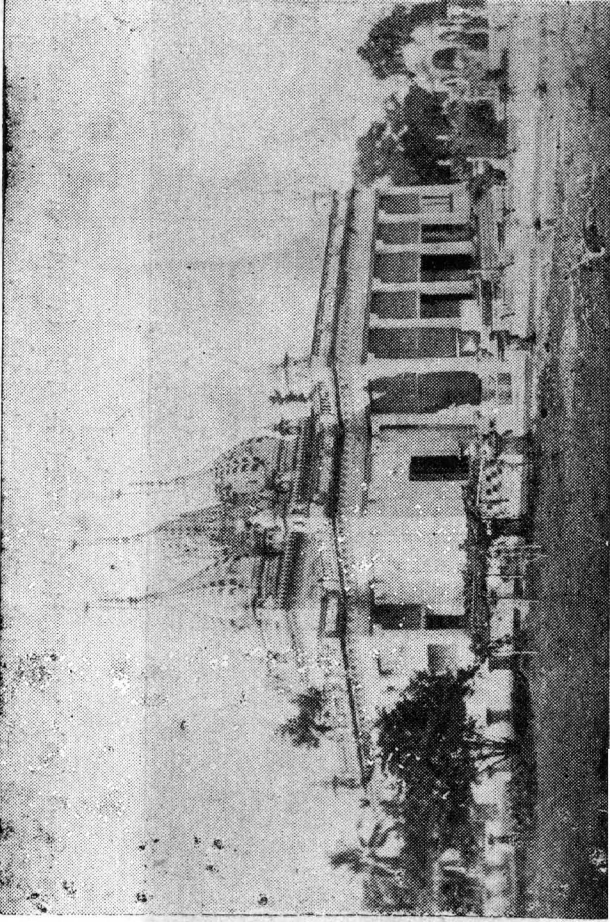
[४]

संसेतशिखर (१२): प्रकृतिञ्च धडेवा सौंदर्येन नीरुणीने ज्ञाने जितरी आव्यां डोय जेवां
देवविमान जेवां मंदिरां पोताना अवुपम सौंदर्यथा यात्राने आकर्षां रक्षां छे. पृ. ३८

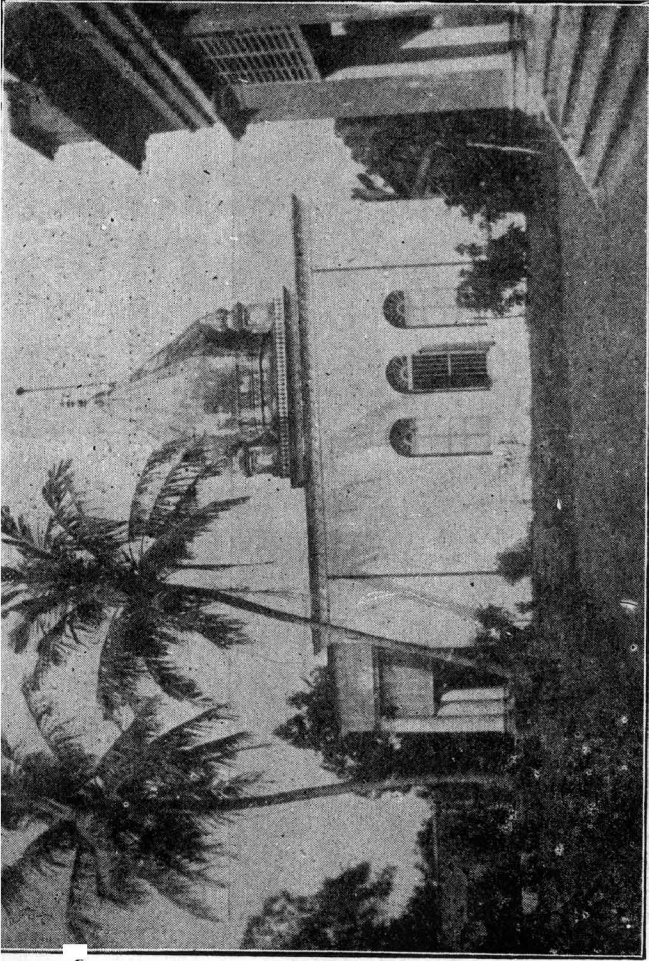
[૫]

સમતાશપ્તર (૧૨): પહાડના હૃદયમાં 'જળમંદિર' તરફ લખ્યાન આ માદરમાં સુદર
જિનમૂર્તિઓ ચિરાજમાન છે. મંદિરની પાસે આવેલો જલકુંડ યાત્રીને બે ઘડી
વિસામો આપે એવું પ્રશાંત સ્થળ છે. પ. ૩૮

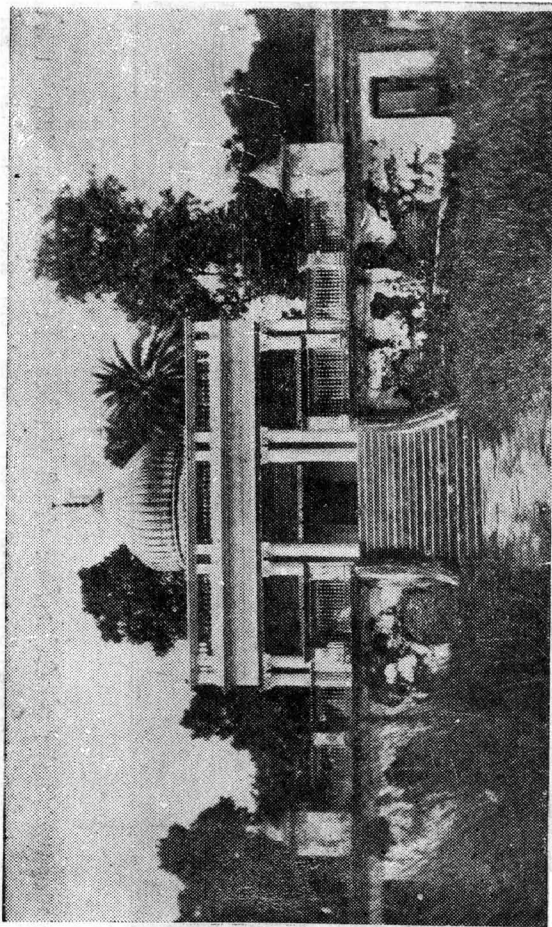
[६]

भद्रपुर (१७) : लक्ष्मीनी साधुकेता इरी गणुनारा धनपातयाना भावनाना
प्रतीक ससुं आ भंदिर वलु शिभरोथी शोभी रहुं छे. पृ. ५. ५७

[૭]

માહમાપુર (૧૭) : કસોટીનું મંદિર : કામતી કસોટીની મૂર્તિઓ તો અનતી, પણ આખાયે મંદિરને કસોટીનું અધાવવાની અનોખી કલ્પના જગતશેઠે આ મંદિરના નિર્માણથી મૂર્ત કરી છે. આને મૂર્તિ વિનાનું ખાલી મંદિર એકલવાયું ઊભું છે. પૃ. ૫૯

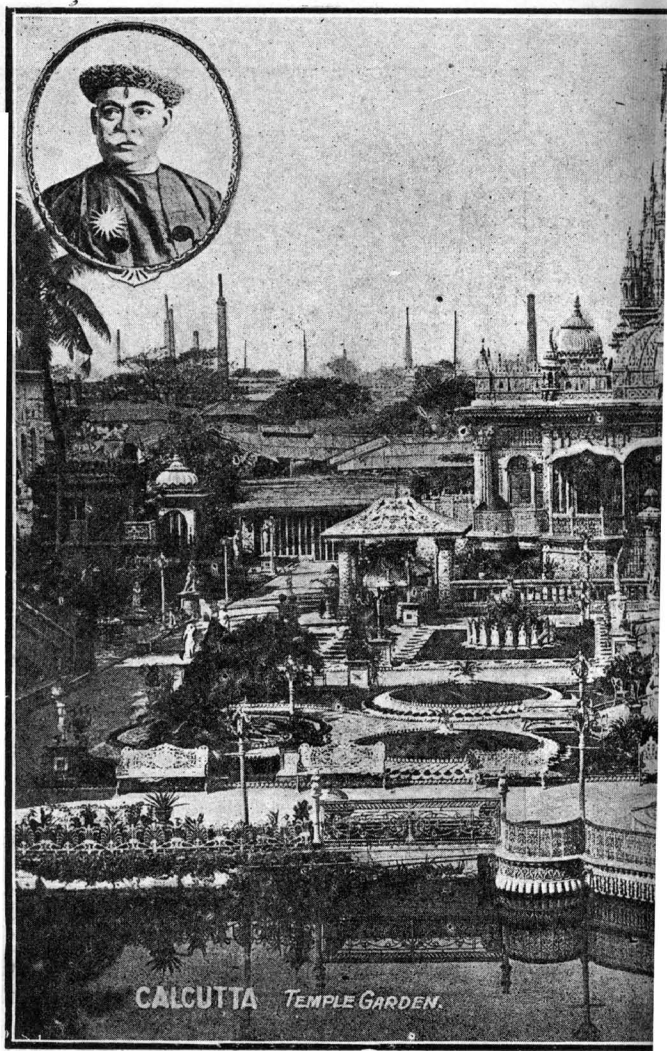
[૮]

અનિભંગળ (૧૮) : આ પ્રદેશમાં જૈનોની વસ્તીવાળા ઝોકભાત્ર આ નગરમ
ધનકુબેરોએ પોતાની ભક્તિને અનુરૂપ દર્શક જિનમંદિરો અધાલ્યાં છે. તેમાંનું
આ ઝોક મંદિર ધર્મભાવ પ્રસારી રહ્યું છે. પૃ. ૬૦

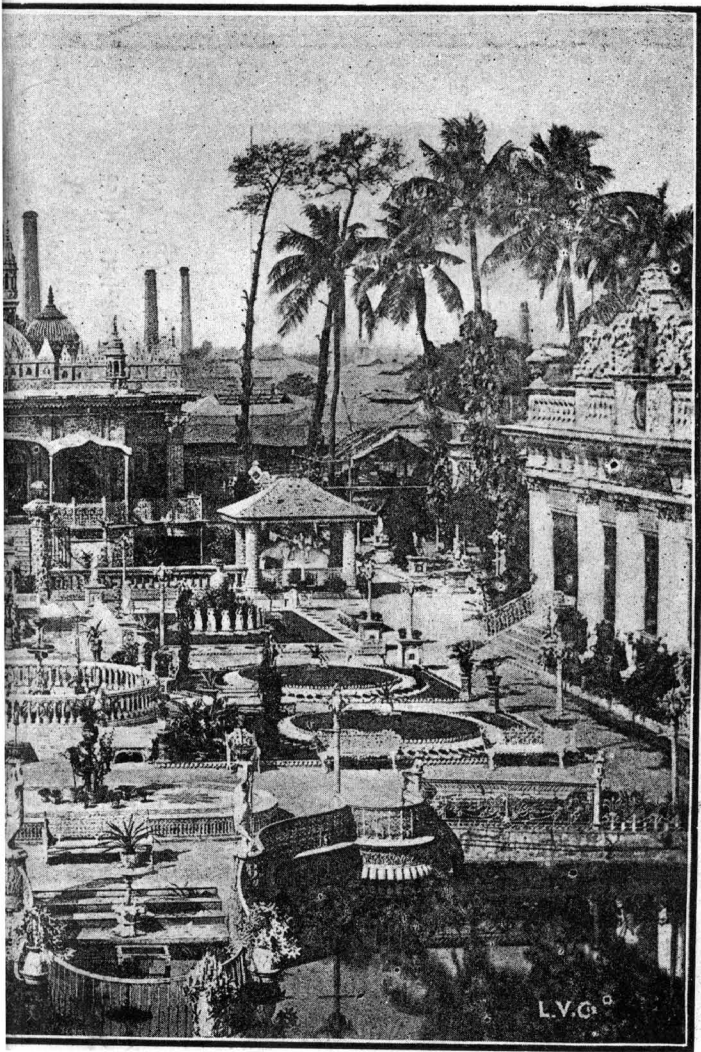

[૯]

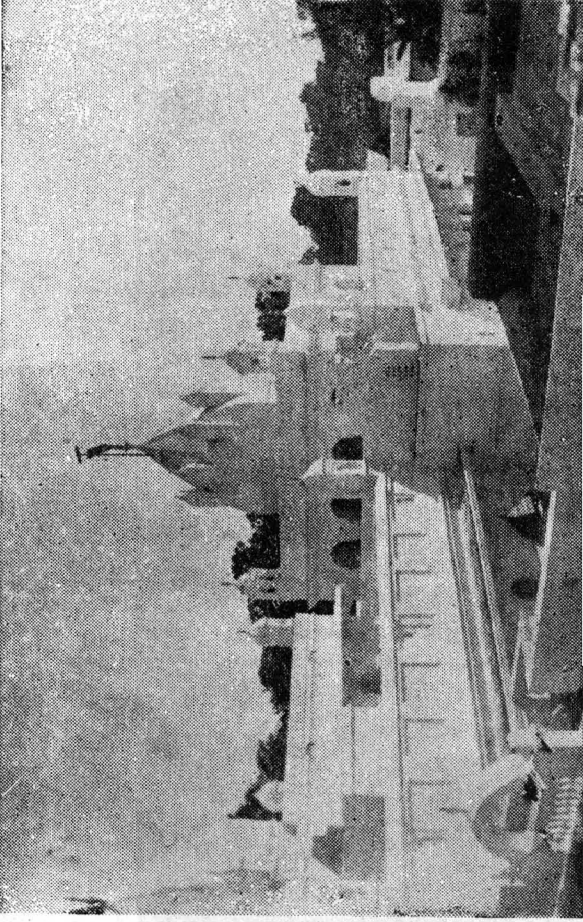
કલકત્તા (૧૬) : રાય અદ્રીદાસના મંદિરની સામે આવેલું
આ મંદિર પોતાની ઊંચી આંધણીથી ગમે તેવા પ્રવાસીનું
હૃદય ભાવમય બનાવી રહ્યું છે. પૃ. ૫૦

કલકત્તા (૧૬): રાય અદ્રીદાસના યાગીયામાં એ
 ગૌરવભયુ' િરૂદ મંદ્યુ' છે અને ને ઝોગણીસમી સ
 મંદિરની આસપાસનો યાગી

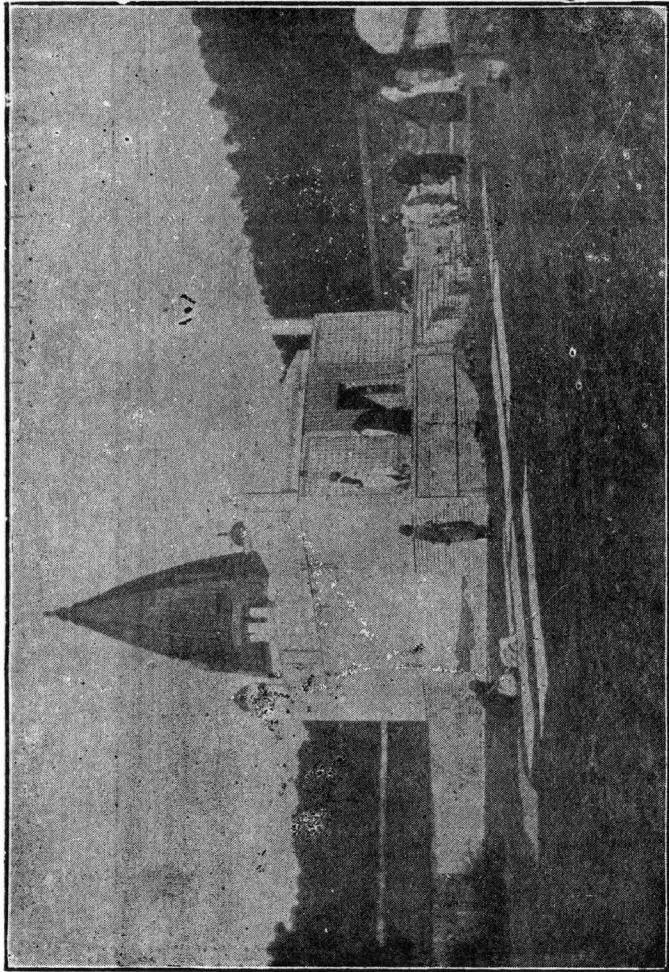

भीमाक्षरी लव्य मंदिर, जेने 'अंगणना सौंदर्य'नुं
।नुपम कणाना प्रतिनिधि तरीके प्र्याति पाभ्युं छे. पृ. ५०
।सौन्दर्यभां विशेष उभेरो करे छे.]

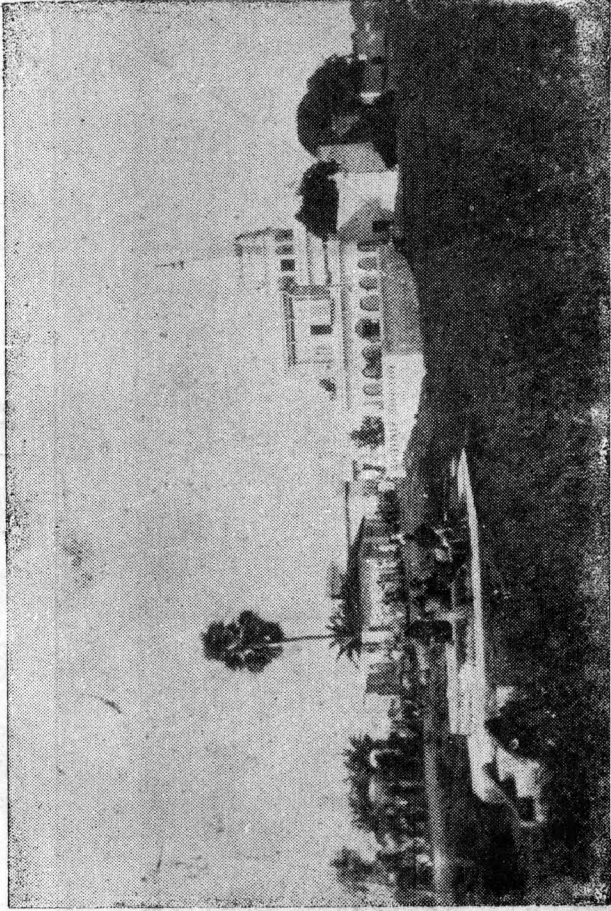
[૧૧]

ચંપાપુરી (૨૧) : અજ્ઞાનશત્રુ ક્રુષિકે ચંપા વસાવી ત્યારે ત્યાં અનેક દેવમંદિરો દીપી રહ્યાં હતાં, એ સમયના ગૌરવની નિશાની આપતું આ એકમાત્ર મંદિર અનેક છુર્ણોદ્ધારો પામી આ સ્વરૂપે જીવાચ છે. પ. ૬૭

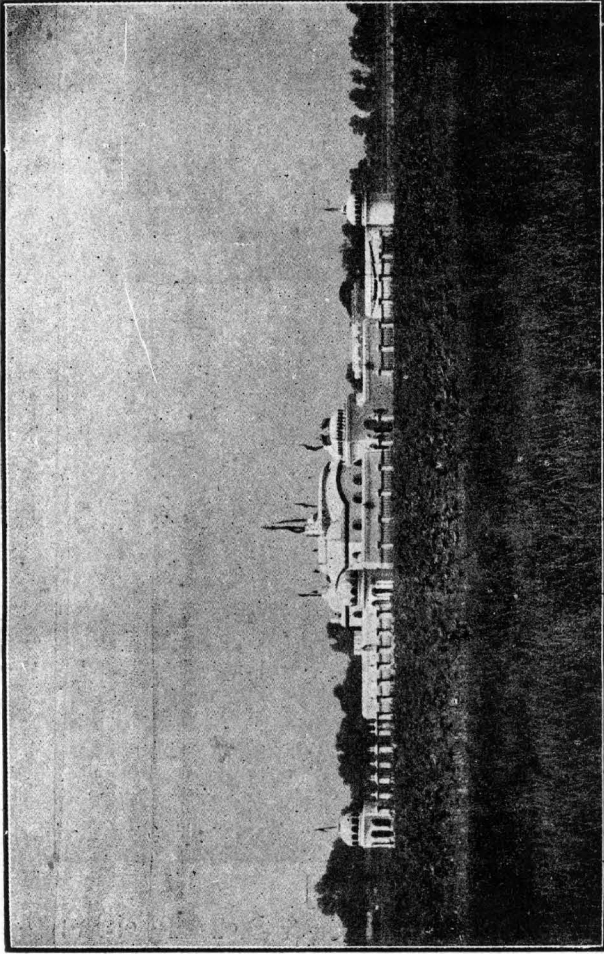
[१२]

क्षत्रियकुंड (२५) : लगवान महावीरस्वामीना जन्मभद्रव्याख्यकुंडनी याद आपतुं भादर, ५. ७५.

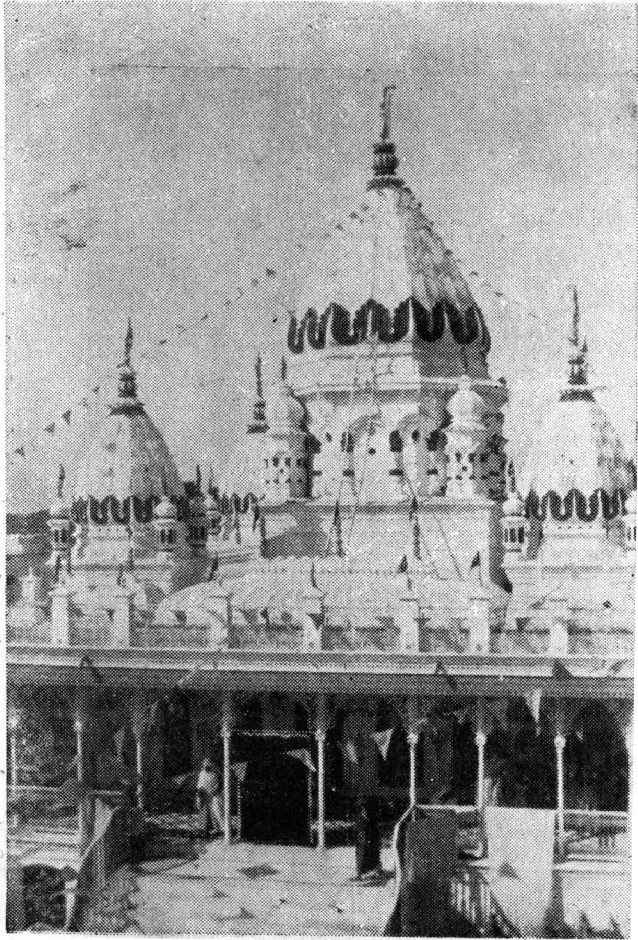
[૧૩]

પાવાપુરી (૨૮): ભગવાન મહાવીરસ્વામીની નિર્વાણુભૂમિમાંના મંદિરોમાંનું આ એક છે. પૃ. ૮૪

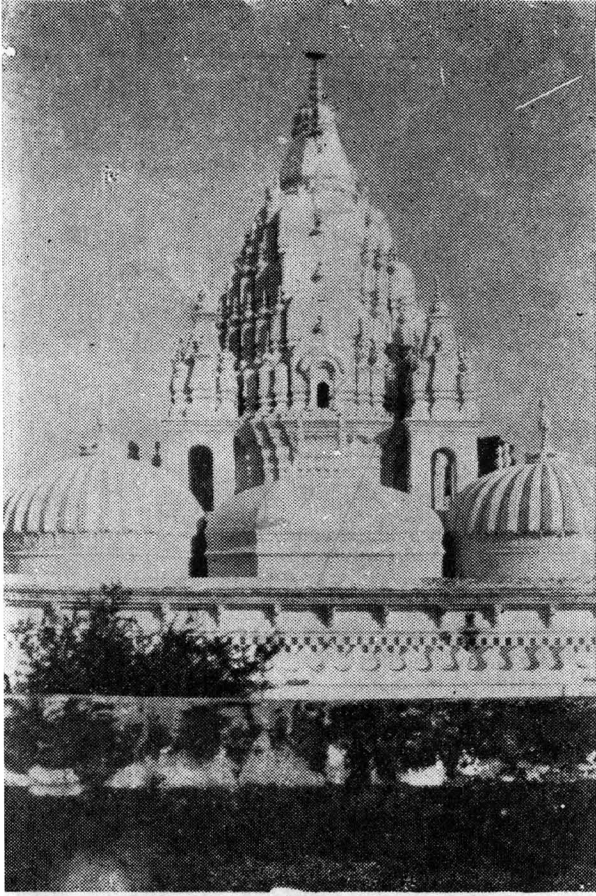
[૧૪]

પાવાપુરી (૨૮) : ભગવાન મહાવીરસ્વામીની નિર્વાણભૂમિમાં આવેલું, અંતિમ સંસ્કારતું સ્મારક—જળ અતે કમળથી શોભતું જળમંદિર. પૃ. ૮૪

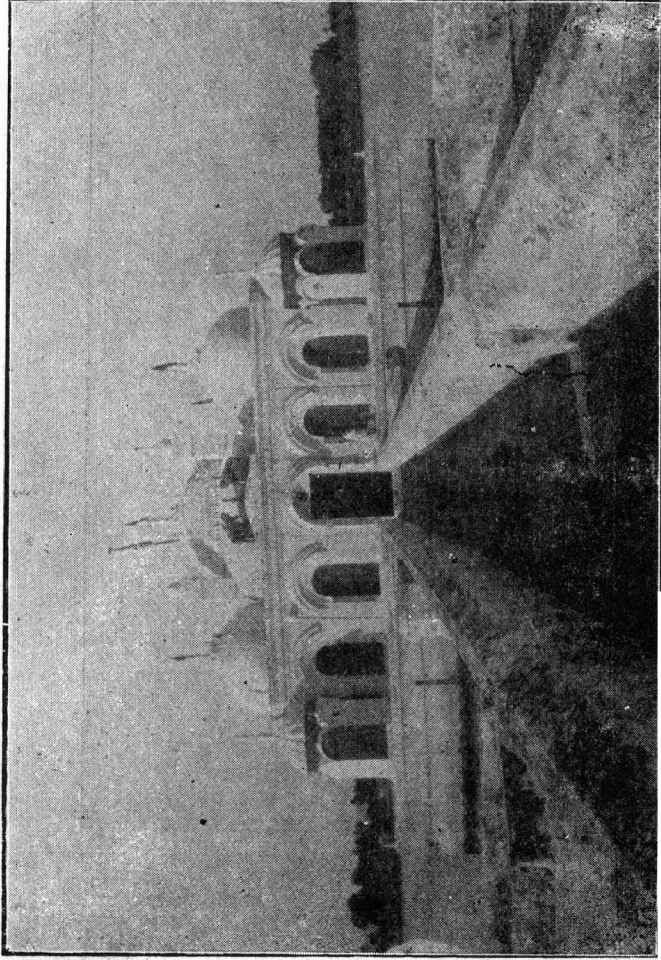
[१५]

पावापुरी (२८) : अनेक शिष्यार्थी शोभा रहेलुं लगवान
महावीरस्वामीनी अंतिम देशनादि घटनाना स्मारकसमुं
धर्मशाळां आवेलुं मंदिर. पृ. ८४

[૧૬]

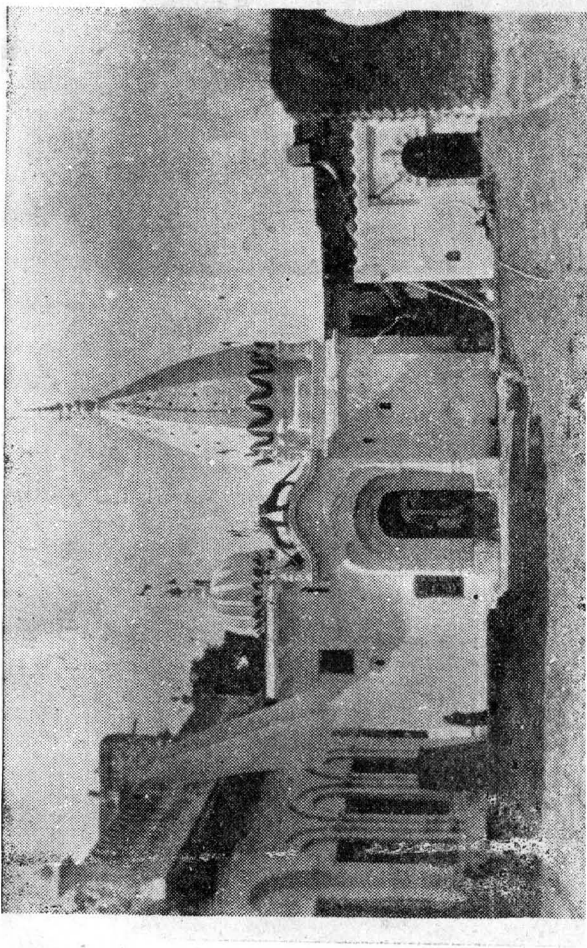
કુંડલપુર (૨૬): ગણધર ગૌતમસ્વામીની જન્મભૂમિમાંનું
અત્યારે અચી રહેલું એકમાત્ર જિનમંદિર; મંદિરનું
ઉત્તુંગ શિખર તેની ભવ્યતાની સાખ પૂરે છે. પૃ. ૯૧

[१७]

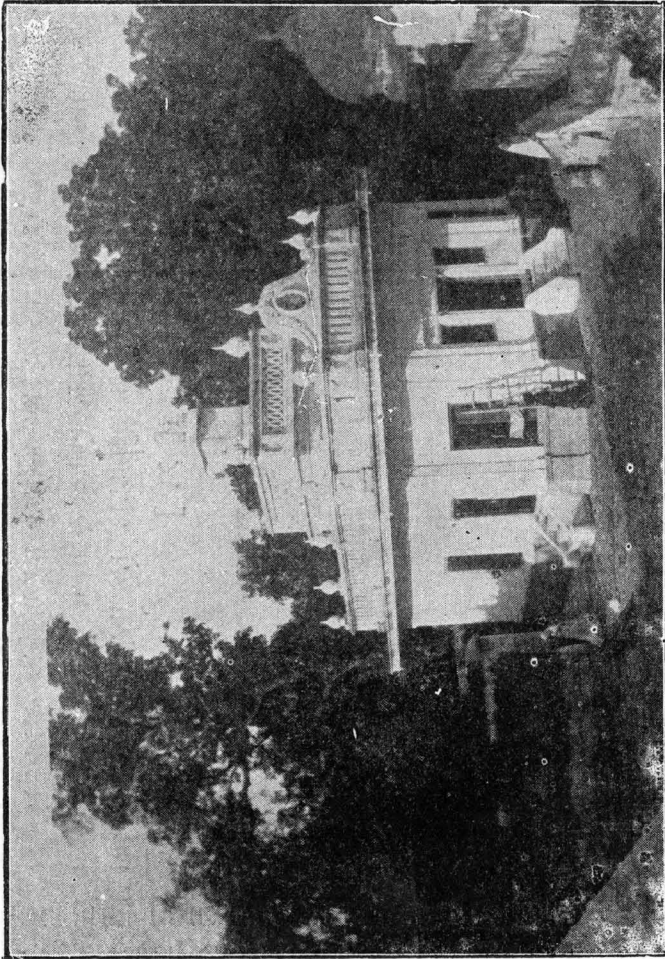
शुजाया (२७) : लखवान महावीरस्वामीय्ये नरे भूमिने पोताना यरल्लुङ्गमत्तधी पवित्र

थनावी इती य्ये स्थणे व्या गलमंदिर शोभा रल्लु छ. प. १२

[૧૮]

ગિહાસ્થરીક (૩૧) : જોના વિષે ઇતિહાસવિદામા ઉચ્ચ વાવાદ છે એ વાશાલા નગરી પ્રાચીન પરંપરા મુજબ જે સ્થળને અતાવી રહી છે, ત્યાંજ આ જિનમંદિર જાણે પોતાની ગૌરવકથા કહી રહ્યું છે. પૃ. ૧૦૩

[૧૯]

રત્નપુરી (૩૭) : શ્રી ધર્મનાથ ભગવાનનો જ્યાં જન્મ થયો એ પ્રાચીન નગરી આજે તો નાના ગામડા જેવી છે, છતાંયે આ મંદિરથી જંગલમાં મંગલ વરતાઈ રહ્યું છે. પૃ. ૨૩